

ČESKO-SLOVENSKÁ HISTORICKÁ ROČENKA 2019 – 2020



VEDA
vydavateľstvo
Slovenskej akadémie vied

POČÁTKY NORMALIZACE V ČESKOSLOVENSKU (1969–1971)

Eds. Vladimír Goněc, Roman Holec

ŠTÚDIE K ČESKO-SLOVENSKÝM VZŤAHOM A ČESKÝM A SLOVENSKÝM DEJINÁM, II.

Eds. Roman Holec, Vladimír Goněc



VEDA
vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied
Bratislava 2020

Medzinárodná vedecká rada edičnej súrie
Česko-slovenská historická ročenka

Spolupredsedovia:

Roman Holec

Jan Rychlík

Členovia:

Miloslav Čaplovič

Vojtech Čelko

Viliam Čičaj

Zdeněk Doskočil

Vladimír Goněc

Daniela Hrnčiarová

Dušan Kováč

Robert Kvaček

Jan Mervart

Denisa Nečasová

Jan Němeček

Richard Pavlovič

Jaroslav Pažout

Miroslav Pekník

Marek Syrný

Peter Švorc

ČESKO-SLOVENSKÁ HISTORICKÁ ROČENKA

2019 – 2020

BRATISLAVA 2020

Česko-slovenská historická ročenka 2019 – 2020

Vydáva Ústav politických vied SAV v spolupráci
so Slovensko-českou/Česko-slovenskou komisiou historikov
vo vydavateľstve VEDA SAV.

Recenzenti:

PhDr. Miroslav Pekník, CSc.
PhDr. Jan Mervart, PhD.

Tento zväzok vychádza vďaka finančnej podpore
podpredsedu Akademie věd ČR.

OBSAH – CONTENTS – INHALT

POČÁTKY NORMALIZACE V ČESKOSLOVENSKU (1969-1971) ... 9

Michal Macháček

Gustáv Husák na počátku tzv. normalizace (nejen) ve světle ruských archívů	11
<i>Gustáv Husák in the early stages of the so-called normalization (not only) in the light of the Russian archives</i>	32

Norbert Kmet'

Straničke previerky nielen komunistov	33
<i>Party checks on communists and non-communists</i>	51

Peter Weiss

Syndróm roku 1968	53
<i>The 1968 syndrome</i>	69

Vladimír Goněc

Několik poznámek k tématům kolem normalizace	71
ANNEX: Stalinistická federace a jak s federalismem ve střední Evropě	86
<i>A few notes on the subject of „normalization“</i>	92

Dirk Mathias Dalberg

Pragmatizmus a pluralizmus namiesto utópií. Milan Šimečka o politicko-kultúrnych základoch demokracie	93
<i>Pragmatism and pluralism in lieu of utopias. Milan Šimečka on the political and cultural foundations of democracy</i>	113

Jan Rychlík

Okolnosti přijetí tzv. pendrekového zákona v roce 1969, jeho aplikace a jeho důsledky	115
<i>Circumstances surrounding the adoption of the so-called baton law in 1969, its application and consequences</i>	124

Peter Jašek

Zostrený kurz nastupujúcej tzv. normalizácie a politické procesy. Na príklade perzekúcií kaplánov Ambróza Kubiša a Jána Ďuricu	125
<i>Sharpened course of the rising normalisation and political trials</i>	147

ŠTÚDIE K ČESKO-SLOVENSKÝM VZŤAHOM A ČESKÝM A SLOVENSKÝM DEJINÁM, II.

Ondrej Ficeri

- Čechoslovakizmus v mentalitách obyvateľov Košíc a jeho implementácia
vo verejnom priestore mesta v medzivojnovom období 151
*Czechoslovakism in the mindsets of the Košice population
and its implementation in the city's public space in the interwar period* 168

Júlia Čížová

- Ochranaŕstvo a environmentálne iniciatívy v Československu
do roku 1989 169
*Conservationist Movement and Environmental Initiatives
in the Czechoslovak Socialist Republic up to 1989* 181

SPRÁVY

Jan Rychlík

- Volební machinace při volbách na Slovensku v letech 1920-1935
(krátká zpráva o řešení grantu GAČR č. 132 248 – nejisté mandáty) 185

- Autori v tomto zväzku** 190

POČÁTKY NORMALIZACE V ČESKOSLOVENSKU (1969-1971)

Eds. Vladimír Goněc, Roman Holec

Předkládaná kolektivní monografie byla připravena pod koordinací Slovensko-české/Česko-slovenské komise historiků na základě workshopu – konfrontace spoluautorů při příležitosti stejnojmenné konference, kterou uspořádaly v Brně dne 6. listopadu 2019 Česko-slovenská komise historiků a Historický ústav Filozofické fakulty Masarykovy univerzity. Čtyři kapitoly vzešly na bázi původních referátů na konferenci, tři kapitoly byly podníceny průběhem diskuse.

GUSTÁV HUSÁK NA POČÁTKU TZV. NORMALIZACE (NEJEN) VE SVĚTLE RUSKÝCH ARCHÍVŮ¹

MICHAL MACHÁČEK

„Mám po světě sto padesát stran a jsem rád, že znám aspoň generální tajemníky, a to ještě ne všechny. A stále se objevují noví lidé, kdo se v tom má vyznat? Koho podnět, koho sňat?“ Údajně se privátně zpovídal sovětský lídr Leonid Iljič Brežněv o břemenu imperiální moci vedoucímu tajemníkovi pražského městského výboru KSČ Bohumilu Šimonovi v listopadu 1968. Dále sovětský vůdce vzpomenul, že dříve znal z československých činitelů pouze Antonína Novotného a Jiřího Hendrycha, a když poznal v červnu tehdejšího roku bodrého tribuna lidu Josefa Smrkovského, tak by ho nejraději hned vyměnil za váhajícího Dubčecku.² Škoda jen, že se koncem války zapletl s těmi Vlasovci…

Brežněv naléhal, aby bylo vloni přistupováno k Vasilu Biľákovi, jelikož jde o oddaného a spolehlivého člověka. Naopak Aloise Indru a Drahomíra Koldera, kteří v klíčový moment selhali a nedokázali v Praze prosadit legalizaci invaze vojsk Varšavské smlouvy do Československa a vznik prosovětské „dělnicko-rolnické vlády“, nebral vážně, alespoň se tak prý tvářil. Gustáv Husák na něho pozitivně zapůsobil během srpnových jednání v Moskvě, a i při pozdějších setkáních, ačkoliv mu současně doslova nemohl přijít na jméno, které si nejednou zaměňoval s „Klusákem“ nebo jinak komolil³ (Milan Klusák, manžel dcery Ludvíka Svobody Zoji, byl v této době nově jmenovaný náměstek ministra zahraničních věcí). Brežněv považoval Husáka za možného muže budoucnosti, avšak tázal se, proč a z jakého důvodu byl tak dlouho předtím ve vězení.⁴

Husák byl pro něho i sovětské politické vedení dlouhou dobu neznámou, člověkem s podivnou minulostí, který s nejasnými úmysly opětovně vtrhl do politické arény.⁵ Po prolistování spisu, který si na Husáka vedlo Mezinárodní oddělení Ústředního výboru KSSS, se není ani čemu divit.⁶ Hned první založený

¹ Příspěvek převážně vychází z autorovi knihy *Gustáv Husák*. Praha 2017.

² K tomu viz PETR, Ondřej [DIENSTBIER, Jiří] (ed.): *Mluví Josef Smrkovský*. In: *Listy*, roč. 5, březen 1975, č. 2, s. 7; též HOCHMAN, Jiří: *První výročí smrti Josefa Smrkovského*. In: *Tamtéž*, únor 1975, č. 1, s. 7.

³ DUBČEK, Alexander: *Naděje umírá poslední*. Bratislava 1992, s. 201; *Záznam z dubna 1969*. In: Stepanov, A. S. a kol. (eds.): *Leonid Brežněv. Rabočije i dnevnikovye zapisi. 1964–1982 gg.* Tom 1. Moskva 2016, s. 391.

⁴ ŠIMON, Bohumil: *Klobouk od Brežněva*. Praha 1997, s. 158–160.

⁵ BIĽÁK, Vasil: *Paměti*. II. Praha 1991, s. 129; též Archiv Ústavu pro soudobé dějiny (dále AÚSD), Sbírka Konference Československý vývoj roku 1968, jeho mezinárodní souvislosti a důsledky, konaná 2.–6. 12. 1991 v Liblicích. Vyjádření Jozefa Zraka, s. 549.

⁶ Rossijskij gossudarstvennyj archiv novejšej istorii, Moskva (dále RGANI), f. 5 (Aparát

dokument z roku 1936 hovoří o tenkrát třiaadvacetiletém Husákovi jako o nedisciplinovaném členovi strany, který může být pod vlivem trockismu.⁷ Zdá se, že Moskva stále brala v patrnosti některá jeho obvinění z kampaně proti slovenskému buržoaznímu nacionalismu (Husák strávil padesátá léta ve vězení), a to navzdory justiční a stranické rehabilitaci z let 1962 a 1963. V písemnostech z 60. let se stále vyskytovaly pochybnosti ohledně jeho minulosti, zvláště za války, kdy se s přestávkou zapojoval do odbojové činnosti. Připomínána byla Husáková účast na propagandistické výpravě na nacisty obsazenou Ukrajinu v roce 1941,⁸ odpovědnost za neúspěšné osvobození významných komunistických vězňů z nitranské věznice krátce před vypuknutím Slovenského národního povstání či konflikty s gottwaldovským politickým vedením kvůli nacionální otázce. Přitomny byly také negativní reminiscence spojené s poválečnou politikou vůči maďarské menšině, ale též upozornění na to, že Husák udržuje styky s „pravicově orientovanými“ lidmi,⁹ což byla patrně narážka na jeho kontakty s intelektuály kolem časopisu *Kultúrny život*.

Ke starým hříchům se navíc připočítala kritika, kterou si Husák vysloužil od předních československých funkcionářů za své „protistranické“ a „provokativní“ vystoupení na městské konferenci KSS z března 1964, kde v předstihu hovořil o „obrodném procesu“ a demokratizaci. Charakteristiku o ambiciozním kariéristovi také doplňovala opětovná nařčení ze slovenského nacionalismu.¹⁰ Husákův negativní profil byl pak ještě oživen jeho aktivitami v období československého jara, konkrétně jeho vystoupením na diskusích s mládeží, a zvláště jeho politic-

ÚV KSSS), opis 109 (Mezinárodní oddělení ÚV KSSS), delo 11997–12022 (personální spis Gustáva Husáka). Husákův spis se skládá z šestadvaceti svazků, které celkově čítají kolem 3500 stran a zahrnují období let 1936–1991 (sovětský zájem o Husákovu osobu rapidně narůstal s rokem 1968, naopak klesal ve druhé polovině 80. let). Spis zejména obsahuje tiskové zprávy, novinové články, záznamy z jednání stranických a státních orgánů, ale i výňatky z různých interních informativních zpráv (vzácněji celé zprávy), které vychází z rozhovorů sovětských činovníků s funkcionáři KSČ a KSS a které se nějakým způsobem vzťahují k Husákovu. Písemnosti umožňují jednak nevšedně nahlédnout do sovětského monitoringu československé situace a dění, jednak přiblížit vztahy uvnitř nejen vedoucích komunistických struktur. Původci této pramenné materie byli zejména pracovníci sovětského velvyslanectví v Praze či sovětského generálního konzulátu v Bratislavě, ale i tajných služeb jako takových, přičemž přesnou identifikaci původce, primárního adresáta či datace není u výňatků zpráv vždy možné určit.

⁷ RGANI, f. 5, op. 109, d. 11997. Hlášení soudruhů Jaroslava a Mirka z roku 1936, s. 3.

⁸ RGASPI, f. 495 (Kominterna), op. 272 (personální spisy čs. funkcionářů), d. 39 (Ladislav Novomeský). Záznam o rozhovoru člena delegace SSSR v ČSSR V. Nikolajeva se zástupcem ideologického odd. ÚV KSČ Janem Šimkem z 28. 2. 1964, s. 95; RGANI, f. 5, op. 109, d. 11998. Ze záznamu o rozhovoru sovětského velvyslance Michaila V. Zimjanina s Jiřím Hendrychem z 29. 4. 1964, s. 43.

⁹ Tamtéž. Ze záznamu o rozhovoru s pracovníkem maďarského MZV L. Balážem, vyhotovenou 14. 5. 1968, s. 91.

¹⁰ Tamtéž. Ze záznamu o rozhovoru M. V. Zimjanina s Bohuslavem Laštovičkou z 10. 4. 1964, s. 49–50; RGASPI, f. 495, op. 272, d. 39. Ze zprávy M. V. Zimjanina o pobytu na Slovensku 30. 6. – 4. 7. 1964, vyhotovenou 4. 8. 1964, s. 91.

kým zápasem s oblíbencem Moskvy Vasilem Biľákem o mocenský vliv v Komunistické straně Slovenska.

Sověti také v dubnu 1968 vytýkali Dubčekovi, že zpátky přivedl do politiky Husáka,¹¹ který jako nově jmenovaný místopředseda vlády dostal do kompetence reformu samosprávy a česko-slovenského státoprávního vztahu, jak se vzápětí ukázalo, přípravu federalizace Československa. A ještě když prezident republiky Ludvík Svoboda konzultoval s Brežněvem složení své delegace, která po invazi vojsk Varšavské smlouvy nakonec odletěla 23. srpna do Moskvy, a padlo přitom Husákovo jméno, dočkal se prý reakce, proč tam chce brát „toho kaviarenského politika“.¹² Husák tenkrát v Moskvě evidentně zaujal a jeho krátký tamější pobyt se stal pro něho zlomový. Upoutal pozornost Sovětů, zvláště Brežněva¹³ kvůli své razanci, „konstruktivnímu“ pragmatismu a politickém potenciálu. Jeho osobnost ještě více vynikla v porovnání s přepadlostí ostatních československých činovníků, vůči skleslému Dubčekovi, nervóznímu Biľákovi a Indrovi, který navíc stejně jako Dubček v Moskvě zdravotně zkolaboval. Současně se Husák Sovětům politicky hodil, jelikož na rozdíl od „zdravého jádra“ (apriorních zastánců sovětských stanovisek jako Biľák či Indra) disponoval domácí autoritou, nebyl u česko-slovenské veřejnosti zdiskreditovaný. Sověti rovněž vycítili Husákovu ambicióznost i možnost ho využít jako náhradního nástroje v řešení československé krize. Například také pomocí slovenského faktoru, což ostatně nebyl nápad zcela nový.¹⁴

Husák, jenž až do srpna zůstával pouhým řadovým členem strany,¹⁵ došel

¹¹ PARIS, Miloš: *Fakta ze zákulisí*. Praha 1991, s. 11; též ŠILHÁN, Věnek: XIV. mimořádný – „Vysočanský“ sjezd KSČ. In: Borek, Jiří (ed.): *Srpen 1968*. Praha 1990, s. 131.

¹² FÜLE, Ján (ed.): *Život s l'udskou tvárou. Jarmila Košťová a Ladislav Košťa*. Prešov 2007, s. 22. V usnesení ÚV KSSS z 22. srpna 1968 stojí, že Svoboda požádal o přijetí v Moskvě a že s ním přiletí „Indra, Biľák a Piller a další, které neznáme“. VONDROVÁ, Jitka (ed.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970. Dokumenty*

ÚV KSSS 1966–1969. Díl 4, svazek 4. Praha – Brno 2011, s. 213, d. 80.

¹³ Podle Brežněva se Husák projevil první den jednání v Moskvě politicky správně, ale i nevhodně. „Neznáme pozici Husáka, nevystupoval špatně, ale jak se bude držet v této situaci, nemůžeme vědět.“ VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír (eds.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970. Červenec – srpen 1968. Díl 4, svazek 2*. Praha – Brno 1996, s. 244, d. 156.

¹⁴ Tamtéž, s. 276, d. 170; KURAL, Václav a kol.: *Československo roku 1968. I. díl. Obrodný proces*. Praha 1993, s. 151; ŠELEST, Pjotr Jefimovič: ...*Da ne sudimy budete. Dnevnikovýe zapisi, vospominanija člena Politbjuro CK KPSS*. Moskva 1994, s. 307.

¹⁵ Husák byl zvolen 22. 8. 1968 členem ÚV KSČ a do jeho předsednictva na mimořádném (Vysočanském) XIV. sjezdu KSČ, který byl ovšem i za jeho přispění následně anulován (Husák se těchto funkcí veřejně vzdal 28. 8. 1968). Vzápětí na mimořádném sjezdu KSS byl zvolen prvním tajemníkem ÚV KSS, členem předsednictva a sekretariátu ÚV KSS a členem ÚV KSS (28. 8. 1968 – 4. 5. 1969). Z toho titulu se rovněž stal členem předsednictva ÚV KSČ a členem ÚV KSČ (31. 8. 1968 – 24. 11. a 13. 12. 1989), přičemž 17. 9. 1968 vznikla „konzultační skupina“ předsednictva ÚV KSČ, jež se usnesením předsednictva ÚV KSČ reorganizovala 8. 11. 1968 ve Výkonný výbor předsednictva ÚV KSČ, kterému předsednictvo ÚV KSČ delegovalo až do 17. 4. 1969 rozhodovací pravomoc. Těchto substitučních orgánů byl Husák též členem.

k závěru, že bude nevyhnutelné se i kvůli vlastní politické kariéře se Sověty dohknout. „Vedel som, že v situácii, ktorá sa u nás vytvorila, treba minimalizovať zásahy sovietskej armády do nášho vnútorného života a čo najrýchlejšie konsolidovať pomery,“ vzpomíná s tím, že nechtl riskovat další vojenské zásahy, ba nastolení sovětské vojenské správy a zabrániť živelnému průběhu událostí. Hypotetické vojenské řešení z československé strany považoval za nesmysl a šílenost již vzhledem k početní převaze Moskvy, kterou navíc jako i většina ostatních vedoucích československých politiků nepřestával respektovat jako vedoucí sílu komunistického hnutí a československého spojence.¹⁶ Ještě v Moskvě interně referoval Biľák Sovětům, že „také Husák pochopil, že dokud nebude dostatečná garancie, pokud jde o pořádek, spojenecká vojska se nestáhnou“.¹⁷

Husák uvažoval pragmaticky a přehlížel, či vůbec nebral v potaz morální dopad věci na český a slovenský národ, který se cítil být ponížen a dokázal se vzchopit. Později, když byl dotázán „člověkem z lidu“, proč se Sověti za vojenský zásah neomluví, odpověděl: „Zkuste o to požádat soudruha Brežněva, já proti tomu nic nemám. V politice však nemůžeme být naivní, nýbrž musíme uvažovat reálně [...]. Nejen národní hrđost, ale i politická moudrost.“ Uvažoval v provinciálních kategoriích, že Češi a Slováci jsou „malý národ“, který potřebuje žít a rozvíjet se v klidu a mít velkého spojence.¹⁸ Koncem září 1968 se prý pak interně vyjádřil blízkému politikovi Milantu Hübloví: „Můžeš si myslet o Brežněvovi, co chceš, pro mě je však základní, že je u moci na delší dobu. Je nutno s tím počítat, dělat věci s ním, ne proti němu.“¹⁹ Husák sice do té doby vystupoval jako jeden z mužů Pražského jara, ale jeho reformní smýšlení bylo značně limitované, s radikálními tendencemi demokratizace se neztotožňoval, naopak je považoval je za nebezpečné a nadále zůstával pevným zastáncem monopolu moci KSČ. Jeho radikálnost se především projevovala v útočnosti proti některým představitelům předlednové politiky, zejména vůči Antonínu Novotnému, rovněž v přístupu ke státoprávnímu vztahu Čechů a Slováků, jehož dovršení spartoval ve federalizaci.

Sovětské vedení si pozorně všímalo i Husákovu dalšího počinání a rovněž si o něm nechalo shromáždit detailnější informace. Již koncem srpna 1968 byl vypracován Husákův politický profil na základě o něm průběžně sbíraných zpráv Mezinárodním oddělením ÚV KSSS. Husák byl v něm označen za složitou, ale velmi erudovanou osobnost se sklonem k demagogickému vystupování a na-

¹⁶ PLEVZA, Vilim: *Vzostupy a pády. Gustáv Husák prehovoril*. Bratislava 1991, s. 109–110; Vyjádření Lubomíra Štrougala v dokumentárním filmu Michala Kubala a Roberta Sedláčka *V hlavní roli Gustáv Husák* (Česká televize 2008).

¹⁷ VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. (eds.): *Mezinárodní souvislosti*, 4/2, s. 276, d. 170.

¹⁸ AÚSD, Sbírka Komise vlády ČSFR pro analýzu událostí let 1967–1970 (dále Komise). SIV/51. Důvěrné vnitrostranické zpravodajství 13. 3. 1969. Odpovědi G. Husáka na dotazy vnesené na stranických aktivech v Brezne a v Martine 20. a 21. 2. 1969, s. 3; Rozhovor autora s historikem Jaroslavem Opatem ze 4. 12. 2012.

¹⁹ BARTOŠEK, Karel (ed.): *Český vězeň. Svědectví politických vězeňkyň a vězňů let padesátých, šedesátých a sedmdesátých*. Praha – Litomyšl 2001, s. 233.

cionalismu s tím, že se „možná ještě cítí být nezaslouženě ublížený“ (patrně se jednalo o narážku na Husákovu vězeňskou anabázi). Zmiňován byl jeho kladný vztah k Sovětskému svazu a socialismu, a že se angažoval v otázce federalizace Československa a otevřeně vystoupil proti opozičním silám.²⁰

Moskva vysoce oceňovala jeho úlohu v zneuznání mimořádného Vysočanského sjezdu KSČ, s jakou rychlostí pod jeho vedením proběhla konsolidaci na Slovensku, zvláště v porovnání s českými zeměmi, což Husák rovněž dával okatečnajevo ve svých veřejných projevech. Následně se těšil její přízni za nezvolení Josefa Smrkovského předsedou Federálního shromáždění, který se již dostal do sovětské nemilosti. Husák totiž zdvihl v prosinci 1968 nacionální kartu a úspěšně nárokoval tento post pro Slovensko s argumentací, že další nejvyšší ústavní funkce zastávali Češi. Ostatní účastníci sporu ustoupili, neboť nechtěli vyvolávat nacionální spory, a nakonec se novým předsedou stal Peter Colotka.²¹ Husák sice argumentoval, že se z jeho strany nejedná o nic osobního vůči Smrkovskému, avšak pravda to nebyla a vzbudil tím negativní hodnocení u veřejnosti. Jednak se jednalo o přání Sovětů, jednak Husák měl v této době se Smrkovským nedobré vztahy a vyčítal mu různé otázky z minulosti – odepsal ho.²²

Husák také chápal, či přinejmenším o tom tak hovořil, že „živá pochodeň“ Jana Palacha a Jana Zajíce z počátku roku 1969, nebo výbušné projevy kolem vítězství československého týmu nad sovětským v mistrovství světa v ledním hokeji z konce března 1969 nebyly otázkou jednotlivců, nýbrž že se jednalo o zorganizované a zinscenované provokace ze strany „reakčních sil“, které mají „kontrarevoluční“ a „antisovětský“ charakter. Veřejně volal po nastolení pořádku a politické odpovědnosti, přičemž se nově vymezoval vůči živelním prvkům polednové politiky i kritizoval médií vytvořený kult osobnosti kolem některých funkcionářů. Ačkoliv nikoho nejmenoval, bylo zřejmé, že svými slovy cílil na Alexandra Dubčeka.²³

Jak Husák čím dálé více ztrácel nabytou důvěru Čechů a Slováků, tím naopak rostla důvěra Moskvy v jeho osobu a také mu nejednou byla tlumočena přes pozitivně zabarvené texty v sovětském tisku, ale i přímo Leonidem Iljičem Brežněvem ve formě pochlebování, o čemž mimo jiné svědčí Husákovy deníkové záznamy z tohoto období,²⁴ i interní písemnosti sovětské provenience.²⁵ Zároveň

²⁰ RGANI, f. 5, op. 109, d. 11999. Charakteristika G. Husáka z konce srpna 1968, s. 24.

²¹ K tomu viz WILLIAMS, Kieran: *The Prague Spring and its aftermath. Czechoslovak politics 1968–1970*. Cambridge 1997, s. 183–188; též DOSKOČIL, Zdeněk: *Duben 1969. Anatomie jednoho mocenského zvratu*. Brno 2006, s. 37–39.

²² Rodinný archiv G. Husáka. Deníkové záznamy G. Husáka z prosince 1968; Rozhovor autora s Vilimem Plevzou z 21. 11. 2013.

²³ ŠIMOVÍČ, Ladislav: Gustáv Husák. In: *Listy*, roč. 40, 2010, č. 5, s. 42; DOSKOČIL, Z.: *Duben*, s. 122–123 a 166–167.

²⁴ Rodinný archiv G. Husáka. Deníkové záznamy G. Husáka z let 1968–1969.

²⁵ Usnesení politbyra ÚV KSSS z 26. 12. 1969. In: VONDROVÁ, J. (ed.): *Mezinárodní souvislosti*, 4/4, s. 344–346, d. 113.

projevovalo sovětské vedení vřelý vztah ke „zdravému jádru“, ale i premiéru Oldřichu Černíkovi, a tak podporovalo rivalitu jednotlivých politiků o její přízeň. Nejpozději na jaře 1969 považoval již Brežněv Husáka za nejvhodnějšího adepta namísto Dubčeka do čela KSČ, kterého chápal jako přechodné řešení, a navíc ho kritizoval za polovičaté provádění normalizace a že je „loutkou v rukách pravice“. Dubček souběžně ztrácel podporu i u většiny členů předsednictva Ústředního výboru KSČ včetně Husáka, jenž ho stejně jako Černíka interně kritizoval před Brežněvem.²⁶

Pracovníci sovětského velvyslanectví neměli zrovna idylické mínění ani o Husákovi, jejich sympatie byly orientovány na „zdravé jádro“ v čele s Indrou a Biňákovem.²⁷ Patrně kvůli těmto předsudkům, aby bylo zamezeno případnému předčasnému úniku informací, ale zřejmě také kvůli rozšíření manévrovacího prostoru, Brežněv společně s šéfem KGB Jurijem Andropovem raději udržoval pravidelné kontakty s významnými československými politiky pomocí svých agentů. V Husákově případě přes speciální spojku Jeliseje Tichonoviče Sinycyna.²⁸

Samotný výběr tohoto muže s bohatou minulostí rozhvěďka svědčí o významu, který Brežněv a Andropov kontaktu s Husákem přikládali. Plukovník, od října 1968 generálmajor Sinicyn pracoval od konce 30. let jako přední rozhvěďčík rezidentur KGB v Polsku, Švédsku, Finsku či Berlíně, aktivní roli sehrál během maďarských krizových událostí roku 1956 (nikoliv náhodou je tak znát v několika zásadnějších momentech, včetně Dubčekovy výměny za Husáka, stejný sovětský rukopis)²⁹ a zkušenosti též nabral prací v ústředí sovětského ministerstva zahraničních věcí a KGB.³⁰ Od května 1968 zastával post náčelníka IV. oddělení první hlavní správy (zahraniční zpravodajství) KGB, které mělo v gesci NDR, Spolkovou republiku Německo a Rakousko. Jeho nadřízeným byl Alexander Michailovič Sacharovskij. Patřil do skupiny Andropovových speciálních konzultantů, složených z jemu osobně blízkých lidí, kteří vykonávali speciální úlohy.

Není zcela zřejmé, kdy přesně se Sinicyn poprvé objevil v Československu, až do konce dubna 1969 byl stále veden jako náčelník zmiňovaného IV. odděle-

²⁶ Záznamy ze 5.–12. 3. 1969. In: Stepanov, A. S. a kol. (eds.): *Leonid Brežněv*, Tom 1, s. 382–386.

²⁷ NOVÁK, Jiří: *Ivánovičové. Václav Král a krize čs. historiografie*. In: Listy, roč. 5, května 1975, č. 4, s. 33.

²⁸ K osobě Sinycyna viz: rozhlasový pořad *Jelisej Sinicyn. Brežněvův tajný emisar a jeho spojka s Husákem*, který měl premiéru 11. října 2018 na Českém rozhlasu Plus (David Hertl – Michal Macháček), dostupné online: <https://plus.rozhlas.cz/jelisej-sinicyn-breznrevuv-tajny-emisar-a-jeho-spojka-s-husakem-7639188>; MACHÁČEK, Michal: *Jelisej Tichonovič Sinicyn. Brežněvův emisar, který vytipoval Husák*. In: *Přísně tajné!*, č. 6, 2020, s. 134–141.

²⁹ Viz SAYLE, Tim: *Andropov's Hungarian Complex*. In: *Cold War History*, svazek 9, 2009, s. 427–439.

³⁰ DEGTJAREV, Klim – KOLPAKIDI, Aleksandr: *Vnešnjaja razvedka SSSR*. Moskva 2009, online http://www.e-reading.club/bookreader.php/1015568/Degtyarev_-_Vneshnyaya_razvedka_SSSR.html.

ní,³¹ ovšem zdržoval se zde již předtím.³² Sověti disponovali styčnou kanceláří KGB při československém ministerstvu vnitra³³ a koncem května 1968 zahájila činnost nelegální rezidentura KGB pod vedením Michaela Grigorijeviče Kotova na půdě sovětského velvyslanectví v Praze, jejíž příslušníci měli za hlavní úkol koordinovat činnost nelegálů KGB (informátorů, kteří měli pronikat do „kontrarevolučních skupin“) a vyhledávat a vést tajnou komunikaci se spolehlivými prosovětsky orientovanými vrcholnými členy KSČ a příslušníky bezpečnostních složek.³⁴ Sinicyn ovšem pracoval samostatněji, nikoliv jako reprezentant KGB, nýbrž Ústředního výboru KSSS, což mu přidávalo během jednání s československými politiky patřičné autority.³⁵

Existují rovněž svědecké informace, že sovětí rozvědčíci kontaktovali Husáka ještě před vstupem vojsk do Československa. Zcela vyloučit se to nedá, avšak vzhledem k dějinnému vývoji se to nezdá být pravděpodobné. Pokud se tomu stalo, spíše se jednalo o letmé sondáže.³⁶ Hlubší vazby totiž vylučuje zejména Husákův postoj na předsednictvu Ústředního výboru KSS 21. srpna 1968, kde také jeho zásluhou došlo k odmítnutí legalizace invaze vojsk. Navíc v den jejich příchodu přednesl Husák jeden ze svých nejradikálnějších prodemokratických projevů a v následném meziobdobí do svého odletu do Moskvy, raději přespával kvůli své bezpečnosti mimo domov na jedné bratislavské fáře.³⁷ Rovněž se zdráhal přijmout nabídku být členem Svobodovy delegace a přijal ji s jistou obezřetností.³⁸

Pokud jde o vcelku frekventovanou informaci, že Sověti zadrželi Husáka při jeho cestě na Vysočanský sjezd a následně ho ovlivnili, což sám Husák odmítl jako nesmysl,³⁹ jedná se skutečně o mystifikaci. A to již právě ze srpna 1968, kdy vysílal Československý rozhlas zprávu, že Husák s Peterem Colotkou byli zadr-

³¹ MZAREULOV, Valentin: *Istorija otečestvejennych specislužb i pravoohranitelnykh organov*, online: http://shieldandsword.mozohin.ru/personnel/sinitsyn_e_t.htm.

³² AÚSD, Prokuratura, V1. Záznam výpovědi Vasila Biľaka z 6. 6. 1990, s. 13–14.

³³ Dopis Josefa Pavla Oldřicha Černíkovi o činnosti představitelů KGB na MV z 14. 8. 1968. In: KOUDLKA, František – SUK, Jiří (eds.): *Ministerstvo vnitra a bezpečnostní aparát v období pražského jara 1968 (leden – srpen 1968)*. Díl 7. Brno 1996, d. 38, s. 212–214.

³⁴ WILLIAMS, K.: *The Prague Spring*, s. 219.

³⁵ BAGLEY, Tennent H.: *Spymaster. Startling Cold War Revelations of a Soviet KGB Chief*. New York 2013, s. 226–230. Srov. KONDRAŠEV, Sergej A.: Ju. V. Andropov. In: Zdanovič, A. A. (ed.): *Komanda Andropova*. Moskva 2005, s. 113–116.

³⁶ Udalcov prý zkoušel v roce 1967 kontaktovat Husáka. AÚSD, Komise. R67. Záznam rozhovoru s historikem Janem Křenem z 20. 6. 1990, s. 7. Je třeba dodat, že Jurij V. Andropov se ještě jako vedoucí oddělení ÚV KSSS pro dohled nad sovětským blokem počátkem 60. let dostal do kontaktu s případem Husákovy stranické rehabilitace.

³⁷ VALO, Peter: O pátrivo Cecilovi a Gustovi Husákově. In: *Slovenské národné noviny*, roč. 28, 2. 2. 2013, č. 4, s. 3; též rozhovor autora se synem G. Husáka Vladimírem Husákem z 22. 11. 2013.

³⁸ ŠTROUGAL, Lubomír: *Paměti a úvahy*. Praha 2009, s. 195.

³⁹ PLEVZA, V.: *Vzostupy*, s. 106.

ženi u Břeclavi během cesty do Prahy na zmiňovaný sjezd.⁴⁰ Podle Colotky se patrně jednalo o skryté varování, bud' že je někdo může zadržet, nebo byla snaha je od cesty odradit. Husák, ačkoliv předtím přislíbil svou účast,⁴¹ právě proto ráději nikam nejel a pobýval v Bratislavě a následně od 23. srpna v Moskvě.⁴² Tento mylný fakt byl pak přebíráno i seriózními autory.⁴³

Podle svědectví Sinicynova syna Igora Jelisejeviče Sinicina, literáta a pracovníka aparátu ÚV KSSS (v jeden čas i asistenta předsedy KGB Jurije Andropova), jeho otec posloužil i jako prostředník tajné schůzky v Mukačevu 13. dubna 1969 mezi Brežněvem s Andropovem a Husákem, jenž „potvrdil svou připravenost bojovat s „revizionisty“, respektive se ucházel o Dubčekovo nástupnictví v čele KSČ. Sinicynovy šifrované zprávy o názorech vedoucích představitelů KSČ na nejzávažnější otázky přicházely přímo na stůl Andropova, jenž je osobně předával Brežněvovi.⁴⁴ Deníkové záznamy Brežněvova sekretariátu potvrzují tyto kontakty,⁴⁵ stejně jako svědectví Lubomíra Štrougala, který přisuzuje Sinicynovi klíčovou úlohu v Husákově politické kariéře a nakonec i k jeho cestě do čela KSČ, jelikož dokázal u Brežněva a Andropova vzbudit vůči Husákově důvěru a posléze mu předal i moderní vysílačku americké výroby, přes kterou mohl nový československý lídr udržovat přímý kontakt s Brežněvovým sekretariátem.⁴⁶

Určitou rekonstrukci této klíčové komunikace nám umožňují Husákovy deníkové zápisny, v nichž se Sinicynovo jméno objevuje již 3. září 1968,⁴⁷ ovšem i samotné Sinicynovy reference: „Ve svých vyjádření Husák nešetřil sebechválou a ujišťováním, že on byl, je a zůstane věrný přítel KSSS a SSSR. A těmito zásadami vedený se často prý dostává do rozporů s míněním některých jeho stoupenců a musí vyvinou maximální úsilí pro jejich přeorientování v souladu s moskevskou

⁴⁰ BÚTOROVÁ-NOVOMESKÁ, Elena: Vzpomínání. In: *Vertigo*, roč. 2, 2014, č. 3, s. 11; SÍGL, Miroslav: *Události pravdy, zrady a nadějí (1967–1971)*. Třebíč 2009, s. 194; Osobní archiv V. Plevzy, a. j. 218. Kauza Peter Colotka (Dialóg pod Slavínom) z r. 1991, s. 74.

⁴¹ Tamtéž, s. 8; HÁJEK, Miloš: Znali jsme se půl století. In: Stehlík, Josef (ed.): *Vzpomínky přátel na Jaromíra Literu*. [vlastním nákladem] 2000, s. 4 (jeden exemplář je uložen v knihovně ÚSD).

⁴² AÚSD, Prokuratura. V7. Protokol o výpovědi Petera Colotky z 12. 9. 1990, s. 8; též Osobní archiv V. Plevzy, a. j. 218. Kauza Peter Colotka (Dialóg pod Slavínom) z r. 1991, s. 73.

⁴³ PITHART, Petr: *Osmašedesátý*. Praha 1990, s. 88; PREČAN, Vilém: Gustáv Husák prezidentem ČSSR [25. 5. 1975]. In: TÝŽ – Drápala, Milan (eds.): *V krádeném čase. Výběr ze studií, článků a úvah z let 1973–1993*. Brno 1994, s. 152.

⁴⁴ SINICIN, Igor J.: *Andropov v blízku. Vospomínání o vremenach „ottepeli“ i „zastoju“*. Moskva 2004, s. 210–217. Autor (odchylka v jeho příjmení od otcova jména byla zapříčiněna chybou v evidenci po jeho narození) se ve vzpomínkové pasáži primárně odvolává na vyprávění svého otce a dalšího rozvědčíka Vasila Romanoviče Sitnikova, kteří však v době vydání knihy již nebyli naživu.

⁴⁵ Viz záznam ze 4. 4. 1969. In: Stepanov, A. S. a kol. (eds.): *Leonid Brežněv. Zapisí sekretarej Prijemnoj L. I. Brežněva. 1965–1982 gg. Tom 2*. Moskva 2016, s. 327.

⁴⁶ Rozhovor autora s Lubomírem Štrougalem z 5. 10. 2015.

⁴⁷ Rodinný archiv G. Husáka. Diář „Czechoslovak Airlines“ 1968.

dohodou. Přitom uvedl několik výhrad, že jeho lojalita zapříčinila, že během volb do ÚV KSS neobdržel 25 hlasů. G. Husák také neopomenul zdůraznit, že navzdory obtížím v moskevském rokování o podmínkách pobytu vojsk Varšavské smlouvy v ČSSR a z toho plynoucích nálad v Československu, jako první a jediný pronesl příspěvek „Na přátelství“. Se sebevědomím jemu vlastním se vyjádřil, že předsednictvo ÚV KSS je mu „poslušné“, že všechny drží a bude držet v rukách. Co se týká pléna, to je konec konců samozřejmě početnější, a proto jsou v něm možní „eventuální odpůrci“, které, pokud bude potřeba, bude schopen umlčet. Husák počítá, že předsednictvo a plenum se bude přidržovat jen té linie, kterou zaujmeme on. Toto tvrzení lze hodnotit v tom smyslu, že otázkou nejsou principy, nýbrž pouze forma a metoda praktické realizace této linie. Ze všeho vyplývalo, že nebude tolerovat „disidenty“, kteří budou v rozporu s jeho názorem, a přijme veškerá opatření, aby se takových lidí zbavil, a to i pod ultimativní podmírkou, že bud „já, nebo oni“.⁴⁸

Husák také hovořil o bezpodmínečném prosazení federalizace státu k říjnu 1968, ovšem již méně přímočařejí se vyjadřoval na adresu konkrétních funkcionářů, zejména Dubčeka. Sověti z toho dedukovali, že má k němu odměrený až kritický vztah: „Pokud nechová vůči němu přímo „nenávist“, pak určitě žádnou lásku.“ Z přidružených rozhovorů s dalšími funkcionáři ÚV KSS pak vyplývalo, že Husák je silná osobnost nejen na Slovensku, nýbrž i v celém Československu, disponuje silnou podporou u reformistů i u slovenské tvůrčí inteligence, a i přes své nedostatky jako „nacionalismus“ a „ambicióznost“ je principiálně věrný socialismu a Sovětskému svazu. Proto bylo doporučováno Husáka podporovat, ovšem nezadat mu manévrovací prostor – možnost odklonit se od Sověty stanoveného kurzu.⁴⁹

V polovině března 1969 Brežněv tlumočil Husákovu, že je již načase Dubčeka vyměnit. Husák přistoupil na sovětské požadavky v personální oblasti a tvrdší kurz procesu normalizace, naopak tím získal opětovný příslib odchodu sovětských vojsk po jejím dovršení, a zejména podporu na Brežněva navázaných „zdravých sil“ ve věci volby do čela KSČ. Poslední Husákův deníkový záznam ve znění „Sinicyn Jelisej Tichanovič rozlúčka“ udává skoro symbolickou dataci 18. dubna 1969, tj. jeden den po Husákově zvolení.⁵⁰ Sinicyn byl poté povýšen na zástupce náčelníka KGB a následně v letech 1970–1981 pracoval též na Husákovu přání jako zástupce KGB na československém federálním ministerstvu vnitra, přičemž podle badatele a sovětského disidenta Olega Nikolajeviče Grečeněvského tak byl Sinicyn v této době skutečným vládcem Československa.⁵⁰

⁴⁸ RGANI, f. 5, op. 109, d. 12447 (Josef Smrkovský). Výňatek z materiálů MZV SSSR z 20. 9. 1968, s. 75–77.

⁴⁹ Rodinný archiv G. Husáka. Deníkové záznamy G. Husáka z let 1968–1969. Srov. PLEVZA, V.: *Vzostupy*, s. 123–124.

⁵⁰ GREČENĚVSKÝ, Oleg N.: *O čekistech Andropova v práci Istoki mašego demokratičeskogo dvizhenija*, online: <http://grechenevsky.com/html/sources/48.htm>.

* * *

Zvolením do čela Komunistické strany Československa dosáhl 17. dubna 1969 Gustáv Husák⁵¹ nejvyšší mety ve své dosavadní politické kariéře a současně se ujal nezastupitelné role v další fázi procesu normalizace.

Jeho osoba fungovala ve veřejném prostoru jako garant únosnosti a naděje dalšího vývoje, jako nejméně špatná alternativa, která má šanci na Sovětech leccos uhrát a kterou zpočátku uznávaly i opozičně laděné osoby jako Václav Černý, Ludvík Vaculík nebo Václav Havel. Ten podle záznamů Státní bezpečnosti prohlásil, že „situace ve státě potřebovala pevnou ruku. Dubček ji neměl, protože je to snílek a lyrik“, zatímco Husák je jedinou osobností, „která má skutečně pevnou koncepci a může národ vynést z krizové situace“.⁵² Přitomno bylo především vědomí, že se jedná o bývalého politického vězně, který již snad nedopustí soukolí politických procesů, jak ostatně také často veřejně deklaroval.

Tímto způsobem se mu také podařilo při volbě namísto Dubčeka sesbírat hlasy i od značné části upřímných reformních komunistů, v čemž mu byl nezanedbatelnou měrou agitátorský nápomocen Milan Hübl, prostřednictvím kterého Husák den před svou volbou vzkazoval: „Dělejte to se mnou, jinak je logické, že budete muset odejít z ústředního výboru“ a sliboval, že jeho vedení neodvolá negativní stanovisko k invazi vojsk Varšavské smlouvy a pokusí se uhájit, co nejvíce z polednové politiky.⁵³ Naopak „zdravému jádru“ nabídl očištění od obvinění, že napsali zvací dopis, a návrat do vyšších politických funkcí, například Vasil Biňák se opět stal členem předsednictva ÚV KSČ. Husáka nakonec podpořilo 156 členů Ústředního výboru KSČ z celkově 182 hlasujících. Samotný Dubček, který se nacházel pod tlakem Sovětů i vedoucích představitelů KSČ, včetně prezidenta Svobody, jenž silně podporoval Husáka, zpočátku nemínil uvolnit místo právě ambice neskrývajícímu Husákovi. Preferoval Oldřicha Černíka, nakonec se ale disciplinovaně podvolil. Zůstal členem předsednictva ÚV KSČ, nově se stal předsedou Federálního shromázdění a nadále participoval na normalizační politice.

Husák po svém nástupu do čela KSČ působil velmi suverénně a zbraní mu nebyla jen represe, nýbrž vzrůstající strach, apatie a mluvené slovo, které využíval jako účelový a taktický prostředek politického zápasu. Jednak se snažil hovořit vlídně jako starostlivý moudrý farář s charakteristickou gestikulací rukou, jemuž jde o blahobyt svých oveček, které si zaslouží klid na práci a sociální i ekonomické jistoty, navíc pardonující osoby za předpokladu jejich konformi-

⁵¹ Podrobněji k Husákově volbě do čela KSČ viz DOSKOČIL, Z.: *Duben*, s. 149–210.

⁵² Tamtéž, s. 267; VACULÍK, Ludvík: *Nepaměti*. Brno 2008, s. 147; LANDOVSKÝ, Pavel: *Soukromá vzpoura. Rozhovor s Karlem Hvižďalou*. Praha 1990, s. 64; ŠIMEČKA, Milan: *Obnovení pořádku*. Londýn 1984, s. 30–31.

⁵³ BARTOŠEK, K. (ed.): *Český včeř*, s. 233; KAPLAN, Karel: *Mocní a bezmocní*. Toronto 1989, s. 143–144; Vyjádření tehdejšího funkcionáře KSČ Martina Vaculíka v TV pořadu 1968, ČST 1989.

smu a pokání za předchozí „pomýlenost“ (ze známých tváří například Jaroslav Dietl, Karel Gott, Emil Zátopek, zpočátku i Čestmír Císař a Dubček), za což byl ovšem nejednou kritizován zásadovými straníky.⁵⁴ Jednak Husák dokázal mluvit velmi agresivně a útočně. Vůči nerozhodným nebo přímo rozdílně uvažujícím straníkům se dovolával povinnosti plnit stranická usnesení, nabádal je k disciplíně a pokračující nepoddajnosti nesmlouvavě trestal odejmutím politických funkcí, v krajních případech vyloučením z KSČ (již v květnu 1969 se to týkalo Františka Kriegla a Františka Vodsloně).

„Před žádnými nepřátelskými silami, před antisocialistickými silami, před pravičáckými elementy ustupovat nebudeme. Hodili rukavici k zápasu, naposledy v tom březnu [hokejové události], zdvihneme tuto rukavici a povedeme stranu do politického zápasu s těmito silami. Jsem si absolutně jist politickým vítězstvím. A když je to boj, nebudeme si hrát na to, že je to dětská hra,“ vyjádřil se hned po svém zvolení do čela komunistické strany Husák,⁵⁵jenž v následných projevech velmi často užíval polarizační model „my“ („zdravá a sebevědomá společnost“) versus „oni“ (ti, co se rozhodli pro druhou stranu, „proti našemu lidu“, placeni západem, „politickí oportunisté“ – v roce 1968 velcí demokraté, kteří předtím byli Novotnovci a exponenti 50. let).

Tuto skupinu Husák diskvalifikoval a vyloučil z československého národního společenství, přičemž s oblibou užíval vůči konkrétním osobám sarkastický osten: šachovému velmistru Ludvíku Pachmanovi vzkázal, že mu „pracující dali mat“ a že jestli by hrál šachy tak, jako dělá politiku, že by mnoho tahů nevydržel. Dokázal hovořit i o „oškubaném“ Pelikánovi, „vybíráni blech z kožicha“ a prohlašovat, že se „nebude ani kráglovat, ani krieglovat“.⁵⁶ Jeho demagogická řeč cítila na nízké lidské pudy a zároveň byla v porovnání s ním filozofujícími oponenty srozumitelná, logická a nesentimentální. Jeho útočnost a radikálnost pak byla mnohdy vykládána jako hra navenek vůči Sovětům, aby naopak v záklulisí leccos vyjednal. Husákově navíc pomohla skutečnost, že se nedostávalo reálného alternativního politického programu, scházel jeho vůdce, a nakonec i ochota jej při vědomí možných postihů následovat.⁵⁷

⁵⁴ RGANI, f. 5, op. 109, d. 12007. Ze záznamu o rozhovoru s Antonínem Kapkem, vyhotoveno 29. 9. 1971, s. 140. Srov. Projev G. Husáka z 29. 8. 1971. In: *Rudé právo*, roč. 51, 30. 8. 1971, č. 205, s. 2.

⁵⁵ Závěrečné slovo G. Husáka na plenárním zasedání ÚV KSČ ze 17. 4. 1969. In: G. HUSÁK: *Projevy a statí. Duben 1969 – leden 1970. Praha 1970*, s. 32–33.

⁵⁶ Z projevu na aktivu komunistických novinářů v Praze z 2. 7. 1969. In: *Tamtéž*, s. 156–159; DOSKOČIL, Zdeněk: „Nepotřebujeme recepty ani od Šika, ani od Kriegla, ani od Ledererů a jiných podobných“ aneb příběh jednoho zapomenutého projevu Gustáva Husáka. In: Mervart, Jan – Středová, Veronika a kol.: *České, slovenské a československé dějiny 20. století IV*. Hradec Králové 2009, s. 39–51.

⁵⁷ TŮMA, Oldřich: Normalizace 1969–1971. In: Blažek, Petr – Kamiński, Łukasz – Vévoda, Rudolf (eds.): *Polsko a Československo v roce 1968. Sborník příspěvků z mezinárodní vědecké konference. Varšava, 4.–5. září 2003*. Praha 2006, s. 218.

Kromě postupné plošné normalizace veřejného prostoru mluveným slovem nejde nezmínit Husákovu roli při silovém potlačení manifestací k prvnímu srpenovému výročí vstupu vojsk do Československa, na dlouhou dobu posledního masovějšího odporu, kdy proti občanům zasáhly domácí bezpečnostní síly. Husák se snažil demonstrovat před Moskvou, že má situaci pevně v rukou a vyzýval k ostražitosti, pohotovosti i nekompromisnímu potlačení případných nepokojů.⁵⁸ „Divoký západ si z našeho státu dělat už nedáme,“ veřejně se vyslovil krátce před zmiňovaným výročím s tím, že „v těchto dnech se bude prověřovat každý sám a jaký posudek si napíše, takový bude čist“. ⁵⁹ Přítomna byla totiž obava, že jinak si zajistí Sověti pořádek sami a on za nezvládnutí situace skončí v politice.⁶⁰ V této souvislosti se také diskreditoval Alexander Dubček, jenž pod tlakem Husáka a Svobody z titulu předsedy Federálního shromáždění odsouhlasil opatření umožňující perzekuci demonstrujících, kteří nejednou provolávali právě jeho jméno. Nakonec bylo policejně zadrženo více než 2 400 účastníků protestů, z nichž 80% tvořily osoby mladší 25 let, celkovou bilanci doplňovalo množství raněných, včetně pěti lidských obětí.

Represe ze strany státní moci a další rozličná disciplinární opatření se staly nedílnou součástí československého režimu 70. a 80. letech,⁶¹ stejně jako politické procesy. Husák veřejně ofenzivně polemizoval se „západním“ a samizdatovým medializovaným míněním, že se jedná o politicky motivované kauzy s tím, že byl pouze volen standardní postup, jelikož „zákony platí pro všechny stejné a nikdo nebude mít privilegia“. Současně jednotlivé případy bagatelizoval jako okrajové jevy od většinové pracující společnosti izolovaných osob, nebo „skupinky uražených a ještíných jednotlivců“, „žalostných figurek“, které se nedokázaly smířit s realitou a „stávají se většinou vědomě, někdy i nevědomě, nástrojem antikomunistické, antičeskoslovenské, antisovětské propagandy“. Zakázané literáty nálepkoval jako „tuzexové spisovatele“ a například nonkonformního performera Milana Knížáka označil za šířitele pornografie. Přitom také problematizoval otázku lidských práv s upozorněním na rasovou diskriminaci a deficit sociálních práv v západním bloku, který je navíc zmítán ekonomickými krizemi.⁶²

⁵⁸ Záznam části projevu G. Husáka na poradě Hlavního štábu Lidových milicí s náčelníky krajinských štábů z 10. 7. 1969. In: TŮMA, Oldřich a kol. (eds.): *Srpen ,69. Edice dokumentů*. Praha 1996, s. 60–62, d. 15. K prvnímu srpenovému výročí též viz BÁRTA, Milan – BŘEČKA, Jan – KALOUS, Jan: *Demonstrace v Československu v srpnu 1969 a jejich potlačení*. Praha 2012.

⁵⁹ Projev G. Husáka na celostátním aktivu komunistů z průmyslu, stavebnictví, dopravy, ROH a příslušníků Lidových milicí z 19. 8. 1969. In: HUSÁK, G.: *Projevy a statí. Duben*, s. 230.

⁶⁰ BARTOŠEK, K. (ed.): *Český vězeň*, s. 233; AÚSD, Komise, R1. Záznam rozhovoru s Lubomírem Štrougalem z 23. 5. 1991, s. 14.

⁶¹ K otázce represe v období „normalizačního“ období i s dalšími odkazy na literaturu viz CU-HRA, Jaroslav: *Trestní represe odpůrců režimu v letech 1969–1972*. Praha 1997; PAŽOUT, Jaroslav: *Trestněprávní perzekuce odpůrců režimu v Československu v období takzvané normalizace (1969–1989)*. Praha 2017.

⁶² Projev G. Husáka na stranické konferenci I. obvodu v Bratislavě z 14. 4. 1973, dostupné online

Gustáv Husák si ovšem politické procesy, zvláště zaváňející odplatou za československé jaro osobně nepřál už vzhledem ke své minulosti politického vězne a svým opakovaným veřejným ujištěním, že je nepřípustné, snad i s vědomím toho, že do spuštěného soukolí by mohl spadnout sám. Zároveň sehrál roli ohled na mezinárodní mínění a snaha zbytečně nevytvářet „mučedníky“,⁶³ s čímž souhlasila i Moskva.⁶⁴ Interně se proto usiloval zejména zpočátku o jejich eliminaci.

Husák také například neúspěšně navrhoval vyhlášení amnestie ke květnu 1970 nebo se vyslovil proti soudnímu procesu s Rudolfem Battěkem, Václavem Havlem, Luďkem Pachmanem, Janem Tesařem a dalšími osobami.⁶⁵ Zajímavé svědectví o tom mimo jiné přináší záznam rozhovoru sovětských diplomatů s českým ministrem spravedlnosti Janem Němcem, který si postěžoval, že se nalézá mezi dvěma ohni. Jednak má od Husáka jako stranického šéfa nařízeno, aby se žádné politické procesy nekonaly, jednak má v sejfу několik obžalob a obává se, že bude působit zvláštně, když budou v nepřítomnosti odsuzováni jen emigranti a že za nečinnost ponese do budoucna odpovědnost.⁶⁶ Přesto bylo v letech 1969–1972 nakonec odsouzeno z politických důvodů 2 677 československých občanů a v následujících čtyřech letech dalších 548 osob (nepočítaje desetitisíce rozsudků za nelegální překročení československých hranic, resp. pobyt v zahraničí, tj. emigraci). Rozsáhlejší kampaň a perzekuční opatření pak byly zahájeny ve druhé polovině 70. let se vznikem občanských iniciativ Charta 77 a Výboru pro obranu nespravedlivě stíhaných, které monitorovaly a kritizovaly nedodržování lidských práv.

Husák se ujímal politického vedení do určité míry jako cizí element, neměl zázemí ve stranickém aparátu, ani důvěru vlivných kruhů v KSČ i Státní bezpečnosti, vůči které pěstoval zvýšenou obezřetnost a snažil se ji ochočit.⁶⁷ V jejich

<http://www.esbirky.cz/>; G. HUSÁK: *Projevy a statí. Srpen 1974 – duben 1976*. Praha 1977, s. 390–397; TÝŽ: *Projevy a statí. Květen 1976 – prosinec 1978*. Praha 1979, s. 44, 119–120, 146, 154.

⁶³ ŠTROUGAL, Lubomír: *Ještě pár odpovědí*. Praha 2011, s. 188–189; Národní archiv ČR (dále NAČR), f. ÚV KSČ, 01, sv. 265, a. j. 152. Zápis ze zasedání ÚV KSČ z 24. 4. 1975, s. 48; FOJTÍK, Jan: *Osudy socialismu III*. Praha 1999, s. 33; PLEVZA, V.: *Vzostupy*, s. 140.

⁶⁴ AÚSD, Komise, DIII/462. Záznam diskuze PÚV KSČ k bodu 1, informace o setkání G. Husáka s L. I. Brežněvem z 20. 11. 1970, 2s.

⁶⁵ RGANI, f. 5, op. 109, d. 12006. Informativní zprávy (bez datace), s. 6; PACHMAN, Luděk: *Jak to bylo. Zpráva o činnosti šachového velmistra za období 1924–1972 s dodatkem „Jak to bylo později“*. Bělá pod Bezdězem 2001, s. 171. Srov. TESAŘ, Jan: *Zamlčená diagnóza*. Praha 2003, s. 29; VACULÍK, L.: *Nepaměti*, s. 70 a 79; VAŠÍČEK, Zdeněk: Historik, který odmítl svědčit. Příběh Jana Tesaře. In: *Soudobé dějiny*, roč. 7, 2000, č. 3, s. 328 a 330.

⁶⁶ RGANI, f. 5, op. 109, d. 12342 (Jiří Pelikán). Výňatek ze záznamu rozhovoru s ministrem spravedlnosti ČSR Janem Němcem, vyhotoven 3. 2. 1971, s. 103.

⁶⁷ Rozhovor s Jindřichem Poledníkem z let 2002–2003. In: VANĚK, Miroslav – URBÁŠEK, Pavel (eds.): *Vítězové? Poražení? Životopisná interview. 2. díl. Politické elity v období tzv. normalizace*. Praha 2005, s. 526. Srov. LORENC, Alojz: *Ministerstvo strachu? Neskartované vzpomínky generála Lorence*. Bratislava 1992, s. 65.

paměti totiž zůstával Husák zapsán jako vězeň, slovenský nacionalista a prospěchář pražského jara, který nedůsledně provádí normalizační proces. Nabádaly proto Moskvu k jeho izolaci od proreformních komunistů, jeho blízkých spolupracovníků, zvláště z řad předsednictva a členů Ústředního výboru Komunistické strany Slovenska (Viktor Pavlenda, Jozef Zrak, Samuel Falt'án, Anton Čačík a další) tvořících jemu oddanou mocenskou oporu. Po počátečním odolávání, váhání i neúspěšných osobních intervencích⁶⁸ se Husák podvolil,⁶⁹ a dotyční skončili ve vrcholných funkcích a poté i v politice vůbec. To ostatně platilo i pro dalších více než tři sta tisíc vyloučených komunistů, včetně například Alexandra Dubčeka, Josefa Smrkovského a Oldřicha Černíka, kterého ve funkci federálního premiéra nahradil v lednu 1970 díky Husákově intervenci v Moskvě Lubomír Štrougal. Husák se svých bývalých přátel a spolupracovníků nakonec zřekl a tvrdě a nesmlouvavě se řídil krédem: Musíš tak rychle utíkat, až budeš určovat směr. S cílem vyšachovat ostatní pretendenty na politické vedení se snažil být radikálnější a „levější“ než oni a převzít pozici nejúspěšnějšího prosazovatele sovětských zájmů. Krok za krokem ustupoval, aby si udržel právo na nejvyšší mocenské postavení.⁷⁰

Souhlasil s centralizovanou podobou česko-slovenské federace nebo předčasně zastavil rehabilitační řízení a vyšetřování nezákonnosti z 50. let. Pozvolna také zcela přistoupil na sovětskou interpretaci československých událostí roku 1968. Ještě na mezinárodní poradě komunistických a dělnických stran v Moskvě v červnu 1969 se snažil otázce vyhnout, a nakonec přednesl rezervovanější projev, ačkoliv na něho tlačilo „zdravé jádro“ i sovětská strana, zároveň ovšem odmítl veřejně řešit československou situaci, o což žádali zástupci západoevropských zemí.⁷¹ K přehodnocení včetně zrušení negativního prohlášení předsednictva ÚV KSČ z 21. srpna 1968 došlo na naléhání sovětské strany v září 1969 a následně stále více bylo ustupováno. Vpád cizích vojsk veřejně již nebyl pro Husáka „tragickým nedorozuměním“,⁷² nýbrž nutnou internacionální pomocí

⁶⁸ AÚSD, Komise, DIII/114. List G. Husáka Jozefu Lenártovi z 3. 11. 1970; RAŠLA, Anton: *Zastupoval som československý štát. Významie*. Prešov 1999, s. 262–263; Rozhovor autora s Lubomírem Štrougalem 5. 10. 2015; Záznam rozhovoru Ivana V. Kuzněcova se Štefanem Sádovským o jeho rozhovoru s L. I. Brežněvem z 1. 8. 1969. In: VONDROVÁ, J. (ed.): *Mezinárodní souvislosti*, 4/4 (přílohy), s. 116–117, d. 216.

⁶⁹ Tamtéž, s. 113, d. 214. Záznam rozhovoru Marata N. Kuzněcova s Matejem Lúčanem z 11. 7. 1969; Tamtéž, 4/4, s. 457–459, d. 154. Zpráva sovětského konzula v Brně Vasilije J. Maljavka, vyhotoveno 11. 7. 1969.

⁷⁰ KAPLAN, K.: *Mocní a bezmocní*, s. 145–146.

⁷¹ Záznamy z 2. 9. 1969. In: Stepanov, A. S. a kol. (eds.): *Leonid Brežněv*, Tom 1, s. 405–407; Záznam rozhovoru Stěpana V. Červoněnka s Pavlem Auerspergem z 24. 6. 1969. In: VONDROVÁ, J. (ed.): *Mezinárodní souvislosti*, 4/4 (přílohy), s. 111, d. 213; Rozhovor autora s tehdejší Husákovou sekretářkou Jozefinou Darášovou 10. 4. 2015. Srov. Projev G. Husáka na mezinárodní poradě komunistických a dělnických stran v Moskvě z 11. 6. 1969. In: HUSÁK, G.: *Projevy a statí. Duben*, s. 125–130.

⁷² Záznam z jednání mimořádného sjezdu KSS z 28.–29. 8. 1968. In: VONDROVÁ, Jitka – NA-

proti kontrarevoluci, za kterou ještě „bratrským zemím“ v čele se Sovětským svazem děkoval.⁷³

Výklad Moskvy o československých událostech byl oficiálně přijat v prosinci 1970 ve známém dokumentu *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu*, který se stal ideologickou mantrou na skoro dvě desetiletí a v němž byla dějinná úloha Gustáva Husáka hned vedle prezidenta Svobody v úspěšném zápasu proti „kontrarevoluci“ nejvíce vyzvedávána. *Poučení* rozhodujícím způsobem ovlivnilo další politický vývoj, jelikož v důsledku negace reformní politiky zabránilo vzniku (staro)nových proreformních tendencí či proudů uvnitř KSČ, které by mohly pružněji reagovat na domácí i geopolitické změny, ba krize, jak upozorňuje historik Milan Otáhal.⁷⁴

„Pokud jsem dotazován na ‚Poučení‘,“ poznamenává Husák po roce 1989, „tak iniciátorem byl Biľák a snad i další členové ÚV. Já jsem s vytvořením ‚Poučení‘ nesouhlasil, také ani Štrougal. Uvědomoval jsem si, že ‚Poučení‘ způsobí odtržení strany od lidu a může umožnit i politické procesy. Osobně jsem se objednal k Brežněvovi, kterému jsem vysvětlil svůj postoj. Bylo to v době, když jsem byl již I. tajemníkem KSČ. V podstatě jsem nepochodil, neboť Brežněv trval na tom, že je třeba, aby takové ‚Poučení‘ vzniklo, odkazoval i na Kádára, ale přislíbil, že ‚některé osoby v Praze uklidní‘.“⁷⁵ Podle Štrougala Husák první verzi *Poučení* „rozcupoval“, avšak Vasil Biľák pak doporučil konzultace s Moskvou, kam odjel a vrátil se s obdobnou verzí, která prý byla schválena sovětským politbyrem.⁷⁶ Biľák reagoval na tato slova vcelku logickým argumentem, že kdyby byl proti přijetí *Poučení* první tajemník ÚV KSČ, tak by nemohlo vzniknout, a že Husák společně s ním, Štrougalem a Indrou pracovali na konečné verzi. Ovšem dodává, že Husák měl přitom výhrady proti formulacím, že invaze vojsk Varšavské smlouvy do Československa proběhla na československé pozvání a že se jednalo o internacionální pomoc. Jelikož však na této věci měli evidentní zájem Sověti a hrozilo, že se zhorší kvůli tomu jejich vztahy s Husákem, tak ten s formulací nakonec souhlasil.⁷⁷ Husákově se však podařilo dojednat, aby v dokumentu nebyla uvedena jména osob, které žádaly sovětský vojenský zákrok, což by nejen jemu jako „nesignatáři“ zvacího dopisu silně zkomplikovalo osobní situaci, a naopak nahrávalo

VRÁTIL, Jaromír (eds.): Komunistická strana Československa. Kapitulace (srpen – listopad 1968). Díl 9, sv. 3. Praha – Brno 2001, s. 145, d. 172.

⁷³ Projev G. Husáka na XIV. sjezdu KSČ. In: *Rudé právo*, roč. 51, 26. 5. 1971, č. 123, s. 3–4.

⁷⁴ OTÁHAL, Milan: *Normalizace 1969–1989. Příspěvek ke stavu bádání*. Praha 2002, s. 48–49.

⁷⁵ AÚSD, Prokuratura, V6. *Protokol o výslechu G. Husáka z 5. 6. 1990*, s. 4.

⁷⁶ Rozhovor autora s Lubomírem Štrougalem 5. 10. 2015; též Archiv ÚV KSČM, Komise ÚV KSČ pro stranické šetření činnosti bývalého vedení KSČ z roku 1990. Záznam pohovoru se Zbyňkem Sojákem z 10. 2. 1990, s. 2.

⁷⁷ Archiv Ústavu politických věd SAV (dále AÚPV), Komise. Záznam rozhovoru s Vasilem Biľákem z 5. 10. 1990, s. 114. Srov. AÚSD, Komise, DIII/155. Záznam Bohuslava Chňoupka o rozhovoru s tajemníkem ÚV KSSS Konstantinem F. Katuševem z 4. 11. 1970, 8s.

„zdravým silám“ v čele s Biľákem, který původně zveřejnění této informace prosazoval.⁷⁸

Husák v této souvislosti také údajně obeznámil Brežněva, že se vzdá funkce, jelikož přijetím „Poučení“ se uzavírají perspektivy pozitivního vývoje.⁷⁹ Je těžké soudit, zda se jedná o pravdivé tvrzení, jelikož jiných podpůrných pramenů, než jeho vlastních slov se nedostává. Ale i pokud by to byla pravda, tak jeho ohrazení zůstávalo spíše v rovině demonstrace nespokojenosti a nevážně míněných úvah a muselo nakonec vyznít i jako projev bezradnosti. Husák ve skutečnosti nechtěl z politiky odejít, byla pro něho hlavní náplní života, způsob seberealizace, a navíc by odchod chápal jako projev slabosti a útek před odpovědností. Přirozeně také mohla u něho působit oprávněná obava, jaké by tím vyvolal nejen pro sebe důsledky.

Změnu své rétoriky i postojů vysvětloval Husák veřejnosti i na stranických fórech jednak předcházející nedostatečnou informovaností, neboť před srpnem 1968 byl „pouhým“ místopředsedou vlády a řadovým členem KSC. Rovněž argumentoval přirozeným názorovým vývojem, přičemž známý se stal především jeho výrok o tom, že když „prší, chodí s otevřeným deštníkem, ale když svítí slunce, deštník odloží, jelikož by pak na něho lidé koukali jako na blázna“.⁸⁰ Husák se tímto způsobem cíleně, a nakonec i úspěšně ucházel o nezbytnou důvěru Moskvy, která na opátku eliminovala kritiku a osobní ambice „zdravých sil“ kolem Biľaka či Indry a tzv. „ultralevých“, jež předtím využívala jako nátlakové skupiny.

Jako „ultralevé“ označují komunistické funkcionáře, kteří se principiálně stavěli vůči polednové politice a jejím i bývalým protagonistům včetně Husákově, jehož volbu do čela KSC nepodporovali, a následně kritizovali jím prováděnou politiku normalizace jako polovičatou. Někteří se také zasazovali o zvýšená represivní opatření, politické procesy⁸¹ i šířili protihušákovské letáky.⁸² Dotyční přitom netvořili jednotnou sílu a sdružovali se kolem různých uskupení typu Levá fronta, Klub Tribuna, redakce časopisu *Otzázy míru a socialismu*, které mělo napojení na Mezinárodní oddělení ÚV KSC (Miroslava Müllera a Pavla Auersperga) nebo se jednalo o tzv. kovarskou skupinu a další skupinky i jed-

⁷⁸ Tamtéž, DIII/116. Nekorigovaný záznam diskuse PÚV KSC k návrhu analýzy předchozího vývoje z 12. 11. 1970; Tamtéž, DIII/462. Záznam diskuse PÚV KSC k bodu 1, informace o setkání G. Husáka s L. I. Brežněvem z 20. 11. 1970. Srov. Tamtéž, DIII/234. Varianta „Poučení“, kterou V. Biľák zaslal G. Husákovi 3. 11. 1970.

⁷⁹ Tamtéž, Prokuratura. Záznam pohovoru s G. Husákem 26. 1. 1990, s. 1–2; Osobní archiv V. Plevzy, a. j. 1580. PLEVZA, Viliam: Gustáv Husák o 21. auguste 1968 a jeho důsledkoch (z rozhovorů z 8. 4. a 10. 5. 1990), s. 3.

⁸⁰ Vyjádření Miroslava Kusého v TV dokumentu Bohuslava Musila *První a poslední*, ČT 1992; obdobně LALUHA, Ivan: Rok 1968 v spomienke a pamäti (Fragmenty). In: Londák, Miroslav a kol. (eds.): *Rok 1968. Eto vaše delo*. Bratislava 2008, s. 12.

⁸¹ AÚPV, Komise. Záznam rozhovoru s V. Biľákem z 5. 10. 1990, s. 108.

⁸² AÚSD, Komise. DIII/123. Anketa proti pravicovým oportunistům z prosince 1970.

notlivce povětšinou se rekrutující z nižšího stranického aparátu a organizací. Z nejvýznamnějších funkcionářů se jednalo o (od ledna 1970) člena předsednictva ÚV KSČ Antonína Kapka, českého ministra vnitra Jiřího Grössera, českého ministra školství Jiřího Hrbka, historika Václava Krále, federální poslance Václava Nového, Soňu Pennigerovou, Jaroslava Trojana, Oldřicha Voleníka nebo generála Otakara Rytíře, kteří disponovali napojením na sovětské kruhy, zvláště zástupce sovětského velvyslance v Praze Ivana Ivanoviče Udalcova, kteří Husáka na čele KSČ nepřijali.⁸³

Husák se proti „ultralevým“ vymezoval často jako proti zastáncům extrémního přístupu, sektářům a narušitelům stranické disciplíny. Rétoricky je stavěl do protipólu s „pravíčáky“, kterým prý hráli do karet, a snažil se o jejich eliminaci.⁸⁴ „Nechápeme vaše dělení na levicové a pravicové nebezpečí. Podle nás leví nikdy neohrožovali linii strany,“ interně reagoval Leonid Iljič Brežněv, „to jsou opravdoví komunisté, internacionalisté a nebyli nikdy nebezpečím pro stranu“, s nimiž je třeba „jednat, přesvědčovat je, vychovávat,“ ale nevést s nimi zápas.⁸⁵ Změnu sovětského postoje přivodily Husákovy ústupky v otázce přijetí „Poučení“⁸⁶ a patrně stranických prověrek, kdy pro Moskvu význam „ultralevých“ pozbyl na důležitosti a novou hlavní snahou se stala demonstrace stranické jednoty před připravovaným sjezdem KSČ.⁸⁷ Jako katalyzátor dění posloužilo i odhalení, že skupina „ultralevých“ v čele s již zmínovaným Trojanem intrikovala v součinnosti s Udalcovem, jenž byl kvůli tomu také na podzim 1970 z Prahy odvolán, proti Husákovi a připravovali jeho odstranění.⁸⁸ „Ultraleví“ byli rozloženi⁸⁹ a pokud se včas nepoddali, pracovně přesunuti na méně politicky exponované funkce nebo postů zcela zbaveni a jejich organizace rozpuštěny. Přestože i nadále Husák ne-

⁸³ K otázce „ultralevých“ viz URBÁŠEK, Pavel: Jak „pancéřové divize“ bránily socialismus: K úloze ultraradikální levice v letech 1968–1970. In: *Listy*, roč. 36, 2006, č. 4, s. 17–24; LÖBL, Karel: *Naděje a omyly. Vzpomínky na onu dobu*. Praha 2012, s. 459–460.

⁸⁴ AÚSD, Komise, DIV/5. Závěrečné vystoupení G. Husáka na celostátní poradě vedoucích tajemníků KV KSČ z 10. 6. 1970, s. 10–11; Tamtéž, DIV/6. Záznam závěrečného vystoupení G. Husáka na celostátní poradě vedoucích tajemníků KV a MěV KSČ v Praze z 21. 7. 1970, s. 12–14; GRACÍK, Miroslav – NEKVAPIL, Václav: *Jiřina Švorcová osobně*. Praha 2010, s. 302.

⁸⁵ NAČR, f. ÚV KSČ, G. Husák, k. 451. Oficiální návštěva stranické a státní delegace ČSSR v SSSR 20.–28. 10. 1969. Záznam z jednání, s. 11; obdobně AÚSD, Komise, DIII/148. Informace o jednání mezi stranickými a vládními delegacemi ČSSR a SSSR z 5.–6. 5. 1970, s. 17.

⁸⁶ Tamtéž, DIII/462. Záznam diskuze PÚV KSČ k bodu 1, informace o setkání G. Husáka s L. I. Brežněvem z 20. 11. 1970, 2s.

⁸⁷ RGANI, f. 5, op. 109, d. 12006. Ze záznamu o rozhovoru s vedoucím tajemníkem KV KSČ pro Severomoravský kraj Miroslavem Mamulou z 29. 9. 1970, s. 94.

⁸⁸ PARIS, M.: *Fakta*, s. 22 a 52; O čem se nesmí psát. In: *Listy*, roč. 1, leden 1971, č. 1, s. 13; NOVÁK, J.: *Ivanovičové*, s. 33; AÚSD, Komise, R1. Záznam rozhovoru s Lubomírem Štrougalem z 23. 5. 1991, s. 19.

⁸⁹ NAČR, f. ÚV KSČ, G. Husák, k. 251, a. j. 6889. Vnitropolitická situace ve Středočeském kraji z listopadu 1970.

disponoval jednoznačnou podporou straníků, byl díky zákulisní sovětské podpoře koncem května 1971 na čtrnáctém sjezdu KSČ jednomyslně potvrzen v jejím čele jako generální tajemník.⁹⁰

Jak se časem ukázalo, Husák přes své postavení i veřejná prohlášení o úspěšném dovršení procesu normalizace nedokázal prosadit postupnou, alespoň dílčí realizaci některých stěžejních opatření, s nimiž v dlouhodobější perspektivě původně kalkuloval. Ekonomická reforma se stala na dlouhou dobu skoro zakázaným slovem⁹¹ a ve věci odchodu sovětských vojsk mu Moskva brzy avizovala, že jejich přítomnost nesouvisí pouze s událostmi pražského jara, nýbrž je záležitostí bezpečnosti celého východního bloku.⁹² Husák se alespoň pokusil na jaře 1972 zákulisně přesvědčit členy předsednictva, které jednotlivě obcházel, aby došlo k zpětnému přijetí části vyloučených straníků do KSČ, což „zdravé jádro“ vzápětí hlásilo Sovětům.⁹³ Koncem října pak byla otevřena tato otázka na plenárním zasedání Ústředního výboru KSČ, které odmítlo přijmout „generální pardon“ pro vyloučené straníky. Husák se vyslovil pro „diferencovaný a citlivý“ přístup, přičemž *Rudé právo* publikovalo jeho vystoupení na rozdíl od jiných se značným zpožděním až 16. listopadu, a to ještě ve zkráceném znění. V této souvislosti údajně došlo ke střetu mezi Husákem a „zdravým jádrem“.⁹⁴ Husák přecenil nejen v této otázce své možnosti ve vztahu s Moskvou a sám se stal obětí iluze o „dočasnosti“ vládnoucích poměrů, kterou zároveň spoluvytvářel i symbolizoval, ovšem zejména zpočátku z ní také silně politicky těžil. Mylné vědomí o „dočasnosti“ vedlo k útlumu občanského aktivismu a začalo se měnit až kolem poloviny 70. let, kdy vítězil názor, že se nejedná o provizoriump a tím byl vytvářen potenciál pro aktivizaci nové vlny opoziční činnosti.⁹⁵

Gustáv Husák si rozpor mezi realitou a svými představami, s nimiž prováděl posrpnovou politiku, uvědomoval, což u něho vedlo k frustraci. Dlouholetý ministr zahraničních věcí Bohuslav Chňoupek v této souvislosti vzpomíná, jak jednou počátkem 70. let vedli spolu u lahve koňaku na ožehavé téma soukromější rozhovor: „On zřejmě utahaný mi říká, no vidíš, co já tu musím dělat. Říkají

⁹⁰ AÚPV, Komise. Záznam rozhovoru s Vasilem Biňákom z 5. 10. 1990, s. 103–104.

⁹¹ ŠTROUGAL, L.: *Ještě pár odpovědí*, s. 73.

⁹² Memorandum k některým zásadním otázkám vnitropolitické situace ČSSR, předložené Stěpanem V. Červončenkem Konstantinu V. Rusakově v polovině července 1969. In: VONDROVÁ, J. (ed.): *Mezinárodní souvislosti*, 4/4, s. 476, d. 155.

⁹³ RGANI, f. 5, op. 109, d. 12008. Ze záznamu o rozhovoru s Drahomírem Kolderem, vyhotovenou 13. 4. 1972, s. 21; též AÚSD, Komise, R1. Záznam rozhovoru s Lubomírem Štrougalem z 23. 5. 1991, s. 23.

⁹⁴ PLEVZA, V.: *Vzostupy*, s. 131; též Rozpory o taktice: Po „ideologickém“ plénu ÚV KSČ. In: *Listy*, roč. 3, únor 1973, č. 1, s. 5–7. Stenografický záznam ze zasedání tyto domněnky nepotvrzuje. NAČR, f. ÚV KSČ, 01, sv. 243, a. j. 144. Zápis ze zasedání ÚV KSČ z 26.–27. 10. 1972. Pokud nastaly nějaké rozpory, pak se musely odehrát leda na předcházejícím či souběžném jednání PÚV KSČ, z něhož však není stenozáznam.

⁹⁵ TŮMA, O.: *Normalizace*, s. 215–216; MLYNÁŘ, Zdeněk: *Socialistou na volné noze*. Praha 1992, s. 9.

československý Kádár, kdo to říká, tak neví, o co jde, protože Kádár, ten začínal z nuly a Kádár budoval pozitivně, kdežto já tu musím bourat, dělat negativní politiku, prověrky a všechny tyto věci. Tak vidíš, jak to potom na člověka působí. Tam jsme se o tom rozhovořili a od té doby já jsem ho považoval za člověka, který si takhle normalizaci opravdu nepředstavoval.“⁹⁶ Jak trefně pojmenovává ekonom Zdislav Šulc, „označuje-li se dnes někdy toto období za ‚Husákovu normalizaci‘, pak to nelze chápat jako firemní značku výrobce, ale prodavače,“⁹⁷ což ovšem samozřejmě nesnímá z Gustáva Husáka politickou odpovědnost za její průběh a důsledky.

Husáková pozice byla limitována domácími faktory. Na čtrnáctém sjezdu KSČ se zformovalo stranické vedení, které pak prakticky vydrželo až do konce osmdesátých let a v němž je možné se značným zjednodušením identifikovat dvě skupiny. Do první skupiny „umírněných“ či „realistů“, jak jsou též nazýváni, patřili proreformně orientovaní, či alespoň k reformě se hlásící činitelé, kteří mocensky těžili z vývoje československého jara 1968 a kteří volili po okupaci ústupovou taktiku a postupně přejímali sovětská stanoviska (předseda slovenské vlády Peter Colotka, místopředseda federální vlády a předseda Státní plánovací komise Václav Hůla, Gustáv Husák, tajemník ÚV KSČ a později předseda České národní rady Josef Kempný, předseda české vlády Josef Korčák, tajemník ÚV KSČ a později ministr federální vlády ve funkci předsedy Výboru lidové kontroly František Ondřich, prezident republiky Ludvík Svoboda, předseda federální vlády Lubomír Štrougal).

Druhou skupinu pak tvořilo „zdravé jádro“, odpůrci liberalizačních opatření pražského jara a apriorní zastánici stanovisek Moskvy, se kterou většinou tajně spolupracovali již během srpnového vstupu vojsk a jejíž plné důvěře se těšili. Zpočátku se přitom většinově rovněž jednalo o reformně naladěné straniky, kteří názorově obrátili kvůli upřímným obavám z dalšího vývoje, oddanosti Sovětskému svazu i vlastním politickým kariérám (tajemníci ÚV KSČ Vasil Biľák a Jan Fojtík, předseda Ústřední rady odborů Karel Hoffmann, předseda Federálního shromáždění Alois Indra, předseda Ústřední kontrolní a revizní komise KSČ a později tajemník ÚV KSČ Miloš Jakeš, šéfredaktor *Rudého práva* Miroslav Moc, tajemník ÚV KSČ a poté Mocův nástupce Oldřich Švestka, vedoucí tajemník KSČ v Praze Antonín Kapek, jenž postupně přešel k „realistům“, a ministr s funkcí předsedy Výboru lidové kontroly Drahomír Kolder, který zemřel již v srpnu 1972). K nim lze přiřadit též tajemníka ÚV KSS Miloslava Hruškovice a prvního tajemníka slovenských komunistů Jozefa Lenárta, kteří zaujímali v politickém vývoji nejednoznačnou pozici (Husák vnímal Lenártovu svázanost s „brežněvovskou skupinou“, tedy „zdravým jádrem“, o čemž zpočátku nevěděl,

⁹⁶ Záznam o výpovědi Bohuslava Chňoupka z 23. 11. 1990. In: ŽÁČEK, Pavel (ed.): *Vypovídat pravdu a nic nezamlčovat. Protokoly parlamentní vyšetřovací komise pro objasnění událostí 17. listopadu 1989. Díl 2.* Praha 2013, s. 306, d. B/6.

⁹⁷ ŠULC, Zdislav: *Psáno inkognito. Doba v zrcadle samizdatu (1968–1989)*. Praha 2000, s. 120.

ale jinak se o něm vyjadřoval převážně pozitivně). Všichni jmenovaní byli zároveň členy předsednictva, sekretariátu, nebo alespoň Ústředního výboru KSČ.

Husák se vyslovil po roce 1989 na adresu „zdravého jádra“, zvláště Biľaka píské: „Štrougal, ktorý poznal Biľaka lepšie ako ja, lebo s ním robil pred rokom 1968, mi pomáhal usmerňovať tohto prominentného tajomníka. Často ma aj kritizoval, že som veľmi tolerantný k jeho nedostatkom a slabinám. Aj Jakeša som spoznal až z práce na ústrednom výbore. Nebol taký agresívny ako Biľak,“ jenž „patril k piatej kolóne, ktorú si tu Brežnev pestoval. Pil mi krv celý čas. Musel som ho držať, lebo ho držala Moskva. [...] Mal veľa tvári, ale vždy vedel nasadiť takú, akú potreboval. Prefikane a zákerne išiel za svojimi cieľmi. On a ďalší prebrežnevovskí členovia vedenia strany hrali vysokú, tajnú hru. Každý svoju, spolu jednu. [...] Brežnev považoval našich sektárskych dogmatikov za vynikajúcich politikov, vyzýval ma upevniť spoluprácu s nimi. Bol by som uvítal, keby bol aspoň naznačil – Zbav sa tých ľudí – ale ani on, ani Gorbačov nič, ani len náznam.“ Husák zároveň odmítl tezi, že by v předsednictvu existovalo „reformní křídlo“. ⁹⁸ Obdobně se vyjadrují Peter Colotka a Lubomír Štrougal.⁹⁹ Naopak příslušníci „zdravého jádra“ hodnotí ve svých memoárových textech spolupráci v předsednictvu převážně pozitivně, bez osobních inverktív a nezmiňují nějaké zásadní rozpory. Napríklad Jan Fojtík zcela odmítá tezi o „nejakých skupinách“ s tím, že to tak tenkrát vúbec nevnímal. Dle jeho názoru se jedná o snahu Štrougala a Colotky se dodatečně „dělat hezkými“ a distancovať se od společné odpovědnosti a „Plevza buď napsal nepravdy, anebo se Husák na stará kolena zbláznil“. ¹⁰⁰

Oba tábory nebyly vnitřně jednotné a hranice mezi nimi příliš zřetelné, přičemž Gustáv Husák stále více zaujímal centristickou pozici a v sovětských zprávách se od poloviny 70. let dočítáme zejména o střetech Biľakovu a Štrougalovy skupiny. Z vnějšího pohledu se jednalo o těžko propustný, a tím i degenerující klientelistický klanový systém, ve kterém se dotyční drželi vzájemně v šachu. Poslušnost Sovětskému svazu, enormní úsilí o udržení jednoty (syndrom roku 1968) a společně prožitá ožehavá minulost (participace na konsolidaci politice, likvidace pražského jara a jeho stoupenců) zabraňovaly i přes přítomné osobní animozity velkým rozporům.¹⁰¹ Platila břitká, leč výstižná slova Gustáva Husáka, která vyslovil v prosinci 1987 před ostatními členy předsednictva: „Nemusíme se

⁹⁸ PLEVZA, V.: *Vzostupy*, s. 115, 123, 138, 145 a 158. Dle Vladimíra Husáka jeho otec nesouhlasil s vydáním Plevzovy knihy i kvůli obsaženým negativním vyjádřením na Biľakovu adresu, které vyslovil patrně interně v afektu. Rozhovor autora s Vladimírem Husákem z 30. 7. 2018.

⁹⁹ Osobní archiv V. Plevzy, a. j. 218. Kauza Peter Colotka: Dialóg pod Slavínom, s. 176; ŠTROUGAL, L.: *Ještě pár odpovědí*, s. 75.

¹⁰⁰ Rozhovor autora s Janem Fojtíkem z 27. 10. 2015; též AÚVKSCM, Komise. Záznam z pohovoru s Aloisem Indrou 26. 1. 1990, s. 9; Rozhovor autora s Milošem Jakešem z 15. 12. 2014.

¹⁰¹ K tehdejší čs. vládnoucí elitě a Husákově pozici viz např. RENNER, Hans – SAMSON, Ivo: *Dejiny Česko-Slovenska po roku 1945*. Bratislava 1993, s. 128–129; ŠULC, Z.: *Psáno inkognito*, s. 17–23; ČERMÁK, Vladimír: *Operace listopad 1989. O putování české společnosti odnikud nikam a zpět a o jejím hledání cest jinudy a jinam*. Praha 2012, s. 112–117.

milovat jako buzeranti, ale musíme soudružsky spolupracovat.“¹⁰² Až do tohoto roku se prakticky neprojevovala jednoznačná převaha jedné frakce nad druhou. Jak upozorňuje historik Jan Wanner, daný stav velmi vyhovoval Moskvě, která tak mohla často vystupovat v roli rozhodčího a tím stále otužovat svůj vliv.¹⁰³ Působily přitom také různé personální vztahy a vazby.

Kremelský pán Leonid Iljič Brežněv se snažil být s Husákem zvláště zpočátku v intenzivním kontaktu, kdy s ním skoro každý týden udržoval telefonické spojení,¹⁰⁴ a snažil se ho i později nabádat ke konzultacím důležitých vnitropolitických záležitostí,¹⁰⁵ přičemž zasahoval i do personálních otázek.¹⁰⁶ V tomto ohledu plnily nezastupitelnou úlohu také Husákovy dvoutýdenní letní pobytu na Krymu, kde mimo rekreačních aktivit docházelo k závažným politickým konzultacím a ke koordinaci československé politiky. Poprvé Gustáv Husák absolvoval tuto návštěvu začátkem srpna 1969,¹⁰⁷ z čehož se pak až do poloviny 80. let stala každoroční tradice (často za účasti rodinných příslušníků i dalších politických představitelů, včetně lídrů východního bloku).¹⁰⁸ Hostitel Brežněv tak měl možnost na Husáka nejen intenzivněji působit, ale rovněž ho lépe osobně poznat. Jejich vztahy nabyla nadstandardní roviny v porovnání s ostatními vůdci socialistických zemí, přičemž Husák prý udělal dojem i na Brežněvovu manželku.

Nešlo však pouze o osobní sympatie, nýbrž také silně přítomné vědomí o sou naležitosti kvůli společně prožitým krizovým událostem. Brežněv byl Husákově vděčný za zklidnění situace v Československu, které mu dalo plnější prostor řešit jiné otázky a již dále potenciálně neohrožovalo jeho domácí mocenskou pozici. Husák pak získal na svou stranu klíčového patrona v Moskvě,¹⁰⁹ jenž ho výměnou za lojalitu až do své smrti v roce 1982 podporoval ve sporných momentech a bránil proti odpůrcům, například mu také doprál československý prezidentský úřad.

¹⁰² KOUDELKA, František (ed.): Husákův pád 1987. Dokumenty k oddělení funkcí prezidenta ČSSR a generálního tajemníka KSČ a k nástupu Miloše Jakeše do čela KSČ. In: *Soudobé dějiny*, roč. 7, 2000, č. 3, s. 518, d. 4.

¹⁰³ WANNER, Jan: *Brežněv a východní Evropa 1968–1982*. Praha 1995, s. 104.

¹⁰⁴ Viz záznamy od dubna 1969. In: STEPANOV, A. S. a kol. (eds.): *Leonid Brežněv*, Tom 2, od s. 331; též ŠTROUGAL, L.: *Paměti*, s. 215.

¹⁰⁵ NAČR, f. ÚV KSČ, G. Husák, k. 458. Rozhovory se sovětskými představiteli v Moskvě z 6. 7. 1970, s. 2.

¹⁰⁶ Např. viz záznamy z 2. 9. 1969. In: STEPANOV, A. S. a kol. (eds.): *Leonid Brežněv*, Tom 1, s. 408–410.

¹⁰⁷ RGANI, f. 5, op. 109, d. 12003. Informace o oddychovém pobytu G. Husáka na Krymu ze srpna 1969, s. 110–113; Srov. Soudruži L. Svoboda a G. Husák na Krymu. In: *Rudé právo*, roč. 49, 4. 8. 1969, č. 181, s. 1.

¹⁰⁸ Přátelské setkání na Krymu. In: *Tamtéž*, roč. 51, 3. 8. 1971, č. 182, s. 1.

¹⁰⁹ MEDVEDĚV, Vladimír: *Čelovek za spinou*. Moskva 1994, s. 98. Rozhovor s Maratem N. Kuzněcovem v TV dokumentu Igora Vreščaka *Živaja istorija. Soveršenno sekretno. Gustav Gusak. Čujoj sredi svoich*, 5 Kanal [Rusko] 2008. Srv. PLEVZA, V.: *Vzostupy*, s. 153.

Gustáv Husák in the early stages of the so-called normalization (not only) in the light of the Russian archives

MICHAL MACHÁČEK

The article describes Gustav Husák's journey to the leadership of the Communist Party of Czechoslovakia and his political activity, political thought and his position within the leading political structures up until 1971. It is based on the analysis of the genesis of Husák's relations and communication with Moscow, especially with Soviet leader Leonid Brezhnev - Husák's patron, a fact that turned out to be crucial for Husák's political career alongside domestic factors. The analysis increasingly benefits from the knowledge of the hitherto unknown sources of Russian provenance.

STRANÍCKE PREVIERKY NIELEN KOMUNISTOV¹

NORBERT KMET

Niekoľko mesiacov uvoľnenejšej politicko-spoločenskej situácie v roku 1968 v Československu jasne ukázalo, kolko problémov sa nahromadilo. Existovala snaha skutočne zlepšiť napríklad postavenie politicky diskriminovaných, najmä politických väzňov, ktorí boli väčšinou neprávom odsúdení. V ich prípadoch bola porušená, vyjadrené dobovým slovníkom, „socialistická zákonnosť“. Zároveň sa malo zamedziť vzniku situácie, ktorá by opäť viedla k takýmto perzekúciam. Prispelo k tomu aj odčlenenie väzníc od orgánov ministerstva vnútra, čo bol v porovnaní s päťdesiatimi rokmi 20. storočia pokrok, ako to pripomenula Agneša Kalinová, novinárka a prekladateľka, lebo vyšetrovateľ už obvinenú osobu mohol vypočúvať „iba v úradných hodinách“.²

Slobodnejšie pomery po invázii vojsk piatich štátov Varšavskej zmluvy do Československa v auguste 1968 postupne obmedzovali. Do niekoľkých mesiacov nastala diskontinuita politicko-spoločenského vývoja, čiže opäť strata súvislostí v porovnaní s predchádzajúcimi a nasledujúcimi udalosťami.³ Návrat k ľudskosti, k určitému humanizmu západoeurópskeho typu bol prerušený násilím zvonka, proti ktorému sa väčšina spoločnosti bránila nenásilným odporom, nie odbojom. Odmiesto sa násilie – vrátane politického – v mene ľudskosti. Mal sa uplatniť princíp rešpektujúci človeka v jeho rôznorodosti, čo však odmieta každá totalitárna moc. Prejavy nesúhlasu, čiže aktívneho protestu, postupne ustávali a nahradila ich pasívna rezistencia, ktorú Albín Bagin, spisovateľ a literárny vedec, pripisoval na vrub katolíckej konfesie. Zmienil sa o nej v liste datovanom 7. marca 1976 a adresovanom Ivanovi Kadlecíkovi, disidentovi a literárному kritikovi. Zároveň však A. Bagin zdôrazňoval, že „opravdivá rezistencia nemôže byť pasívna“.⁴ Veľa aktivít by sa však do polovice roka 1977 bolo dalo podľa hudobníka Jaroslava Hutku realizovať, keby ľuďom viac záležalo na morálke. Spomenul v tejto súvislosti hudobné podujatie „Koncert mladosti“ z 9. júla 1977 v Pezinku.⁵

¹ Vypracované v rámci VEGA MŠVVaŠ SR – SAV, č. 2/0046/19.

² JURÁNOVÁ Jana: *Mojich 7 životov. Agneša Kalinová v rozhovore s Janou Juráňovou*. Bratislava 2012, s. 296.

³ Bližšie pozri napríklad PICARD, Max: *Hitler v nás*. Praha 1996.

⁴ BAGIN Albín – KADLECÍK Ivan: *Poste restante*. Ivanka pri Dunaji 2018, s. 216.

⁵ HVÍŽDALA, Karel: *České rozhovory ve světě*. Köln 1981, s. 369 – 370. K festivalu v Pezinku v rokoch 1976 a 1977 pozri napríklad http://www.feelme.sk/files/bigbeatown_70.pdf; KUŠNÍERIK, Juraj: *Woodstock v Pezinku*. In: <https://www.tyzden.sk/casopis/645/woodstock-v-pezinku/>; LINDAUR, Vojtěch: *Koncert mladosti folku, jazzu a rocku 1976 a 1977 – Pezinok*. In: <http://www.muzikus.cz/publicistika/Koncert-mladosti-folku-jazzu-a-rocku-1976-a-1977-Pezinok~25~cervenec~2002/>

Literárny kritik, a neskôr politik Rudolf Chmel sa v súvise s odporom zmieňuje o „pragmatickej kolaborácii“, ktorú ilustruje na osudoch slovenských národovcov po roku 1849.⁶

Presadzovanou poaugustovou politikou a zvolením Gustáva Husáka za prvého tajomníka Ústredného výboru Komunistickej strany Československa (ÚV KSČ), čiže na najdôležitejší post v stranicko-štátnej mocenskej hierarchii v apríli 1969, sa začali nezakryte uplatňovať mocensko-politické zmeny vedúce k znehybneniu spoločnosti. Alexander Dubček bol postupne zbavovaný všetkých funkcií. S touto zmenou súviselo pozvoľné odvolávanie alebo aj rezignovanie niektorých členov ÚV KSČ a ÚV Komunistickej strany Slovenska (KSS).⁷ Na politické miesta reformátorov nastupovali okrem ultraľavičiarov, dogmatikov aj pragmatici, označovaní za realistov. K nim jednoznačne patril G. Husák, ktorý už raz aktívne participoval na totalitarizovaní spoločnosti. Zo začiatku nebolo ešte tak viditeľné, že dochádza k zmenám, a navonok sa vyvolávalo zdanie dodržiavania princípov slobodnejších pomerov. Spoločnosť bola naďalej rozdelená, pričom väčšina, ktorá prejavovala sympatie k reformnému procesu, začala ustupovať agresívnejšej menšine, za ktorou stála a ktorú podporovala politicko-vojenská moc Sovietskeho zväzu a ďalších štátov Varšavskej zmluvy. Strach u ľudí začal opäť prevládať a zástancovia, čiže tí, čo presadzovali sovietske princípy, získavalí čoraz väčšiu moc a mali silnejší vplyv v KSČ, a následne v spoločnosti. Tento strach mal rôzne podoby, a to nielen u občanov Československa. Sovietsky zväz a ďalšie socialistické štaty participujúce na augustovej invázii urobili opatrenia, aby sa československý reformný proces nerozsíril a neohrozil mocenské pozície vládnucích v sovietskem bloku.⁸ V Československu existovali oprávnené obavy z možného návratu pomerov z päťdesiatych a zo začiatku šesťdesiatych rokov 20. storočia. Nielen o politických perzekúciách, ale aj o iných negatívnych skúsenostiah s budovaním socializmu bol totiž v spoločnosti dostať informácií. Preto sa G. Husák snažil rozptýliť toto znepokojenie občanov, napríklad vyjadrením z 29. mája 1969, keď na zasadnutí ÚV KSČ uviedol, „že sa ostro dištancujeme od všetkých tých negatívnych javov minulosti a chceme hľadať cesty pre stranu a nás ľud v súlade s marxisticko-leninským učením, demokraticky, kultúrne a zodpovedajúco záujmom nášho vyspelého, moderného štátu“.⁹ Na septembrovom zasadnutí ÚV KSČ opäť pripomenal, že všetky osoby, ktoré sú zodpovedné

⁶ CHMEL Rudolf: *Úvod do pamäti*. Bratislava 2019, s. 230.

⁷ Bližšie pozri DOSKOČIL Zdeněk: *Duben 1969. Anatomie jednoho mocenského zvratu*. Brno – Praha 2006.

⁸ Bližšie pozri napríklad BARTOŠEK Karel: *Z papírků 1973 – 1974*. Praha - Litomyšl 2015, s. 13, 52; HVÍŽDALA, K.: *České rozhovory ve světě*, s. 201 – 202, 283 – 284; ŠIMEČKA Milan: *Společenství strachu a jiné eseje*. Bratislava 2003, s. 9 – 22. Jolana Kusá – Raisa Kopsová (eds.).

⁹ VONDROVÁ Jitka – NAVRÁTIL Jaromír (eds.): *Komunistická strana Československa. Normalizace (listopad 1968 – září 1969)*. Prameny k dějinám československé krize v letech 1967 – 1970. 9/4. Brno – Praha 2003, s. 420 – 421.

za neprávosti z päťdesiatych a zo začiatku šesťdesiatych rokov už nepôsobia vo verejnom živote a nepripustí sa ich návrat doň.¹⁰

Vytvárajúca sa nová vládnuca nomenklatura mala tiež obavy napríklad z toho, ako spoločnosť zareaguje na presadzované opatrenia. Občania však ráznejšie svoj nesúhlas neprejavovali. Sloboda nebola podľa názoru J. Huťku základným problémom na rozdiel od materiálneho zabezpečenia sa.¹¹ Viac než z občanov mal každý príslušník novej moci obavu z toho, či sa mu podarí udržať si získanú pozíciu a či sa nestane obetou vnútorných rozporov vo vládnucej skupine. Spojenie ultraľavých komunistov, konzervativcov s realistami, čiže pragmatikmi malo jediný cieľ, a to vytláčať z dovedajúcich pozícii umiernených komunistov, reformátorov, teda pravičiarov, revizionistov a pod., ktorí prezentovali humanistickejšiu politiku priateľnejšiu pre väčšinu ľudí. Problematicosť definovania uvádzaných pomenovaní pre rôzne skupiny komunistov pretrvávala a upozorňoval na to napríklad Miroslav Kusý.¹² Členovia ÚV KSS pripúšťali oficiálne len pravicové nebezpečenstvo. Potvrdil to napríklad Ľudovít Pezlár, tajomník ÚV KSS, koncom novembra 1969 na pléne Krajského výboru KSS Západoslovenského kraja v Bratislave. Zápas s ľavicovým nebezpečenstvom neboli aktuálny aj preto, lebo najvyšší stranícki predstaviteľia odmietali „viest boj na dva fronty“. Zároveň признаl, že neexistuje definícia ľavicového nebezpečenstva z obavy pred jej zneužitím pravicou. S takýmto prístupom vyslovil nesúhlas R. Roško, sociológ, podľa ktorého mali byť jednoducho rozpoznateľné oba smery, pretože „proti pravici sa musí vystupovať z určitých presne definovaných pozícii, teda treba sa explicitne dištancovať od ľavičiarstva a sektárstva“.¹³

Spoločnosť bola rozdelená podľa pravidla „priateľ a nepriateľ“, pričom jej nezanedbateľná časť sa zaraďovala k indiferentným. Dôležitú rolu zohrávali postupne realizované mocenské represie, ktoré mali rôznu podobu a sprevádzal ich, prirodzene, už spomínaný všeobecný strach. Ľudia si tento vzťah „priateľ – nepriateľ“ začali uvedomovať aj v rámci straníckych čistiek, ktoré prebiehali už v roku 1969. Nepriateľom sa stali tí, ktorí nedeklarovali súhlas s novým politickým kurzom a zotrvačovali na pozíciah reformného procesu. Zároveň boli označovaní za tých, čo nepochopili dejinný vývoj. Priznanie si chýb, omylov alebo nesprávnych postojov považoval G. Husák za normálne, pretože to súvisí so zložitou, zmätenou a rozpornou dobou. Takéto doznanie, či „postoj prezrádza

¹⁰ Správa Predsedníctva o súčasnej situácii a ďalších úlohách strany. Správu predniesol súdruh Gustáv Husák na plenárnom zasadnutí ÚV KSČ dňa 25.9.1969. Bratislava 1969, s. 5.

¹¹ HVÍŽDALA, K.: České rozhovory ve světě, s. 371.

¹² Pozri napríklad Slovenský národný archív (ďalej SNA), fond Ústredný výbor Komunistickej strany Slovenska (ďalej ÚV KSS), tajomník ÚV KSS, Gustáv Husák, krabica (ďalej kr.) č. 3. Okresný výbor Komunistickej strany Slovenska, 7. 2. 1969; Svět v obrazech, 18.2.1969, č. 7, s. 4 – 5.

¹³ Denníky sociológov 2, Róbert Roško 1963 – 1995. Bratislava 2019, s. 97. (Vedeckí redaktori a zostavovatelia Ľudovít Turčan, Robert Klobucký.)

morálnu silu človeka“, ako to povedal 29. mája 1969 na zasadnutí ÚV KSČ.¹⁴ Jeho zámerom bolo dosiahnuť čím skôr upokojenie celospoločenskej situácie, bez ohľadu na to, čo to bude znamenať pre jednotlivca a spoločnosť nielen v danom momente, ale i v budúcnosti. Bezproblémová zmena názoru dokazovala, že sa nebral ohľad na súvislosti. Nielen časť straníkov, ale aj väčšina spoločnosti odmietla tento navrhovaný model, čiže zabudnúť na predchádzajúci stav, či existenciu. Malo ísť o nový začiatok, ktorý bol časovo ohraničený priatím ďalšieho stranickeho uznesenia, pričom sa automaticky zabudlo na to predchádzajúce.¹⁵ Jozef Lenárt 18. decembra 1970 na zasadnutí ÚV KSS tento princíp vysvetlil jasne, a to takto: „Po prijatí a objasnení uznesenia nastupuje záväznosť tohto uznesenia pre všetkých členov strany a jeho plnenie bez ohľadu na predchádzajúce stanoviská. To sú múdre zásady leninskej strany, osvedčené v revolučnej praxi. Ich rešpektovanie a uplatňovanie robí našu stranu leninskou akcieschopnou“.¹⁶ Existovali minimálne dve reality, jedna vládnucich a druhá ovládaných, pričom za určitých podmienok bola možná ich bezkonfliktná koexistencia. Išlo o známu tichú dohodu alebo ideológiu „akoby“.¹⁷ Ak sa občan prejavil tak, že to štátnej moc posúdila ako akt proti nej, nasledovali voči nemu represie.¹⁸

Situácia nielen v stranickej štruktúrach, ale aj v spoločnosti bola napäťa a nebolo možné ani z formálneho hľadiska vyhlásiť konsolidáciu za úspešnú. V samotnej KSČ a v jej podriadenej zložke KSS prebiehal v roku 1969 politický zápas, ktorý mal napokon aspoň navonok jasného porazeného nepriateľa, a to reprezentantov reformátorskej stranickej krídra. Začiatkom sedemdesiatych rokov reformátori prehrali politický zápas, podriadili sa stranickej disciplíne a prijali bud' vylúčenie z KSČ, vyškrtnutie z KSČ, resp. zrušenie členstva v KSČ, alebo vzdanie sa komunistickej stranickej legitimácie. Často tieto osoby neskôr uvádzali, že vtedy to už bola iná KSČ, než do akej oni vstupovali.¹⁹ Zvíťazil známy „demokratický centralizmus“, ktorý spočíval, ako je uvedené vyššie, v absolútnej podriadenosti nižšej stranickej zložky hierarchicky vyššej stranickej zložke. Zástancovia reformátorov nikdy nepredstavovali ani skutočne nevytvorili žiadnu organizovanejšiu silu, či už v rámci strany, alebo mimo nej. Napriek tomu mali tí, čo boli pri moci, z bývalých spolustraníkov neustále neopodstatnenú úzkosť, o čom svedčia napríklad zachované materiály Štátnej bezpečnosti.

¹⁴ VONDROVÁ, Jitka –NAVRÁTIL, Jaromír (eds.): *Komunistická strana Československa. Normalizace (listopad 1968 – září 1969)*. č. 9/4. Praha – Brno 2003, s. 423.

¹⁵ Podobný mechanizmus sa uplatňoval aj u nacistov. Bližšie pozri PICARD Max: *Hitler v nás*.

¹⁶ LENÁRT, Jozef: *Výbrané prejavy a state*. Zv. I. Bratislava 1980, s. 501.

¹⁷ Bližšie pozri napríklad DALBERG, Dirk Mathias: Materializmus a machiavellizmus. Pohľad Miroslava Kusého na československú spoločnosť v období normalizácie. In: *Studia Politica Slovaca*, 11, 2018, č. 2, s. 35 – 44.

¹⁸ K rôznych formám represií pozri napríklad PAŽOUT Jaroslav: *Trestněprávní perzekuce odpůrců režimu v Československu v období takzvané normalizace (1969 – 1989)*. Praha 2017.

¹⁹ Pozri napríklad VÁROSS, Marian: *Deň za dňom samota*. Bratislava 2016, s. 47; ŠIMEČKA, Milan: *Obnovenie poriadku*. Bratislava 1990, s. 47.

Existovalo znepokojenie i nad tým, aby vylúčení, ktorí nepredstavovali názorovo zjednotenú skupinu, nevytvorili akýsi medzičlánok medzi stranou a obyvateľstvom.²⁰ Členovia nového stranickeho vedenia viedli, ako už bolo naznačené, aj medzi sebou zápas o moc, a zároveň dokazovali nielen bývalým straníkom, ale i obyvateľstvu, že moc získali sami, a nie prostredníctvom niekoho. V tomto prípade najmä s podporou predstaviteľov Sovietskeho zväzu. Obava o moc stranickeho vedenia, na čele ktorého bol G. Husák, neustále pretrvávala a viedla ich neprestajne k mocenskému zápasu s tými, ktorí však nemali reálne politické možnosti zbaviť ich nadobudnutého postavenia. Rôzne podoby uplatňovaného násilia tvorili súčasť ich vládnutia a prostredníctvom neho dokazovali, že moc získali len vďaka vlastnej iniciatíve a schopnostiam, a nie nejakou náhodou.²¹

Na potvrdenie mocenských pozícii sa využil princíp stranickej čistiek. Ich priebeh a dopad označil Marian Váross, kunsthistorik, za previerkovú genocídu.²² V súvislosti s rôznymi politickými kampaňami, ktoré organizoval komunistický režim, použil M. Váross v roku 1968 v článku uverejnenom v týždenníku *Kultúrny život* slovné spojenie „triedny rasizmus“.²³ Historik Karel Bartošek sa o previerkach zmieňoval ako o rasizme, pretože nie je „podstatné, jestli rasista pôstuje nenávist proti Židům či černochům, nebo ,vyloučeným' a ,vyškrtnutým'. Podstatné je to, že staví na útlaku a utrpení týchto ,nečistých' svou moc a slávu. Nebo ne?“²⁴ Zbavovanie sa možných oponentov sa začalo v najvyšších stranickej orgánoch. Nechýbala pritom dobre známa „sebakritika“, ktorá slúžila najmä na poníženie konkrétnej osoby, a zároveň ako príklad toho, že stačí málo a postavenie konkrétnej osoby sa môže radikálne zmeniť. Nie všetci však boli ochotní urobiť sebakritiku; prípadne, ak ju aj urobili, tak nemusela byť prijatá príslušným stranickej orgánom. Niektoré osoby – napríklad Miroslav Kušý – odmietli akúkol'vek sebakritiku, ktorá mala byť „jednoznačne existenčne a zištne podmienená“.²⁵ Z uverejnených sebakritík sa na Slovensku diskutovalo najmä o tej, ktorú podpísal Pavol Števček, literárny kritik. Zverejnený text považoval Marian Váross za tragédiu a zároveň si položil otázku: „ak mu sebakritiku náhodou neprijmú, načo potom takéto absolútne poníženie sa?“²⁶ Po zverejnení sebakritiky mohla byť daná osoba omilostená známou salámovou metódou, čiže postupne jej, ako napríklad P. Števčekovi, bolo umožnené niečo publikovať.²⁷ V českých krajinách takéto vyhlásenie zve-

²⁰ Denníky sociológov 2, Róbert Roško 1963 – 1995, s. 135.

²¹ PICARD M.: Hitler v nás, s. 20.

²² VÁROSS, Marian: *Úvahy v nečase*. Bratislava 2019, s. 171.

²³ VÁROSS, M.: *Úvahy v nečase*, s. 45.

²⁴ BARTOŠEK K.: *Z papírků 1973 – 1974*, s. 86 – 87.

²⁵ KUSÝ, Miroslav: *Závadné písomnosti*. Bratislava 1990, s. 12.

²⁶ VÁROSS, Marian: *Deň za dňom samota*, s. 89. Pozri aj MLYNÁRIK, Ján: *Diaspora historiografie. Štúdie, články a dokumenty k dejinám československej historiografie v rokoch 1969 – 1989*. Praha 1998, s. 442, 531 – 532.

²⁷ CHMEL, Rudolf: *Úvod do pamäti*. Bratislava 2019, s. 227.

rejnili napríklad o spisovateľovi Bohumilovi Hrabalovi a reakcie naň boli rôzne vrátane tých, čo boli v exile.²⁸

Gustáv Husák v rozhovore uverejnenom v ústrednom denníku KSČ „Rudé právo“ 5. januára 1970 okrem iného spomenu potrebu „politicky rozbit pravici, ako koncepcii názorov, ako stanoviska, ako argumenty, ako demagogii“. Opäť tovne zdôraznil záujem o každého straníka, ale odmietol, aby sa v KSČ skrýval nepriateľ.²⁹ Tieto jeho vyjadrenia odzneli v čase, keď sa začínalo masové preverovanie komunistov. Situácia sa najmä pre humanitnú inteligenciu rapídne zhoršovala. Z jeho vyjadrenia z 29. januára 1970 na plenárnom zasadnutí ÚV KSČ jasne vyplynulo, že táto sa bude sa musieť rozhodnúť, či bude podporovať stranu, alebo pôjde proti nej. Inteligencia je predsa súčasť spoločnosti, a „kdo nejde proti nám, je potencionálnym spojencem. To není nepriateľ, o toho je třeba usilovat, toho je třeba získat“.³⁰ Nasledujúci vývoj však potvrdil, že normalizátori sa rozhodli rôzne zakročiť, čiže potrestať najmä stranícku inteligenciu.³¹ Nastával teda, najmä pre časť humanitnej inteligencie „súmrak ducha“, ako sa o tom zmienil Albín Bagin 2. marca 1970 v liste Ivanovi Kadlečíkovi.³² Podľa Júliusa Vanoviča, literárneho vedca a kritika, za najstrašnejšie sa dalo považovať to, „že už ani nevieme, kto sú naši nepriatelia“.³³

Členmi preverovacích, resp. pohovorových skupín alebo komisií³⁴ „boli väčšinou ľudia so silnými karieristickými ambíciami – či už príslušníci mladšej generácie alebo starí stranícki veteráni – ktorí priam fanaticky vyznávali dogmy komunistického učenia“.³⁵ S. Sikora osoby tvoriace pohovorovú komisiu charakterizoval aj tak, že k zdravému jadru sa pripojili tí, čo „sa previnili málo, oľutovali a mali adekvátnu konexiu“.³⁶ Tieto komisie tvorili väčšinou ultraľavicové komunistické sily zložené zo starostalinistov a novostalinistov a z tých, čo sa k nim pridali od augusta 1968 do apríla 1969 za predpokladu, že sa príliš neangažovali v prospech reformného procesu.³⁷ Boli v nich podľa M. Štefanského straníci „zväčša sektársko-dogmatického zmýšľania, ktorým bola daná veľká právomoc, kto môže alebo nemôže zostať členom komunistic-

²⁸ Bližšie pozri napríklad HVÍŽDALA, K.: *České rozhovory ve světě*, s. 61, 264, 266, 279, 291, 325, 373, 399.

²⁹ *Rudé právo*, roč. 50, č. 3, 5.1.1970, s. 3.

³⁰ *Rudé právo*, roč. 50, č. 26, 31.1.1970, s. 4.

³¹ Bližšie pozri SIKORA, Stanislav: *Po jari krutá zima. Politický vývoj na Slovensku v rokoch 1968 – 1971*. Bratislava 2013, s. 215 – 232.

³² BAGIN A. – KADLEČÍK I.: *Poste restante*, s. 115.

³³ VANOVÍČ Július: Zápisky z mŕtveho času / Antimemoáre. Bratislava: Literárne informačné centrum 2014, s. 185; VANOVÍČ Július: Z denníkov. In: *TVORBA T*, roč. XI. (XX), 2001, č. 1-2, s. 18.

³⁴ Používali sa obe slovné spojenia.

³⁵ SIKORA Stanislav: *Po jari krutá zima. Politický vývoj na Slovensku v rokoch 1968 – 1971*. Bratislava 2013, s. 211.

³⁶ SIKORA S.: *Po jari krutá zima*, s. 214.

³⁷ MAŇÁK, Jiří: *Čistky v Komunistické strane Československa 1969 -1970*. Praha 1997, s. 46.

kej strany, čo aj formálne odporovalo deformovaným stanovám komunistickej strany“.³⁸

Existovali však mnohé prípady, keď sa tí, čo boli súčasťou nejakej preverovacej komisie, snažili svojou participáciou v nej zakryť vlastné aktivity v reformnom roku.³⁹ Niektorí členovia týchto komisií svoju účasť v nich odôvodňovali tým, že brali pritom na zretel' vlastné rodinné blaho. Preverovaným, a následne vylúčeným straníkom zas tvrdili, že im nemohli pomôcť, že musia odísť, že ich museli vylúčiť a pod. Tieto ospravedlňujúce slová považoval J. Vanovič za klamstvo, pretože „čestný človek dnes nemôže, nemá byť na oficiálnych, štátotvorých miestach: byť tam znamená byť a priori nemorálny. Siet' oficiálnej politiky nemá etiku, je to svet hore nohami. Nik nie je v ňom ani dnes nedobrovoľne. Je to slobodné rozhodnutie. Existuje predsa aj manuálna práca. Existuje ešte stále a kdesi možnosť byť charakterným. Ak túto možnosť naši kultúrni pracovníci, spisovatelia, literárni vedci atď. nevyužili, prestali byť charakterní“.⁴⁰ Morálku pripomínali najmä tí, ktorí boli normalizačným režimom proskribovaní. U každého jednotlivca, ktorý sa rozhodol z akýchkoľvek dôvodov podieľať sa na moci po roku 1968, prevázili podľa M. Várossa ideologické princípy, „ktoré sú najmenej v protirečení so zdravým rozumom“.⁴¹ Zároveň sa pri upevňovaní totalitárnej moci potvrdilo to, čo existuje vo svete diskontinuity, a to nahradenie času okamihom. Popri tom dochádza k potlačeniu rozdielov medzi dobrom a zlom.⁴²

Po politických čistkách pre tých, čo prestali byť členmi komunistickej strany, nasledovalo ďalšie obdobie neistoty, ktorá doľahla aj na ich rodinných príslušníkov. Uistenia, že budú môcť zostať na dovtedajších pracovných pozíciah a že sa pritom nič nezmení, sa väčšinou nenaplnili. Boli nútene hladať si nové zamestnania, ktoré málokedy súviseli s tým, čo robili predtým. Problém nájst' si adekvátnie zamestnanie reálne existoval. Často mohli tieto osoby vykonávať len manuálnu prácu. Niektorí to odmietli, patril k nim aj Ivan Kadlecík, ktorý sa mal zamestnať v panelárni. V liste z 19. septembra 1973 adresovanom Zväzu slovenských spisovateľov napísal, že si tento návrh „nevedel vysvetliť inak ako trest a poníženie, a teda nielen degradovanie inak statočnej ľudskej práce, ktorá má zušľachtovať človeka, ale aj ako necitlivé mrhanie hmotnými a intelektuálnymi prostriedkami, ktoré sa vynaložili na moje štúdium a vzdelávanie, nehovoriac už o rozpore s tým, že každý človek má právo vykonávať prácu, ktorú vie a ktorá ho zaujíma“.⁴³ Občas sa predsa len aj oficiálne priznalo, že časť inteligencie je perzekvovaná za svoje aktivity súvisiace s rokom 1968 a ide tu o akt pomsty. V denníku „Rudé

³⁸ ŠTEFANSKÝ Michal: Invázia, okupácia a jej dôsledky. In: *Slovenská spoločnosť v krízových rokoch 1967 – 1970. Zborník štúdií III.* Bratislava 1990, s. 176.

³⁹ Denníky sociológov. 2, Róbert Roško 1963 – 1995, s. 103 – 104.

⁴⁰ VANOVÍČ J.: *Zápisky z mŕtveho času / Antimemoáre*, s. 195.

⁴¹ VÁROSS, M.: *Úvahy v nečase*, s. 44.

⁴² PICARD, M.: *Hitler v nás*, s. 35 – 36.

⁴³ KADLEČÍK, Ivan: *Vlastný horoskop*. Bratislava 1991, s. 75.

právo“ 29. novembra 1969 sa to v súvislosti s prípadom Vladimíra Škutinu, politického väzňa a populárneho komentátora Československej televízie v roku 1968, napísalo veľmi jasne. V tomto čase prebiehalo totiž jeho vyšetrovanie za údajné urážky KSČ, vlády Československej socialistickej republiky, Sovietskeho zväzu a pod. Občania sa dozvedeli o jeho trestnom stíhaní, a tiež o tom, že na základe rozhodnutia súdu bol 11. novembra 1969 prepustený z väzby a „v současné době leží na oddelení interny jedné z pražských nemocníc“. Týmto textom komunistický režim reagoval okrem iného na list „skupiny českých intelektuálov“, v ktorom títo upozornili na perzekúciu V. Škutiny a ktorý uverejnili 23. novembra 1969 taliansky časopis L’Espresso. V „Rudom práve“ si okrem iného položili nasledovnú otázku: „Kde byli a co dělali humanisté světového kalibru a advokáti chudých z italského listu L’Espresso na jaře loňského roku, když díky vysoce ‚demokratickým a humanistickým‘ manýram pana Škutiny a celé řady jemu podobných byly stovky čestných funkcionářů strany označovány za ‚konzervy‘, vyhazovány z práce, kdy byly podle návodů různých Škutinů terorizovány i se svými rodinami na ulicích, ve školách, ve svých domovech a v desítkách případů dohnány až k sebevraždám. Kolik ze signatářů intelektuálské výzvy v L’Espresso mělo podíl na těchto zločinech?“⁴⁴

Oficiálne miesta sa snažili poukázať na to, že diskriminácia nie je špecifickom Československej socialistickej republiky, ale existuje i v USA. Samozrejme, v denníku „Rudé právo“ sa rozhorčovali nad jedným takýmto prípadom. Vydali oňom článok 1. októbra 1970 pod názvom „Případ Angely Davisové“. Ján Mlynárik, historik, jeden z proskribovaných po roku 1968, v liste adresovanom 5. októbra 1970 Miroslavovi Mocovi, šéfredaktori „Rudého práva“, ocenil uverejnenie týchto informácií. Zároveň však upozornil na tragikomickosť konania redakcie, keďže v Československu boli stovky „prípadov sociálnej perzekúcie vedcov“ a o týchto sa nezmieňovali. Ďalej vyzval šéfredaktora, aby sa zasadil za ukončenie „prenasledovania čsl. vedcov a za zastavenie sektársko-dogmatických recidív, ktoré páchajú na národnej kultúre a vede nenahraditeľné škody s nedohľadnými následkami“. ⁴⁵ Normalizačná moc presvedčala nielen občanov, ale aj svetovú verejnosť o tom, že v Československu neexistuje žiadna diskriminácia vedeckých pracovníkov. Denník „Práce“ 3. októbra 1970 publikoval „Otevřený dopis redakcií časopisu The New Scientist“ vybraných ôsmych vedcov. Protestovali tak proti textu A. Hermanna, v ktorom sa venoval perzekučným opatreniam normalizačnej moci namierených voči vedcom. Na tento list reagoval Ján Mlynárik listom šéfredaktori „Práce“. Pripomenal v ňom, že napriek svojej kvalifikácii sú mnohí vedci nútení pracovať ako nekvalifikovaní robotníci, že ďalší boli bez zamestnania, že iných šikanovanie zo strany úradov dohnalo „do trvalej invalidity“ alebo k pokusom o samovraždu. Ďalej sa pýtal, „aký zmysel má v tejto súvislosti vyvracať článok západného novinára, ak sa v ČSSR ideový boj nahra-

⁴⁴ Rudé právo, roč. 50, č. 281 (29.11.1969), č. 281, s. 2.

⁴⁵ MLYNÁRIK, J.: Diaspora historiografie..., s. 422 – 423.

dzuje administratívnym riešením sporov, ak namiesto hlbokej a vecnej výmeny názorov s vedcami a medzi vedcami je proti nim používaná sociálna perzekúcia a ak sú doháňaní do existenčnej neistoty pre seba a svoje rodiny? Nebolo by racionálnejšie podívať sa pravde do očí, než ju kamuflovať?“⁴⁶ Spôsoby, akými sa zamestnávatelia zbavovali politicky nepohodlných zamestnancov, pričom boli dodržiavané platné zákony, mali tiež slúžiť ako výstraha pre ďalších obyvateľov, aby sa neangažovali v politike, lebo stratia možnosti „plného užívania konzumných radostí, ktoré reálny socializmus v Československu poskytuje“. Mnoho perzekvovaných si určite položilo začiatkom sedemdesiatych rokov 20. storočia tú istú otázku ako M. Váross: „kam sa má utiekať človek, ktorého strana exkomunikovala a v dôsledku toho ho prepustili z roboty? Ved' v inej má konečné slovo zase len ona! Nezamestnanosť si človek dovoliť nemôže. Samovražda je azda predsa len príliš krajné riešenie.“⁴⁸

Prípravy na stranícke previerky sa začali kádrovou výmenou na poste prvého tajomníka ÚV KSČ po apríli 1969. Požiadavky na vylúčenie z KSČ, na odvolanie z funkcií zaznievali napríklad voči tajomníkovi ÚV KSS Bohuslavovi Gracovi už 5. júna 1969, keď Viktor Bouchal pripomelenul jeho niektoré aktivity, či už v roku 1953 alebo v roku 1968 „na mestskom aktíve Zväzu Československo-sovietskeho priateľstva“. Ďalšie boli zaznamenané z OV KSS Galanta a OV KSS Senica. Proti Júliusovi Turčekovi sa vyslovili Jozef Jančovič, predseda MNV Kovarce, a Peter Kukan, OV SNF Senica. J. Jančovič už 31. januára 1969 na pléne OV KSS Topoľčany pripomínal jeho názory z augusta 1968. Nespokojnosť, avšak vyjadrená v anonymnom liste, sa týkala okrem iných Viktora Pavlendu, Vojtechu Hatalu, Stanislava Luptáka, Jozefa Zraka, Petra Colotku, Štefana Sádovského, Andreja Sarvaša.⁴⁹ K 23. septembru 1969 došlo na ÚV KSS celkovo 447 rezolúcií, ktoré obsahovali výhrady voči niektorým predstaviteľom ÚV KSS a zároveň navrhovali, koho kooptovať do najvyššieho straníckeho orgánu. Z uvedeného počtu rezolúcií, stanovísk a listov tvorili väčšinu písomnosti zo straníckych organizácií, t. j. 371, zo straníckych orgánov to bolo 39⁵⁰ a „zostatok 37, t. j. 8% pripadá na štátne a spoločenské organizácie (ZČSSP, ZPB, NV a pod.).“ Z celkového počtu vyjadrení najviac z nich požadovalo prehodnotenie činnosti J. Turčeka (99, t. j. 22%), B. Gracu (93, t. j. 21%), A. Ľažkého (83, t. j. 18%), V. Pavlendu (69, t. j. 15%), J. Zraka (60, t. j. 13%), R. Harenčára (40, t. j. 9%), P. Števčeka (23, t. j.

⁴⁶ Tamže, , s. 425 – 427.

⁴⁷ ŠIMEČKA, Milan: *Obnovenie poriadku*. Bratislava 1990, s. 76.

⁴⁸ VÁROSS, M.: *Deň za dňom samota*, s. 54.

⁴⁹ Ústav politických vied SAV (ďalej ÚPV SAV). Komisia vlády SR pre analýzu historických udalostí z rokov 1967 – 1970 (ďalej Komisia vlády SR), kr. Previerky SSR 1969. Informácia o požiadavkách prehodnotenia postojov niektorých vedúcich funkcionárov. 27.6.1969. Útvar politických informácií ÚV KSS, s. 1 – 21.

⁵⁰ Stanovisko zaslali z dvoch predsedníctiev krajských výborov KSS, 21 predsedníctiev OV KSS, 9 z plén OV KSS a 6 plén OKRK. Z Mestského výboru KSS a Obvodných výborov KSS Bratislava nedostali žiadne stanovisko.

5%), L. Košťu (14, t. j. 3%), J. Rozborila (13, t. j. 3%), A. Sarvaša (10, t. j. 2%), V. Čisláka (7, t. j. 1,5%).⁵¹

Atmosféra na to, aby sa začalo s politickým preverovaním, existovala. Už v súhrnej informácii „o vývoji politickej situácie na Slovensku v dňoch 18. – 23. 8. 1969“ sa uvádza, že „II. ZO KSS pri ÚV KSS, VÚ civilnej obrany v Malackách, Veliteľstvo Východného vojenského okruhu Trenčín“ požadovali, aby u všetkých bez ohľadu na stranickosť, „u ktorých sa prejavili v činnosti pravicevo-oportunistické tendencie, boli urobené patričné závery“.⁵² Členovia ÚV KSČ sa touto problematikou zaoberali 25. – 26. septembra 1969. Gustáv Husák podal správu o vývoji v strane a štáte nielen za rok 1968, ale aj za roky, ktoré mu predchádzali. Považoval za dôležité obnoviť jednotu v strane „na principiálnych základoch marxisticko-leninského učenia“, získať a presvedčať „kolísajúcich a dezorientovaných statočných členov a očistiť stranu od ľudí, ktorí tvrdošijne stoja na nesprávnych politických a ideologických pozíciah, alebo dokonca s legitimáciou strany aktívne bojujú proti jej programu a politickým cieľom“.⁵³ Na toto zasadnutie nadvázovali 28. septembra 1969 rokovania plén krajských výborov KSS a OV KSS. Absolútne súhlasili nielen s prijatými uzneseniami, ale „aj s kritickým rozborom a hodnotením nášho minulého vývoja i súčasnej politickej situácie“. Odznela na nich požiadavka, aby tak ako ÚV KSČ principiálne riešilo kádrové otázky i ÚV KSS.⁵⁴ Takéto stanovisko však neprijali na mestskom výbere KSS a Obvodnom výbere KSS v Bratislave. Základná organizácia KSS pri Okresnom národnom výbere v Rožňave sa uzniesla, že do konca roka 1969 zhodnotia postejo a aktivity každého jej člena.⁵⁵

Niektoré okresné výbory KSS pri prerokovávaní záverov plenárneho zasadnutia ÚV KSČS zo septembra 1969, a to Bratislava – vidiek, Komárno, Nitra, Dunajská Streda, Bardejov, Michalovce, Svidník, Martin, Lučenec, Rimavská Sobota, Žilina, Žiar nad Hronom žiadali prehodnotiť činnosť a odvolať z funkcií „Turčeka, Gracu, Pavlendu, Zraka, Harenčára, Števčeka, Čažkého, Štúra, Košťu a Laluhu“. K týmto osobám boli priradované aj ďalšie. Na rokovanie OV KSS

⁵¹ ÚPV SAV. Komisia vlády SR, kr. Previerky SSR 1969. Informácia o požiadavkách a pripomienkach stranických a niektorých spoločenských orgánov a organizácií k členom a tajomníkom ÚV KSS, s. 1 – 3. 23.9.1969. Útvart politických informácií ÚV KSS. Doplňujúce informácie z 1.10.1969.

⁵² ÚPV SAV. Komisia vlády SR, kr. Previerky SSR 1969. Súhrnná informácia o vývoji politickej situácie na Slovensku v dňoch 18. – 23. 8. 1969. 25.8.1969., Dôverné vnútrostranické spravodajstvo. Vydáva Útvart politických informácií ÚV KSS. Len pre vnútrostraníčku potrebu!, s. 9.

⁵³ Správa Predsedníctva o súčasnej situácii a ďalších úlohách strany. Správu prednesol súdruh Gustáv Husák na plenárnom zasadnutí ÚV KSČS dňa 25.9.1969. Bratislava 1969, s. 13. In: ÚPV SAV. Komisia vlády SR, kr. oficiálne stranické materiály 1968 – 1970.

⁵⁴ ÚPV SAV. Komisia vlády SR, kr. Previerky SSR 1969. Informácia o priebehu mimoriadnych plenárnych zasadnutí KV a OV KSS k výsledkom plenárneho zasadnutia ÚV KSČ z 25. a 26.9.1969, s. 1.

⁵⁵ ÚPV SAV. Komisia vlády SR, kr. Previerky SSR 1969. Informácia o ohlasoch k záverom septembrového zasadnutia ÚV KSČ, 1.10.1969, s.2.

v Lučenci odznela požiadavka na zhodnotenie činnosti „Hofmana, Masného, Žilíka a Salaja“, ktorí v ÚV KSS zastupovali okres Lučenec. Počas zasadnutia pléna v Nových Zámkoch žiadali odstúpenie predsedníctva OV KSS. V Bardejove „kritizovali predsedníctvo OV KSS, že nepripravilo návrh na prehodnotenie vlastnej činnosti a nezaujalo stanovisko k vedúcemu tajomníkovi OV KSS s. Bedečovi a predsedovi OVN“. Zároveň vyslovili kritiku na Koscelanského a Hetteša. V súvislosti s Koscelanským prítomných na zasadnutí pléna východoslovenského Krajského výboru KSS zaujímal, „prečo už na mestskej konferencii strany v marci nepovedal pravdu, že s. Dubček je neschopný na funkciu I. tajomníka ÚV KSČ, keď o tom už dávno vedel“. Táto výhrada bola vznesená aj voči Jozefovi Colotkovi. Plénum západoslovenského Krajského výboru KSS vyslovilo požiadavku na odvolanie A. Dubčeka z ÚV KSČ a Josef Smrkovský bol označený za „typického predstaviteľa pravice v strane“. V súvislosti s Černíkom sa viacerí divili, že je ešte predsedom vlády ČSSR a členom Predsedníctva ÚV KSČ. Zaujímacia bola reakcia na článok Ondreja Klokoča v denníku „Pravda“, v ktorom kritizoval činnosť Zväzu Československo-sovietskeho priateľstva. V pléne východoslovenského krajského výboru KSS sa spomenulo, že v čase zverejnenia Klokočovho stanoviska „neboli ešte vytvorené podmienky pre kritiku niektorých pravicovo orientovaných stranických funkcionárov“. Na rokovaniach jednotlivých plén vyvstali aj ďalšie mená, napríklad na rokovaní OV KSS Svidník žiadali odvolať Andreja Sarvaša a Jozefa Rozborila.

Na rokovaní OV KSS Nitra odznel návrh, „aby ÚV KSS rehabilitoval všetkých čestných a strane oddaných súdruhov, ktorí neboli zvolení na mimoriadnom zjazde do ÚV KSS len preto, lebo obhajovali princípy proletárskeho internacionálizmu“. Z tohto dôvodu mali byť kooptovaní do ÚV KSS. Niektoré takéto požiadavky boli konkrétnejšie, a to z OV KSS z Lučenca, z Martina, zo Žiliny a zo Žiaru nad Hronom, kde sa hovorilo o Vasilovi Biľákovi, Miloslavovi Hruškovičovi, Štefanovi Fábrym, Jozefovi Lenártovi, Vladimírovi Pirošíkovi, Herbertovi Ďurkovičovi a Viliamovi Šalgovičovi. Zo správ o priebehu rokovania plén KV KSS a OV KSS jasne vyplynulo, ktoré z nich vlastne kopírujú nastolenú stranícku líniu. Na týchto zasadaniach plén OV KSS boli vykonané okrem iného zmeny v ich personálnom zložení, a to na základe vlastných žiadostí niektorých členov. Urobili tak Peter Ondrášik „predseda OVN a člen Predsedníctva OV KSS“ v Topoľčanoch a „Krumpár, redaktor okresných novín“.

Obvodný výbor KSS Bratislava I. na základe prerokovaného septembrového plenárneho zasadnutia ÚV KSČ nariadił svojim podriadeným základným organizáciám „KSS, aby znova na najbližších členských schôdzach preverili svoje uznesenia a vyhlásenia prijaté pod vplyvom vtedajších nesprávnych uznesení Predsedníctva ÚV KSČ a uviedli ich do súladu s terajšími uzneseniami ÚV KSČ“.⁵⁶

⁵⁶ ÚPV SAV. Komisia vlády SR, kr. Previerky SSR 1969. Informácia o priebehu mimoriadnych plenárnych zasadnutí KV a OV KSS k výsledkom plenárneho zasadnutia ÚV KSČ z 25. a 26.9.1969, s. 1 – 9.

V decembri 1969 prerokovávali tiež Okresné výbory KSS v Stredoslovenskom kraji list prvého tajomníka ÚV KSČ G. Husáka, ktorý bol odoslaný v novembri. Týkal sa najmä prehodnocovania činnosti straníkov.⁵⁷ Nižšie stranícke zložky sa údajne málo venovali boju proti pravicovému oportunizmu.⁵⁸ Predsedníctvo OV KSS v Liptovskom Mikuláši sa obsahom tohto listu zaoberala 4. decembra 1969. Celkovo prijali šest opatrení: 1. „prehodnotiť aktív OV KSS“, 2. „uskutočniť previerky v niektorých organizáciách strany“, 3. „prehodnotiť činnosť tých predsedov ZO KSS, u ktorých sa prejavujú pravicovo-oportunisticke tendencie“, 4. „prehodnotiť činnosť vedúcich funkcionárov štátnych a spoločenských organizácií, u ktorých sa prejavujú negatívne javy pri realizácii uznesení strany“, 5. „vyhodnotiť plnenie uznesení okresného výboru priatých po májovom a septembrovom zasadnutí ÚV KSČS“, 6. „uskutočniť seminárne školenie základného straníckeho aktívu“.⁵⁹

Príprava masových previerok na všetkých úrovniach prebiehala minimálne od júna 1969. V decembri 1969 už mali aj pracovníci Sociologického ústavu SAV vypracovať správy o ich publikačných aktivitách v rokoch 1968 a 1969. Ďalšia správa mala byť o vedecko-výskumnej činnosti za obdobie 1967 – 1969.⁶⁰ Podobnú požiadavku dostal aj nestraník Rudolf Chmel ako pracovník Ústavu svetovej literatúry a jazykov SAV, a to 25. septembra 1970 vo forme dotazníka, ktorý mal poslúžiť „ako podklad pre pracovno-politicke hodnotenie“. Osobitne mal zhodnotiť svoju publicistickú činnosť za obdobie 1968 – 1970.⁶¹

Stranícke previerky sa oficiálne začali koncom januára 1970 po plenárnom zasadnutí ÚV KSČ.⁶² Výmena preukazov členov KSČ sa však plánovala od jari 1967. Od Februára 1948 to bola štvrtá v poradí, keďže sa predchádzajúce výmeny vykonali v rokoch 1950, 1955 a 1960. Niektorí členovia predsedníctva ÚV KSČ navrhovali využiť túto výmenu na zbavenie sa pasívnych členov. Tento návrh Bohuslava Laštovičku a Martina Vaculíka rázne odmietli Antonín Novotný a Jiří Hendrych. Nové stranícke preukazy mali byť slávnostne odovzdané členom KSČ na výročných straníckych schôdzach v roku 1970. Ďalšie odklady tejto výmeny boli navrhnuté v lete 1968 a napokon v marci 1969. Mala sa uskutočniť v prvých mesiacoch roka 1972.⁶³ Normalizačné vedenie využilo pripravovanú výmenu straníckych preukazov na realizovanie politickej čistky. Po pohovoroch s prísluš-

⁵⁷ ÚPV SAV. Komisia vlády SR, kr. Previerky SSR 1970. Informácia o reagencii OV KSS v Stredoslovenskom kraji na list prvého tajomníka ÚV KSČS z novembra 1969. 4.1.1970, Útvar politických informácií ÚV KSS.

⁵⁸ MAŇÁK, Jiří: *Cistky v Komunistické strane Československa 1969 – 1970*. Praha 1997, s. 38.

⁵⁹ ÚPV SAV. Komisia vlády SR, kr. Previerky SSR 1970. Informácia o reagencii OV KSS v Stredoslovenskom kraji na list prvého tajomníka ÚV KSČS z novembra 1969. 4.1.1970, Útvar politických informácií ÚV KSS, s. 2 – 3.

⁶⁰ *Denníky sociológov 2, Róbert Roško 1963 – 1995*, s. 99.

⁶¹ CHMEL, R.: *Úvod do pamäti*, s. 222.

⁶² Pozri napríklad SIKORA, S.: *Po jari krutá zima*, s. 210 – 242.

⁶³ MAŇÁK, J.: *Cistky v Komunistické strane Československa 1969 – 1970*, s. 36 – 37.

níkmi KSČ nasledovali ďalšie aj s nestraníkmi a členmi iných politických strán. Neabsolvovali ich len tí nečlenovia KSČ, ktorí pracovali v „manuálnych či v nižších administratívnych a technických pozicích“.⁶⁴ Priebeh politických previerok v KSČ a v spoločnosti bol v súlade s princípmi demokratického centralizmu. Jeho uplatňovanie vysvetľoval napríklad Jozef Lenárt, prvý tajomník ÚV KSS, 18. decembra 1970 na zasadnutí ÚV KSS tak, „že vyšší orgán vniká hlbšie do zákonitostí spoločenských procesov. Preto aj uznesenia vyšších orgánov sú záväzné pre orgány nižšie“.⁶⁵

V dňoch 28. – 30. januára 1970 bolo plenárne zasadnutie ÚV KSČ, na ktorom schválili „List Ústredného výboru KSČS všetkým základným organizáciám a členom v súvislosti s výmenou členských legitimácií KSČS roku 1970“. Uviedli v nôm jasne potrebu obnoviť jednotu KSČ „na zásadách marxizmu-leninizmu“. Tomuto cieľu slúžila aj výmena straníckych legitimácií avšak v spojitosi „s pohovormi a individuálnym rokováním s každým členom strany“.⁶⁶ V prvej etape, a to v mesiacoch február a marec 1970, sa preverovali straníci najmä v najvyšších orgánoch a straníckych aparátach. Po týchto pohovoroch sa konštituovali komisie, ktoré ich realizovali v organizáciách KSČ nachádzajúcich sa o stupeň nižšie.⁶⁷ Ani tie osoby, ktoré už boli stranícky preverené v tejto fáze, nemali istotu, že sa v ich prípade tento proces nezopakuje. Jána Uhra, filozofa, člena ÚV KSS, preverovali dvakrát, ale v júni 1970 sa opäť otvorila jeho previerka. Podľa spomienok Róberta Roška sa to stalo na základe písomných informácií Valehracha.⁶⁸ Spomínaný R. Roško ako člen Krajského výboru KSS bol preverený začiatkom februára 1970.⁶⁹

Druhá etapa pohovorov v rámci KSČ sa realizovala od apríla do augusta 1970, a to na úrovni základných organizácií komunistickej strany.⁷⁰ Preverovacie komisie rozhodovali, kto bude nadálej členom KSČ. Vylučovaní zo straníckych radov boli najmä tí, čo zotrvavali na pozíciah reformného procesu, nesúhlasili s augustovou inváziou a, prirodzene, mali výhrady k politike G. Husáka a jeho straníckeho vedenia.⁷¹ Vyškrtnutie zo strany, čo sa zvykne uvádzať aj ako zruše-

⁶⁴ ČERNÁ, Marie: Nás nepriateľ oportunist. Provérky roku 1970 v Československu. In: Černá, Marie – Cuhra, Jaroslav a kol.: *Provérky a jejich miesto v komunistickém vládnutí. Československo 1948 – 1989*. Praha 2012, s. 72.

⁶⁵ LENÁRT, Jozef: *Vybrané prejavy a state*. Zv. I. Bratislava 1980, s. 500.

⁶⁶ List Ústredného výboru KSČS všetkým základným organizáciám a členom v súvislosti s výmenou členských legitimácií KSČS roku 1970. Vydáva ideologické odd. ÚV KSS, s. 10. Bližšie k listu pozri napríklad MAŇÁK, Jiří: *Čistky v Komunistické strane*..., s. 39 – 41.

⁶⁷ MAŇÁK, Jiří: *Čistky v Komunistické strane* ..., s. 42 – 44; SIKORA, S.: *Po jari krutá zima*, s. 210 – 212.

⁶⁸ *Denníky sociológov 2, Róbert Roško 1963 – 1995*, s. 131.

⁶⁹ Tamže, , s. 106, 114 – 117.

⁷⁰ MAŇÁK, J.: *Čistky v Komunistické strane* ..., s. 41; SIKORA, Stanislav: *Po jari krutá zima*, s. 219 – 226.

⁷¹ MAŇÁK, Jiří: *Od ústupu k porážce, od omezování k likvidaci. Postup „normalizace“ a jeho vyvrcholení v „očistě“ liberecké okresní organizace Komunistické strany Československa*. Pra-

nie členstva v KSČ, bolo väčšinou odôvodňované pasivitou dotknutej osoby, čiže jej nezáujmom o členstvo, resp. o vnútrostranícky život. Iným členom KSČ bolo zas ich členstvo len pozastavené.⁷²

Členovia previerkových komisií pri vypracúvaní materiálov o jednotlivých straníkoch žiadali od „zdravého jadra“ príslušnej straníckej organizácie, čiže od preverených, aby im k tomu vyhotovili podklady. Preverovacia stranícka komisia pre spoločenské a humanitné vedy SAV nebola spokojná s materiálmi vypracovanými novoustanovenou straníckou organizáciou. Členovia tohto „zdravého jadra“ sa zhodli na tom, že ich konflikt s komisiou vyplýval z rozdielneho prístupu k interpretácii kritérií. Preverovacia komisia takto vlastne skontrolovala, či preverení skutočne zastávajú vytýčené marxisticko-leninské stanoviská. Ich vzájomné spory sa samozrejme prejavili na spoločnom stretnutí dňa 10. júla 1970. Stranícku skupinu, čiže už preverených, tu Jozef Hrabina nepriamo obvinil z menševizmu, lebo údajne mali ochraňovať pasívnych členov KSČ. Jozef Hronienčík, historik ďalší člen previerkovej straníckej komisie, tvrdil, že sa hovorí o nesprávnom zdravom jadre a preto „mali vybrať iné. Fero Tašký sa rozčuľuje, vytahuje stanovy strany; údajne nie sme žiadna organizácia, lebo nás rozpustili a je proti tomu, aby sme vyvíjali nejakú ilegálnu činnosť“. Na tomto stretnutí bola napäť atmosféra, ktorú sa snažil upokojiť R. Roško, pričom súhlasil s niektorými výhradami, ale k žiadnemu zblíženiu stanovísk nedošlo. Napokon sa v septembri 1970 stranícke previerky uzavreli a začali sa konštituovať základné stranícke organizácie. Zároveň sa rozšírilo, že vylúčeným a vyškrnutým členom KSČ nebude toto rozhodnutie oznámené písomne.⁷³ Medzi vylúčenými bola aj Agneša Kalinová a počas previerok „už o členstvo v strane vôbec nestála“. Členom „jej“ preverovacej komisie bol aj Vladimír Mináč. O vylúčení zo strany ju informovali písomne, pričom jej to zdôvodnili tým, že spoluzodpovedala „za nesprávnu líniu Kultúrneho života“.⁷⁴ Alexander Bachnár, novinár, odbojár, žiadal od predsedu straníckej organizácie pri denníku „Práca“ písomné vysvetlenie, prečo ho vylúčili z KSČ. Dostal odpoved, že si to má napišať sám, čo on aj zoštylizoval takto: „Ako predvojnový člen strany nepodporil zdravé jadro v redakcii. Nesúhlasiel so vstupom ‚bratských‘ vojsk“. Pravdepodobne „bol jediný v Československu, ktorý si sám napísal rozhodnutie o vylúčení zo strany a zo zamestnania“. Preverovacia komisia v návrhu na zrušenie jeho členstva v strane uviedla trocha obširnejšie odôvodnenie, ale ono korešponduje s tým, čo si on sám napísal.⁷⁵

ha 2011, s. 63; Uznesenie Predsedníctva ÚV KSČ ku kádrovej a personálnej práci zo dňa 6. novembra 1970. Bratislava 1970, s. 3 – 4; Uznesenie Krajskej konferencie Komunistickej strany Slovenska konanej v dňoch 17. a 18. apríla 1971 v Košiciach, s. 9.

⁷² MAŇÁK, J.: *Od ústupu k porážce*, s. 63, 65.

⁷³ Denníky sociológov 2, Róbert Roško 1963 – 1995, s. 133, 138 – 141, 157, 162.

⁷⁴ JURÁŇOVÁ J.: *Mojich 7 životov. Agneša Kalinová v rozhovore s Janou Juráňovou*, s. 272 – 273.

⁷⁵ BACHNÁR, Alexander: *Mojich sto rokov*. Banská Bystrica 2019, s. 201 – 203.

Na začiatku straníckych previerok, t. j. k 1. januáru 1970 bolo v KSČ 1 535 537 členov, pričom v KSS bolo registrovaných 304 082 straníkov. K 9. októbru 1970 mala KSČ vydať celkovo 1 075 014 nových straníckych legitimácií, z čoho KSS pripadlo 249 983.⁷⁶ Po skončení straníckych previerok okresné výbory KSS konštatovali, že predmetnú náročnú úlohu sa „v podstate podarilo splniť“. Vysoké percento ukončeného členstva v KSS v kategórii robotníci sa odôvodňovalo ich pasivitou a náboženskou zaťaženosťou. Niektorí robotníci, napríklad podľa OV KSS Galanta, odmietli byť členmi komunistickej strany pre veľké mzdové rozdiely medzi nimi a vedúcimi hospodárskymi pracovníkmi.⁷⁷

Po previerkach straníkov sa na pracoviskách uskutočňovali aj pohovory so zamestnancami, ktorí neboli členmi KSČ.⁷⁸ V Sociologickom ústave SAV sa tie-to konali od 28. septembra 1970 a o každom z nich sa konštatovalo, „že môže pracovať na ústave aj nadálej“.⁷⁹ O týchto previerkach sa tiež diskutovalo na zasadnutiach okresných straníckych výborov, kde boli zväčša pokladané za formálne, lebo sa na ich realizáciu vyhradil krátky čas. Niektoré pohovory mali viest’ – podľa informácií OV KSS napríklad v okresoch Trnava a Trenčín – „aj vedúci hospodárski pracovníci, ktorí ako členovia strany neboli preverení“.⁸⁰

Po skončení previerok členov KSČ sa do konca roka 1970 mali uzavrieť všetky odvolania a sťažnosti podané vo veci zrušenia členstva.⁸¹ Časť vylúčených a vyškrtnutých členov KSČ sa proti rozhodnutiam previerkových komisií rozhadla odvolať, boli to „najmä príslušníci inteligencie“. Na zasadnutiach OV KSS sa zdôrazňovalo, že týmito odvolaniami sa treba vážne zaoberať, „aby sa nezhodila práca, ktorú vynaložili pohovorové skupiny“ a pretrvávali okrem iného útoky na jej členov.⁸² Gustáv Husák, prvý tajomník ÚV KSČ, 10. decembra 1970 v Správe Predsedníctva ÚV KSČ pripomenal „urputný zápas marxisticko-leninských, ľavých súl v našej strane s pravicovým oportunistom, ako jednoznačne víťazstvo týchto súl v našej spoločnosti“. Ocenil všetkých, ktorí sa podieľali na vykonaných previerkach a pohovoroch „navzdory všetkým manévrrom a prekážkam pravicových súl“. Podľa prezentovaných údajov preukaz člena KSČ nebol vydaný 326 817 osobám, z ktorých 67 147 bolo vylúčených a 259 670 osobám bolo členstvo zrušené. Napriek tomuto v KSČ zostało 1 200 000 členov. Realizovanou čistkou sa podľa neho potvrdilo, že KSČ je marxisticko-leninská strana.

⁷⁶ MAŇÁK, J.: *Čistky v Komunistické strane* ..., s. 117 – 118.

⁷⁷ ÚPV SAV. Komisia vlády SR, kr. Previerky 1970. Informácia zo zasadnutí OV KSS k záverečnému hodnoteniu priebehu pohovorov – september, október 1970. 2.11.1970 – II. Politicko-organizačné oddelenie – odbor vnútrostraníckych informácií ÚV KSS, s. 3 – 4.

⁷⁸ ČERNÁ Marie: *Náš nepriateľ oportunist*, s. 72 – 93.

⁷⁹ *Denníky sociológov 2, Róbert Roško 1963 – 1995*, s. 162.

⁸⁰ ÚPV SAV. Komisia vlády SR, kr. Previerky 1970. Informácia zo zasadnutí OV KSS k záverečnému hodnoteniu priebehu pohovorov – september, október 1970. 2.11.1970 – II., s. 4 – 5.

⁸¹ MAŇÁK, J.: *Čistky v Komunistické strane* ..., s. 41.

⁸² ÚPV SAV. Komisia vlády SR, kr. Previerky 1970. Informácia zo zasadnutí OV KSS k záverečnému hodnoteniu priebehu pohovorov – september, október 1970. 2.11.1970 – II., s. 4.

Zároveň na tomto zasadnutí ÚV KSČ predstavil „Poučenie z krízového vývoja v strane a spoločnosti po XIII. zjazde KSČ“, ktoré má slúžiť na vysvetlenie a pochopenie vývoja odohrávajúceho sa v Československu. Zopakoval svoju výzvu, aby sa k všetkým straníkom pristupovalo individuálne, a v súvise s tými, ktorým bolo zrušené členstvo, odporúčal „podporovať rozvoj ich pracovnej aktivity a postupne podľa výsledkov ich úsilia umožňovať im zapojiť sa do verejného života“. ⁸³

K dokončeným straníckym previerkam sa 18. decembra 1970 vyjadril tiež Jozef Lenárt, prvý tajomník ÚV KSS. Verbálne ocenil členov previerkových komisií a nepripustil žiadne spochybňovanie ich práce. To bolo podľa neho cieľom pravice, čiže „vyvolať nespokojnosť, pocity neistoty, nestability, postaviť jedného komunistu proti druhému, ohovárať statočných a zásadových komunistov“. Konštatoval tiež, že niektoré osoby, ktoré boli zbavené členstva v KSČ, sa mohli cítiť ukrivené, lebo nepochopili tento proces, a že z výsledku a zo zaujatosti nemožno obviňovať členov previerkových komisií. Prirodzene, na úvod svojho vystúpenia vysoko ohodnotil „Poučenie z krízového vývoja strany a spoločnosti po XIII. zjazde strany“ a zdôraznil, že v ňom uvedené závery platia aj pre Slovensko.⁸⁴

Straníckym previerkam sa v KSČ postupne venovala čoraz menšia pozornosť, vedľa – ako tvrdil Gustáv Husák na zasadnutí ÚV KSČ 10. decembra 1970 – „s postupujúcou porážkou pravicových a protisocialistických síl, s prekonávaním krízových javov a ich príčin v rozličných oblastiach čoraz viac vystupuje do popredia koncepcné rozpracúvanie nahromadených politických, spoločenských a ekonomických problémov, sústredčovanie síl na plánovitý rozvoj našej socialistickej spoločnosti“.⁸⁵ Napriek tomuto svojmu tvrdeniu sa však nielen v sedemdesiatych ale aj v osemdesiatych rokoch 20. storočia neustále musel vyjadrovať k reformnému procesu.

Po poklese členov KSČ v roku 1970 už v nasledujúcom roku 1971 KSS znamenala mierny nárast straníkov a kandidátov na vstup do strany. Cieľom straníckeho vedenia bol okamžitý vzostup členskej základne, čo sa sice vykazovalo, ale súčasne sa uvádzalo, že „výber do strany nie je dostatočne zameraný na mladých robotníkov, zúčastnených na výrobe priamo“. Na zlepšenie tohto stavu sa pri väčšine OV KSS zriadili „komisie na pomoc volenému orgánu pri riešení otázok rastu strany“. Namiesto previerkových komisií sa teda ustanovili iné, pričom však vznikali kompetenčné spory, lebo niektorí členovia „komisií na pomoc volenému orgánu pri riešení otázok rastu strany“ začali nahradzovať volený stranícky orgán. Počas deviatich mesiacov roka 1971 v základných organizáciách KSS vylúčili zo strany, resp. zrušili „členstvo u 2102 členov a kandidátov“. Na-

⁸³ HUSÁK, Gustáv: *Vybrané prejavy*. Bratislava 1972, s. 122, 125, 127, 129, 136. (Zost. Karol Truchlik.)

⁸⁴ LENÁRT, Jozef: *Vybrané prejavy a state*, s. 499, 493 – 494.

⁸⁵ HUSÁK Gustáv: *Vybrané prejavy*, s. 123.

proti tomu okresné stranícke organizácie uvádzali celkovo 3772 prípadov pozbavenia členstva, z toho 807 bolo vylúčených a zvyšným osobám bolo členstvo zrušené. Rozdiel medzi týmito vykazovanými číslami sa zdôvodňoval tým, „že OV KSS prejednávali tieto prípady z výmeny členských legitimácií v r. 1970, ktoré už v tom roku základné organizácie vykázali ako úbytok, ale v OV KSS boli prejednané až začiatkom t. r.“ (t. j. 1971 – N. K.). Z uvedených údajov nie je celkom jasné, kol'ko členov KSČ bolo na Slovensku od januára do septembra 1971 vylúčených, resp. vyškrnutých zo strany za svoje aktivity v reformnom procese. OV KSS uvádzali ako dôvody napr. „oportunisticke názory a nesúhlas s politikou strany“ (celkovo 1085, čo predstavovalo 28,8%), neplnenie základných straníckych povinností (celkovo 1612, čo predstavovalo 42,7%).⁸⁶ Ústredná kontrolná a revízna komisia KSS za prvý polrok 1973 zamietla 314 žiadostí vylúčených z KSČ o zmenu rozhodnutia, pretože títo žiadatelia „v krízovom období sa angažovali za pravicovo-oportunistické, protisovietske názory a akcie“. V ďalších 31 posudzovaných prípadoch Komisia zmenila „rozhodnutia nižších straníckych orgánov z vylúčenia na zrušenie členstva v KSČ“, lebo oni prejavovali pasivitu v straníckych štruktúrach. V 13 prípadoch bola držiteľom vrátená stranícka legitimácia, avšak bol im uložený stranícky trest. Táto zmena vyplývala z toho, „že neboli dokázané všetky dôvody vylúčenia“. Tri vylúčené osoby boli opäť prijaté do radov KSČ, lebo preverovanie nepotvrdilo „dôvody vylúčenia“. Za pasivitu potvrdila Komisia zrušenie členstva v 62 prípadoch. U ďalších dvoch navrhovala namiesto zrušenia im členstva vylúčiť ich zo strany, lebo „šetrením sa dokázala značná pravicovo-oportunistická a protisovietska činnosť, ktorú stranícke orgány pred šetrením nepoznali“. V štyroch prípadoch sa zrušenie členstva preklasifikovalo na „vrátenie členstva v strane so straníckym trestom“. Piatim bývalým straníkom sa malo obnoviť ich členstvo bez uloženia im trestu, „ked'že dôvod na zrušenie členstva neboli dokázaný“. Ďalej Komisia konštatovala, že v porovnaní s rokom 1972 odvolaní a stážnosti ubudlo.⁸⁷ Zmeny rozhodnutí, prípadne prijímanie tých straníkov, ktorým previerkové komisie v roku 1970 ukončili členstvo, späť do KSČ stále pokračovali. Politické previerky sa však vykonávali aj v rokoch 1973 – 1974, hoci sa im už nevenovala taká veľká pozornosť ako v roku 1970.⁸⁸ V roku 1977 bolo 191 bývalých straníkov prijatých za kandidátov na vstup do komunistickej strany.⁸⁹

Diskriminácia nielen vylúčených a vyškrnutých z KSČ, ale vlastne všetkých osôb, ktoré nesúhlasili s politickou mocou v normalizovanom Československu,

⁸⁶ SNA, ÚV KSS, sekretariát, i. j. 276/8, č. kr. 355. Správa o vývoji členskej základnej Komunistickej strany Slovenska od 1.1. do 1.10.1971, s. 1, 5, 6, 8.

⁸⁷ SNA, ÚV KSS, sekretariát, i. j. 1212/8, kr. 396. Správa o vyhodnotení odvolacej činnosti proti vylúčeniu, stážnosti proti zrušeniu členstva v KSČ a výmazov straníckych trestov za I. polrok 1973, s. 2, 4.

⁸⁸ Pozri napríklad BARTOŠEK Karel: *Z papírků 1973 – 1974*, s. 118.

⁸⁹ SNA, ÚV KSS, predsedníctvo. Informácia o vývoji členskej základnej KSS v roku 1977, a. j. 49, kr. 1505, s. 3.

trvala až do Novembra 1989. Reformný proces a postavenie vylúčených i vyškrtnutých straníkov z KSČ patrili k tým otázkam, ktoré sa oficiálne veľmi nereflektovali, a keď už, tak vyjadrenia k nim boli, samozrejme, negatívne a niesli sa v líni prijatého a stáleho „Poučenia z krízového vývoja v strane a spoločnosti po XIII. zjazde KSČ“. Tento stranický dokument predstavoval „zúčtovanie s tými, ktorí vraj chceli povaliť režim, najmä s vlastnými, jednoducho deformácia súčasných dejín v priamom prenose. Neuveriteľne brutálna slovná kamufláž so silným zastrašujúcim účinkom“.⁹⁰ Vládnuca komunistická moc a jej predstavitelia väčšinou len reagovali v takýchto prípadoch na podnety z vonka, a to vždy ideologicke. Jej záujmom bolo minimálne pripomínať všetko, čo súviselo s reformným procesom. Stranické čistky z konca šesťdesiatych a zo začiatku sedemdesiatych rokov 20. storočia postihli rôzny spôsobom desaťtisíce ľudí v Československu, a to nielen členov KSČ. Úzko s nimi súvisí tiež zmena sociálnej štruktúry spoločnosti. Diskrimináciou a šírením strachu v spoločnosti, resp. vyvolávaním u občanov obáv o vlastnú existenciu si vládnuca moc vynútila aspoň deklaratívnu podporu obyvateľstva. Občania sa prestali vo väčšej miere verejne angažovať a stiahli sa do súkromia, čo režimu čiastočne vyhovovalo. Zároveň si však plnili tie povinnosti v oblasti verejnej podpory, ktorú komunistická moc od nich očakávala. Prehľiba sa atomizácia spoločnosti a upevnil sa individualistický prístup.

Politickými čistkami sa konsolidovala celková štruktúra mocenského aparátu, čiže nadálej existovalo minimálne zdvojovanie úradov, čiže anonymizácia, alebo tiež rozdrobovanie politickej a inej zodpovednosti.⁹¹ Bolo ľažko rozlísiť, čo je stranickým problémom, a čo predstavuje inú, čiže napr. ekonomickú, spoločenskú, kultúrnu či miestnu otázku alebo úlohu. O každej problematike vlastne rozhodovali štruktúry KSČ, pričom sa neustále kritizovala pasivita aj komunistov, aj občanov. V uplatňovanom politickom, spoločenskom, ekonomickom, sociálnom, kultúrnom atď. systéme riadenia sa prejavovalo čoraz viac negatív a narastala nespokojnosť, ktorú už nebolo možné koncom osemdesiatych rokov úplne ignorovať. Latentný politicko-spoločenský zmier postupne prestal fungovať. Stranicko-politická nomenklatura si uvedomovala nielen potrebu vykonať isté zmeny, ale aj tú skutočnosť, že nech sa prijmú akékolvek opatrenia v tomto smere, vždy sa budú asociovať s reformným procesom v roku 1968 a s jeho protagonistom Alexandrom Dubčekom, čo sa normalizátori snažili dvadsať rokov potláčať. Zároveň sa potvrdil všeobecne známy fakt, že násilím je sice možné utlmovať spoločensko-politické dianie, ale nedá sa ono likvidovať. Mnohí z tých, čo boli nielen po roku 1970 perzekvovaní komunistickým režimom, sa napokon spolu so zástancami sovietskej perestrojky podieľali na novembrových udalostiach v roku 1989.

⁹⁰ CHMEL, R.: *Úvod do pamäti*, s. 151.

⁹¹ Bližšie pozri napríklad ARENDTOVÁ, Hannah: *Pôvod totalitarizmu I – III*. Praha 1996, s. 536 – 568.

Party checks on communists and non-communists

NORBERT KMEŤ

Power reprisals took place also within the party purges, which began as early as 1969. The time of political purges of those who ceased to be members of the Communist Party was followed by another period of uncertainty, which also affected their family members. These people were often relegated to manual jobs. Loyalty checks with employees – non-members of the Communist Party were also conducted at the workplaces. Discrimination against all those who disagreed with the political power in normalized Czechoslovakia lasted until November 1989.

SYNDRÓM ROKU 1968

PETER WEISS

Odpoveď na otázku, prečo sa Dubček nestal hegemonom novembrovej revolúcie, ak už nie v Československu, tak aspoň na Slovensku, napriek tomu, že nálada v spoločnosti mu bola na začiatku revolúcie nesporné silno naklonená, má viacero vrstiev. Domácom kľúčom k nej je hlbšia analýza sociálnej základnej normalizačného režimu¹, pochopenie syndrómu roku 1968, ktorý silno zasiahol československú i slovenskú spoločnosť, inštitucionálne mocenské vzťahy v normalizačnom Československu a štruktúra politických subjektov pôsobiacich na Slovensku, predovšetkým vládnucu Komunistickú stranu Československa.

V kontexte s mohutným vzplanutím Dubčekovej popularity behom párov dní po 17. novembri² je politicky zaujímavý priebeh mimoriadneho zasadnutia ústredného výboru KSČ v Prahe 24. novembra 1989. O tom, aký až iracionálny strach panoval v špičkách komunistickej strany z eventuálneho politického návratu A. Dubčeka, paradoxným až kurióznym spôsobom vypovedá priebeh diskusie zachytenej v stenografickom zázname. Charakteristické pre jednoznačne väčší nové zmýšľanie členov ústredného výboru na zasadnutí, ktoré malo dať odpoveď na masové protesty proti vedeniu štátu strany ocitajúcej sa na pokraji fatálnej historickej porážky, bolo to, že za najväčšie nebezpečenstvo a za najväčšieho politického nepriateľa pokladali Alexandra Dubčeka ako vodcu reformných komunistov a vlastne bagatelizovali politický potenciál disidentov z Charty 77, ktorý napokon prebral politickú iniciatívu po brutálnom policajnom zásahu na Národnej triede v Prahe večer 17. novembra 1989. Úradujúci generálny tajomník ústredného výboru Milouš Jakeš pári hodín pred tým, čo bol na zasadnutí ústredného výboru donútený aj s celým predsedníctvom ústredného výboru odstúpiť, hystericky zareagoval na list predstaviteľov Československej demokratickej iniciatívy z 19. novembra. ten požadoval, aby vláda odstúpila a ešte predtým umožnila prechod k demokratickejšiemu spôsobu vlády tým, že sa na základe rozhovo-

¹ Podľa J. Marušiaka za začiatok normalizácie možno z mocenského hľadiska jednoznačne považovať vojenskú intervenciu ZSSR a ďalších jeho satelitných štátov. Pojmu normalizácia dáva dva významy. Na jednej strane sa ním označuje obdobie rokov 1968-1971, počas ktorých prebiehal zápas o obnovenie kontroly KSČ nad spoločnosťou, na druhej strane kvôli absencii vhodnejšieho názvu sa ním označuje aj celé obdobie komunistického režimu po potlačení pokusu o demokratizáciu. Pozri MARUŠIAK, J.: Slovenská spoločnosť a normalizácia. In: *Česká a slovenská spoločnosť v období normalizace. Slovenská a česká spoločnosť v období normalizácie*. Liberecký seminár. Bratislava 2003, s. 199, 111.

² Prítom podľa niektorých zdrojov bol A. Dubček vo svojich aktivitách limitovaný týždňovým silným nachladnutím alebo virózou. (Pozri ŽATKULIAK, Jozef: *November '89. Medzník vo vývoji slovenskej spoločnosti a jeho medzinárodný kontext*. Bratislava 2009, s. 126.)

rov uzavrie dohoda o vytvorení prechodnej vlády občianskeho spolužitia z týchto troch skupín – z predstaviteľov vedenia štátu pred augustom 1968, predstaviteľov nezávislej opozície a z neskompromitovaných zástupcov terajšej vlády. Jakeš povedal: „Čo iné to je než vyhľadávanie sa pučom v našej krajine.“³

Miesto pragmatického uvažovania o tejto ponuke (čo ako bola skôr osobou iniciatívou Čestmíra Císařa, než celej Socialistickej obrody), ktorej prijatie v danom čase by zrejme vytvorilo inú politickú konšteláciu pre zmenu moci v Československu a manažovanie prechodu k demokratickým voľbám, sa najdôležitejším predmetom debaty ešte stále vrcholného orgánu politickej moci stalo, ako zabrániť A. Dubčekovi vystúpiť na Václavskom námestí a na druhý deň na Letenskej pláni na masovej demonštrácii, keďže generálny tajomník strany hodil medzi pučistov aj predstaviteľov vedenia strany a štátu pred augustom 1968. Členka ústredného výboru Justina Radimská s pohoršením hovorila: „nie je správne, aby sme umožnili, aby taký človek vystupoval medzi mládežou, medzi pracujúcim ľudom tejto krajiny... Ja neviem, akým spôsobom, ale rozhodne Dubčeka nepustiť na Václavské námestie! ... tento človek neprestával škodiť našej spoločnosti.“⁴

M. Jakeš na to odpovedal: „.... súdružka má pravdu... Dubček je v Prahe. Je u Černíka, bude vystupovať na Václavskom námestí.⁵ Samozrejme, teraz je problém, aby to aspoň tá televízia nevysielala. Taká je naša skutočnosť. Ak ho zatkнемe, tak samozrejme bude proti tomu obrovská demonštrácia na Václavskom námestí. Vidíte denne, pred aké problémy sme postavení. Ono sa ľahko tie veci kritizujú, ale medzinárodný faktor sa tu vôbec nedoceňuje, do akého pohybu sa spoločnosť dala.“ Po jeho rečníckej otázke, „Čo má urobiť predseda vlády ako predseda vlády v tomto momente“, nasledovala vlna faktických poznámok. Rudolf Peška pripomenal marxisticko-leninskú poučku, že štát je organizované násilie vládnucej triedy a že revolúcia sa musí vedieť obhájiť a zvolal: „Tak konajme revolučne a zabráňme tomu Dubčekovi prístup na Václavské námestie.“ Nasledoval potlesk. Vladimír Vedra v tomto téme pokračoval: „Ja myslím, že si všetci uvedomujeme, aký krok tým, že vysiela Dubčeka... chce urobiť proti nám.... veci sú založené tak, aby došlo k zvratu tohto štátu a tohto zriadenia, nič iného nemá Dubček a jeho kamaráti na svedomí.“⁶

G. Šlapka, vo verejnosti zdiskreditovaný bývalý predseda mestskej organizácie Komunistickej strany Slovenska v Bratislave a neskôr ideologický tajomník jej ústredného výboru, povedal: „Dubček už nemôže nič horšieho povedať, ako na tom námestí odznelo. ... Včera vystúpil v Bratislave, pokiaľ máme informácie,

³ Pozri vystúpenie Miluša Jakeša, Stenografický záznam z mimořádných zasedání ÚV KSČ 24. a 26. listopadu 1989. In: *Poslední hurá*. Praha 1992, s. 9.

⁴ Tamže, s. 53.

⁵ Čo bolo jasné priznanie, že A. Dubček bol stále pod dohľadom ŠtB.

⁶ Tamže, s. 55-56.

⁷ Tamže, s. 58.

tak mu to asi pripravili ľudia, ktorí okolo neho sú.... nebolo to nič také, čo by bolo horšie zase, ako to odznelo v tej Bratislave. ... vyzýval celkom ku kľudu. S čím vystúpi na Václavskom námestí, to neviem. Môj názor je, súdruhovia, aby sme rozhodnutie o tom, či ma alebo nemá vystúpiť, neprijímalí. Nech vystúpi, prejaví sa....“⁸

Diskusia o Dubčekovom vystúpení okrem jasného vyjadrovania strachu, anizozity a zároveň pohrdania voči jeho osobe však priniesla aj polemiku o tom, či a ako mocensky zabrániť aspoň tomu, aby jeho vystúpenie neprenášala štátна televízia. Kým Jakeš upozorňoval, že keby dal pokyn ministrovovi vnútra Kinclovi, aby nedopustil vysielanie televízie, ľudia sa to dozvedia „a začne obrovská demonštrácia proti verejnej a najmä štátnej bezpečnosti. A prídu možno sem“; kým L. Adamec konštatoval, že „Československá televízia je riadená federálnou vládou len rozpočtom a konkrétnie praktické riadenie uskutočňuje ústredný výbor, konkrétnie súdruh Fojtík a oddelenie“; Vasil Biľák na prerokovávanú otázku, či a ako zabrániť Dubčekovi ovplyvňovať verejnú mienku odpovedal jednoznačne: „Súdružky a súdruhovia, keby sme nevyvolávali emócie a trošku v kľude si to zvážili. Politicky, ideologickej z UV sa riadila televízia, ale je ohrozená republika, je ohrozený socialistický štát, vláda je mocenský orgán a vláda nemôže povedať, nech si to tam rieši oddelenie oznamovacích prostriedkov. Tak vláda má prijať také opatrenia, aby znemožnila, aby sa rozpútavali ešte väčšie vášne. To je taký problém, aby sa tam nedostal prenosový voz? Nech si to natočia na kamery, ale v televízii to nemá byť odvysielané. Však sa to stupňuje. Pamäťame si, aké obrovské manifestácie boli v Paríži, študenti obsadili Parížsku operu. De Gaulle sa nerozpakovali vrátiť z cudziny, vytiahnuť tanky do Paríža a všetko zlikvidoval. A všetky politické strany, vrátane Francúzskej komunistickej strany, to musejú uznáť, pretože žiadna vláda nedovolí rozvracať štát, a ak dovolí, tak súhlasi s tým, že sa bude opakováť niečo, čo sa stalo v Poľsku, že budeme druhá politická strana, ktorá sa vzdá moci.“⁹

Problém Dubčekovo vystúpenia 24. novembra na Václavskom námestí a ďalší deň na Letnej tak viedol až k nastoleniu a vyhroteniu najzásadnejšej otázky vtedajšieho diania - použiť alebo nepoužiť násilie voči stájisícom demonštrujúcich ľudí! Po najväčšom jastrabovi na zasadnutí ústredného výboru V. Biľákovovi vystúpil Miroslav Zavadil: „Nezabráníme asi, ako tento orgán, aby nevystúpil Dubček na Václavskom námestí. To je zrejme nereálne. Ale podľa môjho, súdruhovia, nemôže dostať slovo do televízie. Nemal by dostať slovo. Čiže nech rozhodne ten, komu to patrí, nech sa to prosto rieši. ... Ide o našu existenciu, o naše životy, o túto komunistickú stranu, o socializmus. Tak konajme.“ Potom opatrnejšie vystúpil dlhorocný ideologickej tajomník ÚV KSČ Jan Fojtík: „Dúfajme, že zabráníme tomu, aby ten prenos Dubčekovým vystúpením na Václaváku išiel cez televíziu. Ale tu asi nie je nikto, kto za to dá záruku.“⁹ Po zásadne odmietavom

⁸ Tamže, s. 59-60.

⁹ Tamže, s. 61-62.

stanovisku predsedu ústredného výboru Socialistického zväzu mládeže V. Mohoritu: „Ja osobne som proti akýmkoľvek mocenským zásahom. To tu hovorím celkom verejne, že toho je nevyhnutné sa na konci druhého tisícročia vyvarovať. Odmietam to a za týmto názorom si stojím“;¹⁰ však minister obrany Milan Václavík hodil opäť na stôl otázku použitia sily: „Po tretie, navrhujem uviesť do bojovej pohotovosti armádu, bezpečnosť, milíciu bez nejakých zásahov atď., aby tieto zložky boli pripravené, ak k niečomu dôjde, veci riešiť. Nie je možné, súdružky a súdruhovia, čakať, až nám niečo urobia, je potrebné mať tieto sily pripravené. Ja nevolám tu po žiadnom krviprelievaní, ja navrhujem, aby jednoznačne boli prijaté opatrenia voči oznamovacím prostriedkom. Akékoľvek, ak nie po dobrom, tak po zlom, ale tie oznamovacie prostriedky im vziať z rúk.“¹¹

Strach špičiek normalizačného režimu z eventuálneho návratu Alexandra Dubčeka a jeho „strany vylúčených“ k moci, ktorý bol, ako ukázal aj priebeh zasadnutia ústredného výboru komunistickej strany, väčší ako strach z prechodu moci do rúk občianskej opozície, nemal len ideologické pozadie stelesnené v dokumente Poučenie z krízového vývoja v strane a spoločnosti po XIII. zjazde KSC, ktoré spočívalo v istej interpretácii mocenského a spoločenského zlomu po násilnom zastavení obrodného procesu vojenskou intervenciou 21. augusta 1968. Nešlo len o to nedopustiť, aby história dala za pravdu Alexandrovi Dubčekovi a jeho druhom a podporovateľom, ktorí boli za svoje reformné postoje a odmietanie okupácie vylúčení a vyškrtnutí zo strany a dvadsať rokov spolu so svojimi rodinnými príslušníkmi perzekvovaní a ukracovaní na občianskych a ľudských правach, a nedopriat vodcovi Pražskej jari politickú a ľudskú satisfakciu, po ktorej tak veľmi túžil.¹²

Motívy postojov k A. Dubčekovi a jeho súputníkom menovaným v dokumente Poučenie... mali hlbšie korene v syndróme roku 1968. Bezprostredne po násilnom potlačení československého pokusu o reformu sa po postupnom odstavení Dubčekovho reformátorského vedenia stany a paralelnom „očistení“ najprv orgánov bezpečnosti a aparátu strany a následne masovokomunikačných prostriedkov a armády, čo sa zavŕšilo na septembrovom zasadnutí ÚV KSC roku 1969, sa nástrojom plnej obnovy „vedúcej úlohy KSC“ stali ďalšie čistky - v odboroch a ďalších spoločenských organizáciách, potom v ozbrojených zložkách, ďalších redakciách masovokomunikačných prostriedkov. Ku koncu roka sa dovršila táto fáza „zhora“ odstránením Černíkovej vlády. Tretiu fazu čistiek spustil „List ÚV KSC straníckym organizáciám“, ktorý schválilo zasadnutie ústredného výboru v januári 1970. Ten vyhlásil princípy „výmeny straníckych legitimácií“, vrátane „kvót“ na vylúčovanie zo strany, a spustil obrovskú vnútropolitickú a morálnu traumu v spoločnosti. Prevíerkové komisie, zložené väčšinou z bývalých „no-

¹⁰ Tamže, s. 65.

¹¹ Tamže, s. 70.

¹² Čo zrejme bolo motiváciou G. Husáka, ako o tom vypovedajú viaceré svedectvá.

votnovcov“¹³, ale aj z nových agilných pracovníkov aparátu, ktorí stihli zaplniť v prvých dvoch fázach čistiek uprázdené miesta, potom spolu s ďalšími dogmatikmi alebo konjunkturalistami vytipovali v stranických organizáciách tých, ktorí budú a ktorí nebudú preverení, pripravili akési „obžalúvacie spisy“ a po viac alebo menej formálnom rozhovore s „obvinenými“ ich schválili a predložili vyšším stranickým inštanciám, ktoré tento ortiel, za ktorým bolo nepochybne aj vybavovanie si osobných účtov, schválili.

Cistka priamo postihla spolu asi pol milióna ľudí. Postihnutí neboli iba členovia komunistickej strany, ale aj nemalý počet príslušníkov iných strán združených v Národnom fronte, ktorí sa postavili za tzv. pojanaúarovú politiku.¹⁴ Postihnutí boli aj nestraníci v spoločenských organizáciách, štátnom aparáte, v kultúrnych zväzoch, na vedeckých pracoviskách atď.¹⁵ Vyškrtnutých a vylúčených bolo 326 817 členov komunistickej strany, čo predstavovalo 21,7 % z počtu členov pred previerkami. Na Slovensku bolo vylúčených „iba“ 53 206 členov, čo tvorilo „iba“ 17,5 % z pôvodnej členskej základne (v Čechách a na Morave to bolo viac ako 23 % z celkového počtu, najviac v Juhomoravskom kraji a Prahe). Okrem toho pri rátaní personálnych strát v dôsledku potlačenia reformného procesu treba vziať do úvahy aj fakt, že od vojenskej intervencie do konca roku 1969 zhruba 150-tisíc členov odišlo z KSČ na protest proti okupácii a ako výraz nesúhlasu so zmenenou politikou KSČ.¹⁶ K stratám treba zarátať aj intelektuálny potenciál a vysokú profesionálnu kvalifikáciu desiatok tisícov „poaugustových“ emigrantov tak z radov členov KSČ, ako aj nestraníkov, ktorých bolo treba takisto nahradíť.

Osobitne ťažký bol postih inteligencie. Jednak z radov umeleckých a kultúrnych pracovníkov, vedeckých pracovníkov a technikov a jednak odborných

¹³ Prívrženci Antonína Novotného, bývalého prvého tajomníka ÚV KSČ a prezidenta republiky (ktorého v januári 1968 vystriedal v najvyššej stranickej funkcií A. Dubček), ktorý sa vyznačoval silno konzervatívnymi neostalinistickými názormi a na Slovensku sa stal mimoriadne nepopulárnym kvôli svojmu protislovenskému šovinizmu.

¹⁴ MENCL, Vojtěch – HÁJEK, Miloš – OTÁHAL, Milan – KADLECOVÁ, Erika: *Křížovatky 20. století*. Praha 1990, s. 326.

¹⁵ A. Dubček v interview pre denník talianskych komunistov L'Unità kvalifikoval túto čistku ako masové deformácie zákonnosti a porušenie občianskych a ľudských práv, ktoré tragicky postihlo nielen bývalých členov komunistickej strany, ale aj všetky zložky spoločnosti, vrátane antifašistických bojovníkov, ktoré posvätílo dokument Poučenie z krízového vývoja v strane a spoľočnosti po XIII. zjazde: „Ak vezmeme podmienečne len členov strany pozbavených členstva v KSČ, s trojčlennou rodinou, priamo sa v ČSSR postihlo 1,5 milióna ľudí. Ak k tomu pridáme príbuzných – súrodencov i ďalších občanov, ktorých postihla diskriminácia za ich posteje, i za posteje ich bratov či sestier, a k tomu pridáme navyše ich deti, skúste si porátať, aké úhrnné čísla vo vzťahu k 15 – miliónovému obyvateľstvu ČSSR vám vyjde.“ Pozri Rozhovor Alexandra Dubčeka s italským denníkom L'Unità zverejnený v lednu 1988, *Listy, Časopis československej opozice*, Zvláštní číslo, XVIII, Leden 1988, s. 8.

¹⁶ Pozri ŠTEFANSKÝ, Michal. Vnútropolitický vývoj na Slovensku pred rokom 1989. In: *Česko-slovenská historická ročenka 2009*, Brno – Bratislava 2009, s. 171; ŠTEFANSKÝ Michal: The fall of communism and the establishment of an independent Slovakia. In: Teich, Mikuláš – Kováč, Dušan – Brown, Martin D. (eds.). *Slovakia in history*. Cambridge, 2011, s. 354.

pracovníkov na rôznych stupňoch štátneho aparátu, zastupiteľských zborov, školstva, kultúry a ozbrojených zložiek. Percentuálne bolo v tejto skupine inteligencie spolu s umelcami a novinármí vylúčených na Slovensku iba 15,8 % členov, kým v Čechách a na Morave až 34,7 %. Na druhej strane na Slovensku odišli z radov KSČ predovšetkým ľudia v najproduktívnejšom veku od 26 do 45 rokov a značnú časť vylúčili z dôvodu náboženskej viery.

Čistky v strane tak nielenže vyradili desaťtisíce kvalifikovaných a skúsených ľudí v najlepších rokoch, ale zároveň ich postihli faktickým zákazom výkonu pôvodného povolania a donútili ich hľadať si náhradné zamestnanie, väčšinou nezodpovedajúce ich schopnostiam, najmä v rôznych oblastiach manuálnej práce. Politická degradácia sa tak spájala so sociálnou, pričom postihnutí boli aj najbližší príbuzní, ktorí mali obmedzený prístup k niektorým povolaniam a funkciám, k niektorým typom škôl, k cestovaniu a taktiež k členstvu v strane. Okrem toho sa zaviedla v roku 1971 jednotná evidencia exponentov pravice z radov reformných komunistov a členov rôznych združení, ktoré pôsobili v rokoch 1968 – 1969. Zmyslom tohto opatrenia bola dôsledná kontrola, aby sa tieto osoby nedostali do verejných funkcií a aby nepublikovali svoje názory. Títo ľudia sa zároveň dostali pod dozor ŠtB.¹⁷

Vhodným materiálom na uvedomenie si celkového stavu pomerov nielen v komunistickej strane, ale aj v celej spoločnosti, je vystúpenie generálneho tajomníka Gustáva Husáka na zasadnutí ústredného výboru 27. novembra 1974. Vtedy konštatoval, že po apríli 1969 „došlo u nás k veľkým kádrovým zmenám“ a že „na niektoré miesta (čo je silný eufemizmus, pozn. P. W.) museli nastúpiť ľudia menej skúsení a nie vždy náležite pripravení“.¹⁸ Na inom mieste v súvislosti s pripravenosťou týchto ľudí musel pripustiť „závažnú skutočnosť, že zo 40 % súdruhov v nomenklatúrnych funkciách, ktorí by si mali doplniť politické a odborné vzdelanie, to robí iba 11 %. I keď nemôžeme hodnotiť kvalitu kádrov len podľa úrovne dosiahnutého školského vzdelania, všeobecne platí, že kto chce riadiť, musí si zvyšovať svoju kvalifikáciu, sústavne sa vzdelávať, dbať o svoj politický a odborný rast.“¹⁹

Prezentácia údaju, že 40 % z tých, čo nahradili vylúčených z KSČ v rokoch 1969 – 1970, nemalo ani kvalifikáciu predpokladanú vtedajšími kritériami platného kádrového poriadku, znamenala zo strany Gustáva Husáka de facto závažné priznanie nielen veľkého rozsahu personálnej diskontinuity v strane, štáte, verejnej správe a v národnom hospodárstve, ale aj skutočnosti, že „náhradníkmi“ sa stali v masovom meradle nekvalifikovaní a neskúsení ľudia so všetkými dôsledkami pre kvalitu riadenia, profesijnú kontinuitu, kvalitu prípravy na povolania,

¹⁷ ŠTEFANSKÝ M.: The fall ..., s. 354-356.

¹⁸ Zasadanie Ústredného výboru Komunistickej strany Československa v dňoch 27. – 29. novembra 1974. Správa Predsedníctva ÚV KSČ o zabezpečovaní záverov XIV. zjazdu KSČ a úlohách na rok 1975. Ústredný výbor Komunistickej strany Československa, december 1974, s. 24.

¹⁹ Tamže, s. 26.

nároky na intelektuálne výkony a ich meranie, nehovoriac o morálnych škodách, masovom pocite krivdy, strate možnosti primeranej sebarealizácie státisícov ľudí a ich rodinných príslušníkov, ktorí boli politicky utláčaní a diskriminovaní v zamestnaní i v spoločenskom živote.

Dôsledkom tejto obrovskej mocensko-politický motivovanej personálnej ruptúry (porovnatelnej iba s tou po februári 1948) bola s postupujúcou normalizačiou sice čoraz tichšia, ale predsa len ešte stále prítomná túžba tejto masy postihnutých ľudí a ich rodín po politickej i ľudskej rehabilitácii. Táto túžba sa stala nanajvýš dôležitým, aj keď dlho iba latentne sa prejavujúcim politickým faktorom, keďže týmto ľuďom sa v drívnej väčšine nechcelo riskovať ďalšie konflikty so štátom mocou, lebo by neboli postihli iba samých seba, ale aj svojich rodinných príslušníkov. To bola jedna strana celospoločenského syndrómu roku 1968.²⁰

Masové personálne zmeny na všetkých úsekoloch života nielen strany, ale aj celej spoločnosti, však mali aj iné dlhodobé efekty. Treba si uvedomiť, že tento jednorazový masový „avans“ ľudí, ktorí dostali príležitosť nie na základe svojich schopností, ale v dôsledku mimoriadne rozsiahlej neostalinskej čistky v strane, ktorá sa premenila na „totálny revanš“ konzervatívcov voči reformným silám v strane a spoločnosti²¹, z nich vo väčšine urobil pevnú sociálnu a politickú základňu normalizačného režimu. Najmä ľudia, ktorí čistky vymysleli, presadzovali a na rôznych úrovniach ich organizovali, si dobre uvedomovali, že keby došlo v strane k politickému zvratu, museli by takto – teda iba angažovanosťou v stranickej čistke a podporou reštaurácie neostalinistického systému spôsobu vládnutia strany – získať pozície a s nimi späťe spoločenské výhody stratit. Obávali sa tiež, že by mohli byť predmetom podobnej politickej odvety a najmä že by museli niesť zodpovednosť za svoje správanie sa v rokoch 1969 – 1970. To bola druhá stránka syndrómu roku 1968²², ktorá viedla k až panickému strachu z návratu Alexandra Dubčeka a jeho prívržencov do politiky.

Táto obava bola rozhodujúcim sociálno-politickej faktorom, ktorý držal pri moci normalizačné vedenie strany tak dlho a ktorý zabránil jeho včasnej obmeňe. Keďže uchopenie moci normalizačnými kádrami na všetkých úrovniach bolo sprevádzané strachom z možného skladania účtov za použité metódy a ich spoločenské dôsledky a dôsledky na individuálne ľudské osudy, usilovali sa všetkými silami a prostriedkami udržať si pozície a nedovoľovali zmeniť nič na ideologickej odôvodnení svojho postupu a celej politiky normalizácie. Syndróm „68. roku“ tak vyvolal vo vedení stany a v širšie chápanom stranickeom aparáte silnú rezistenciu voči akýmkoľvek zásadnejším zmenám vo fungovaní mocenského mechanizmu a prístupoch k fungovaniu strany v spoločnosti i v jej vnútornom

²⁰ Pozri WEISS, Peter: KSS v období perestrojky a slabnúceho Husákovho vplyvu. In: Michálek, S. – Londák, M. a kol.: *Gustáv Husák, moc politiky, politika moci*. Bratislava 2018, s. 709-710.

²¹ MENCL, V. – HÁJEK, M. – OTÁHAL, M. – KADLECOVÁ, E.: *Křížovatky ...*, s. 322.

²² Pozri WEISS, P.: KSS v období perestrojky ..., s. 709-710.

živote. Títo ľudia – a ich reprezentanti vo vedení KSS – sa preto pevne chytili Husákovho odôvodnenia potreby veľkých kádrových zmien a jeho účelového vy-svetlenia oprávnenosti nahradíť vzdelanejších, skúsenejších a schopnejších ľudí (ktorí sa dostali do nemilosti svojich konzervatívnych vnútrostraníckych oponentov v zápase o reformy a naplnenie Akčného programu KSČ z apríla r. 1968) kádrami nepripravenými a neskúsenými.²³

Syndróm roku 1968 mal ešte jednu dôležitú morálno-politicú dimenziu. Komunistická strana sa rovnako „principiálne“, ako sa rozlúčila s „pravicovo oportunistickými živlami“, nezbavila ľudí priamo zodpovedných za masové perzekúcie a justičné zločiny v 50. rokoch. Ludí, ktorí mali na rukách krv a doviedli stranu a spoločnosť do krízy, ktorá si vynútila politické zmeny v januári 1968 a následne obrodný proces, v strane ponechali, čo v spoločnosti silno rezonovalo. G. Husák nezabránil tomu, aby na februárovom zasadnutí ústredného výboru v roku 1970 bola ad acta, teda do najtajnejších straničkých archívov, odložená správa tzv. Pillerovej komisie, na základe ktorej sa podľa uznesenia ústredného výboru z apríla roku 1968 mala riešiť otázka politickej zodpovednosti za politickej procesy v 50. rokoch a mali sa rehabilitovať všetci, ktorých sa v rokoch 1948 – 1968 dotkli perzekúcie.

Došlo tak k hroznému paradoxu: protagonistov „januára“, ktorí principiálne bojovali proti Novotnému, Bacílkovi, Davidovi, Širokému a ďalším surovým stalinistom, teda proti nositeľom najhorších deformácií a politických praktík, ba i justičných zločinov, nové Husákovo vedenie KSČ nechalo vylúčiť zo strany na májovom zasadnutí ÚV KSČ roku 1971. Naopak, stalinisti, ktorí mali na svedomí aj Husákovo osobné utrpenie v procese s tzv. buržoáznymi nacionalistami, vrátane jeho deväťročného väznenia a mučenia, ostali nedotknutí. Mnohí sa dokonca vrátili do politického života. Toto jasné odmietnutie „boja na dva fronty“ – tak proti pravicovej, ako aj ľavicovej úchylke, ktoré by sa logicky dalo očakávať od centristických „politických realistov“, ktorí si na vývesný štit dali úlohu zachovať čo najviac z výdobytkov pojanaúrového vývoja a riešiť krízu „iba politicky“, neznamenalo nič iné ako faktické akceptovanie reštaurovania

²³ G. Husák v novembri 1974 otvorene povedal: „Bolo potrebné nahradíť ľudí, ktorí politicky neobstáli, sklamali alebo zradili. Na niektoré miesta museli nastúpiť ľudia menej skúsení a nie vždy náležite pripravení, ale politicky pevní a strane oddaní. Prevažná väčšina z nich sa osvedčila. Mnohí pracujú lepšie ako tí, ktorí si o sebe mysleli, že sú nenahraditeľní.“ 55 Zasadanie Ústredného výboru Komunistickej strany Československa v dňoch 27. – 29. novembra 1974, s. 24. Za oceneniahodný výsledok kádrovej politiky strany označil G. Husák na novembrovom zasadnutí roku 1974 aj to, že „došlo k pozitívnym zmenám v triednom a vekovom zložení straničkých orgánov, v riadiacich orgánoch štátu, hospodárstve, v armáde a bezpečnosti, v zložení zastupiteľských zborov, národných výborov, orgánov odborov, SZM a ďalších spoločenských organizácií. Je v nich viac robotníkov, mladých ľudí a žien... V nomenklatúrnych funkciách pracuje dnes 80 percent pracovníkov z robotníckych a roľníckych rodín. I táto skúsenosť v praxi plne potvrdila nesprávnosť a neudržateľnosť rôznych elitárskych teórií, ktoré znižovali a napádali vedúcu úlohu robotníckej triedy a opovrhovali kádrami z jej radov.“ (Tamže.)

neostalinského systému, ktorý zločiny a deformácie umožnil, a akceptovanie nových represií.²⁴

Čistka spolu s uplatňovaním uvedených prístupov k výberu ľudí a návratom k tradičnému systému práce s kádrami viedla k neprirodzenej personálnej nehybnosti, k úpadku faktických odborných, profesionálnych, intelektuálnych a manažérskych nárokov na nomenklatúrne kádre, k úplnému vylúčeniu najmenej tretiny spoločnosti z kariérneho vzostupu vo viacerých oblastiach. Spoločnosť reagovala na to vstupovaním do strany kvôli získaniu stranicej legitimácie ako „pracovnej knižky“ a rozširovaním pripasti medzi členmi strany a nestraníkmi, povedané s použitím dobovej terminológie – narúšaním a znemožňovaním „jednoty strany a ľudu“. Výsledkom bola nielen stagnácia a frustrácia slovenskej spoločnosti, ale aj narastajúce odcudzenie spoločnosti od komunistickej strany, ktorá v nej zohrávala „vedúcu úlohu“.

Okrem úpadku vplyvu komunistickej strany nastúpila aj rastúca nenávisť voči slovenskej reprezentácii normalizačného režimu v Prahe, čo komplikovalo aj slovensko-české vzťahy. Vďaka vyslovene asymetrickému postihu reformných komunistov i nestraníkov v Čechách a na Morave proti stavu postihu na Slovensku, ktorý sa prejavil nielen menší počtom vylúčených k počtu pôvodných členov na Slovensku, ale aj tým, že z vyše 9 700 spomínaných „exponentov pravice“, ktorí boli pod mimoriadne prísnym ohľadom, iba 500 bolo zo Slovenska²⁵, vyvolal G. Husák spolu s ďalším kľúčovým protagonistom normalizačného režimu – Vasilom Biľákonom - chtiac-nechtiac v Čechách a na Morave protislovenské nálady.²⁶ V tomto kontexte sa pre významnú časť českej spoločnosti stalo neakceptovateľným, aby na čele štátu bol znova Slovák. To bola ďalšia súčasť syndrómu r. 1968.

Normalizačný syndróm si vybral svoju daň aj po zmene vo vedení Komunistickej strany Sovietskeho zväzu a politiky perestrojky a glasnosti v podaní M. S. Gorbačova, keď Dubčekova politická hodnota v slovenskej spoločnosti (menej v českej, kde sa do popredia viac dostávali aktivity Charty 77), začala stúpať. Alexander Dubček sa opakovane pozitívne vyjadril o perestrojke a podporil ju prirovňávajúc ju k česko-slovenskému reformnému pohybu v r. 1968.²⁷

²⁴ WEISS, P.: KSS v období perestrojky ..., s. 713-714.

²⁵ ŠTEFANSKÝ M.: The fall of communism ..., s. 355.

²⁶ WEISS, P.: KSS v období perestrojky ..., s. 715. (V Prahe sa bežne hovorilo aj o „slovenskej okupácii“. Radovým obyvateľom prekážal nakoniec aj Slovák vo funkcií vrátnika v pražskej inštitúcii. *Pozn. red.*)

²⁷ V Liste predsedníctvu a ústrednému výboru KSČ o prístupe k hodnoteniu roku 1968 (Pozri DUBČEK, Alexander: *Od totality k demokracii. Prejavy, články, rozhovory* (eds. Žatkuliak, Jozef – Laluhá, Ivan). Bratislava 2002, s. 257-259.); V rozhovore pre taliansky ľavicový denník L'Unità o „československej jari“ roku 1968, jej prínose pre sovietsku perestrojku a o období tzv. normalizácie, ktorý bol v denníku Talianskej komunistickej strany uverejnený 22. marca 1988 (tamže, s. 265-266.); v liste zjazdu Talianskej komunistickej strany z 22. marca 1989 (tamže, s. 290-291); v Otvorenom liste ÚV KSČ a predsedníctvu ÚV KSČ z 23. júna 1989, ktorý bol v Bratislave poskytnutý samizdatu Obrody, napísal: „Tretia záťaž minulosti, a teda

Skutočnosť, že A. Dubček začal svoje názory zverejňovať, a nielen posielat' straníckym a štátnym orgánom, aj keď jeho priestor v Slobodnej Európe a Hlase Ameriky neboli taký veľký ako v prípade aktivistov Charty 77, normalizačné veđenie komunistickej strany v Prahe aj Bratislave veľmi znervózňovala. Svedčia o tom aj prísne tajné informácie o ohlasoch na januárové zasadnutie ústredného výboru KSSZ pre prvého tajomníka ústredného výboru Komunistickej strany Slovenska Jozefa Lenárta od vedúceho Oddelenia štátnej administratívy ÚV KSS Štefana Sádovského, ktoré prichádzali z XII. Správy ZNB, teda od tej zložky ŠtB, ktorá bola poverená bojom proti vnútorným nepriateľom.

V prísne tajnej informácii č. 1, určenej iba trom osobám, sa uvádzajú: „Obsah, závery januárového pléna ÚV KSZZ a vystúpenia generálneho tajomníka ÚV KSSZ na tomto zasadnutí sú v súčasnej dobe v centre pozornosti veľkej väčšiny pracovníkov inštitúcií a objektov vyčlenených ku kontrarozviednej ochrane jednotlivým pracoviskám XII. správy ZNB Bratislava. Podľa poznatkov získaných v poslednom období značnú pozornosť januárovému plénu ÚV KSSZ venujú aj osoby z radov špičkovej PRAVICE žijúce v Bratislave, ale aj predstaviteľia nekatolíckych cirkví na Slovensku, ktorí so závermi a priebehom tohto pléna často spájajú svoje nádeje na zmeny vo vysokých straníckych a štátnych funkciách v ČSSR a tým i na zmenu v doterajšej politickej líinii KSC voči vylúčeným z KSC, resp. s liberalizáciou náboženského života a demokratizáciou celospoločenského života v ČSSR.“ Operatívni pracovníci XII. správy ZNB toto svoje tvrdenia konkretizovali takto: „Alexander Dubček, bývalý I. tajomník ÚV KSC v tejto súvislosti napadol taj. ÚV KSC pre ideológiju a zahraničné vzťahy za vystúpenia na ideologickej komisii ÚV KSC, ktoré označil za „znevažujúci“ faktor výsledkov januárového pléna ÚV KSSZ, ale aj 4. zasadnutia ÚV KSC. PhDr. Miroslav Kusý, bývalý vedúci ideologického oddelenia ÚV KSS, vylúčený z KSC, pri pozitívnom hodnotení prejavu generálneho tajomníka ÚV KSSZ konštatoval, že „viaceré rysy súčasnej situácie v ZSSR sú zhodné so situáciou v ČSSR v rokoch 1968 – 1969“. PhDr. Milan Šimečka, bývalý docent VŠMU v Bratislave, taktiež vylúčený z KSC, vyslovujúc očakávanie, že pod vplyvom januárového

i cesty k novej obrode strany a spoločnosti leží v absencii objektívneho pohľadu na stagnačné obdobie rokov 1970 – 1985, keď sa anulovali všetky nosné princípy akčného programu až po rozpracované ekonomickej reformy a samosprávne podnikové orgány. Dôsledok toho sa prejavil v prehĺbení ekonomickej a vedecko-technickej zaostávania a v prehľbení krízy v strane a celej spoločnosti. Akčný program bol nahradený novou, účelu prispôsobenou politikou Poučenia... Dvadsaťročná prax potvrdila, že táto zmena politiky nebola na prospech ľudu a nebol a v súlade s požiadavkami doby a našich národov. Spoločnosť sa zmieta v zajatí bezvýchodiskovosti, aj keď na povrchu to nie je v plnej miere viditeľné. Od roku 1985 sa pre KSC a nás ľud zmenili vonkajšie podmienky ovplyvňujúce vývoj i našej spoločnosti. Je to nový politický kurz sovietskych komunistov, ktorý odhliadnuc od špecifickosti má tak blízko k československej obrode r. 1968, až k zhodnosti mnohých základných princípov. Popieranie toho nemá žiadne opodstatnenie, iba ak snahu z účelového hľadiska stavať ich proti sebe v cieloch apologetiky ‘normalizačnej politiky’ ... (Tamže, s. 301.)

pléna ÚV KSSZ dôjde k zmenám vo vrcholných funkciách v ČSSR, dodal, že napriek tomu nepočíta so svojím návratom do spoločenského a politického života, ak, tak iba vo forme poradcu v blížšie neoznačenej problematike. PhDr. Ján Uher, bývalý pracovník Historického ústavu SAV, vylúčený z KSČ, sa roztrpčene vyjadroval na adresu čelných funkcionárov v ČSSR, ktorí vraj napriek januárovému plénu ÚV KSSZ robia všetko preto, aby sa zmeny v novom politickom prúdení vo ZSSR vážnejšie nedotkli doterajšieho hodnotenia roku 1968. Zároveň vyzval ďalšieho účastníka rozhovoru Ing. Kováča Michala, pracovníka ŠBČS v Bratislave, vylúčeného z KSČ, aby sa to zmenilo, a to rozšírením všetkého, čoho sa bojí naše súčasné vedenie.“ V informácii č. 2 o ohlasoch na januárové zasadnutie ÚV KSSZ sa píše, že M. Kusý pred akad. maliarom Michalom Kernom, žijúcim v Liptovskom Mikuláši, uviedol, že „na základe prestavby v ZSSR musia sa odstrániť neschopní a skorumpovaní ľudia, je to vraj nutná zákonitosť, ktorá neobídne ani vedúcich funkcionárov v ČSSR. Dodal, že demokratická spoločnosť sa dá budovať len po odstránení veľkých sociálnych rozdielov, ktoré existujú medzi funkcionármi podielajúcimi sa na moci a robotníckou triedou. Kusý v tejto súvislosti posmeľoval Kerného, že môže v tendenciach uplatňovaných v Sovietskom zväze kľudne vystupovať, nemusí sa obávať žiadnych následkov.“²⁸

O tom, že vedenie KSS videlo hlavné ohrozenie svojich pozícií v aktivitách „mužov januára“ a nie u signatárov „Charty 77“, svedčí aj informácia č. 3 z rovnakého zdroja, v ktorej sa opisuje výzva, resp. rezolúcia adresovaná Veľvyslanectvu ZSSR, „obsahovo zameraná tak, že ju píše bývalý člen KSČ, ktorý vyjadruje zásadný súhlas a podporu procesu prestavby v ZSSR. Vychádza z obhajoby akčného programu, jeho myšlienku ale stotožňuje s programom prestavby v ZSSR. V týchto súvislostiach autor rezolúcie negatívne hodnotí doterajšie vedenie KSČ. Podľa autora výzvy, vzhľadom k terajšej situácii je aj Poučenie z krízového vývoja v strane a spoločnosti po XIII. zjazde KSČ brzdou obnovenia dôvery vo vedenie KSČ a prekážkou zavedenia prestavby celej našej spoločnosti... pravdivé a sebakritické zhodnotenie úspechov a neúspechov, chýb a omylov zaznamenaných od roku 1968 vrátane prehodnotenia opatrení voči bývalým členom strany, označovaným za pravicových oportunistov, je v čsl. podmienkach prvým rozhodujúcim predpokladom neformálneho rozvinutia procesu socialistickej prestavby. V závere autor upozorňuje, že odsúvaním tohto problému, resp. jeho polovičatým riešením nebude možné zabrániť tomu, aby nepriatelia socializmu nevyužili blížiace sa 20. výročie udalostí v ČSSR na útoky proti socializmu a ZSSR.“²⁹

Reakciou na neznámeho pisateľa, ktorý zaslal z Bratislavы do rôznych miest v Československu 7 listových zásielok adresovaných osobám vylúčeným z KSČ

²⁸ Pozri SNA, f. ÚV KSS – J. Lenárt, 1987, č. kart. 19, a. j. 39, Prestavba hospodárskeho mechanizmu v ČSSR, Ohlasy na januárové plénum ÚV KSSZ v r. 1987 a návštenu generálneho tajomníka ÚV KSSZ M. S. Gorbačova v ČSSR.

²⁹ Tamže.

s výzvou, aby – ak adresát zostal verný ideálom socializmu a Akčnému programu schválenému ÚV KSČ v apríli 1968 – výzvu podpísali a vo svojom mene poslali na Veľvyslaneckvo ZSSR a aby výzvu s podobnou inštrukciou zaslali ďalším bývalým členom KSČ pokiaľ možno do viacerých častí republiky, bolo lakonickej konštatovanie XII . správy ZNB: „Pre vypátranie pisateľov a rozširovateľov uvedených písomností sú prevádzané aktívne opatrenia.“ Inak povedené, osoby hlásiaci sa k Akčnému programu z r. 1968 a k prestavbe boli ponímané ako nepriatelia štátu, voči ktorým musí zakročovať kontrarozviedka.

Novú vlnu očakávaní občanov a zároveň obáv vedenia KSČ a KSS priniesla návšteva M. S. Gorbačova v ČSSR a na Slovensku. V informácii č. 5 od XII. správy ZNB z 3. apríla 1987 sa konštatuje, že príchod generálneho tajomníka ÚV KSSZ je „naďalej stredobodom záujmu našich občanov vo všetkých oblastiach spoločenského života“. Formuluje sa v nej očakávanie občanov, že „po návšteve ... dôjde k výmene viacerých funkcionárov, medzi inými i tajomníka ÚV KSČ pre ideológiau a zahraničné styky“ (V. Biľaka – pozn. P. W.), že návšteva „prispeje k intenzívnejšiemu presadzovaniu sovietskych skúseností v ČSSR, nakoľko hlboká a všestranná demokratizácia, o ktorej sa toľko rozpráva na zasadnutiach, ešte nenašla u nás patričnú živnú pôdu,“ že „prípadný proces demokratizácie u nás by mohol viest' k revízii Dubčekovho obdobia, a preto súčasné stranícke a štátne vedenie vykryštalizované v rokoch 1968/1969, má vraj obavy z ďalšieho vývoja.“ V Informácii č. 6 sa hovorí o „pokračujúcim záujme o túto návštevu zo strany radových obyvateľov Bratislavu, ako aj niektorých pravicovo orientovaných osôb. Vyslovujú očakávanie, že s realizovanou návštevou najvyššieho straníckeho predstaviteľa ZSSR sa zmenia pomery v ČSSR podľa vzoru Sovietskeho zväzu.“ Táto informácia uvádza aj to, že M. Kusý čo do účasti osôb porovnal privítanie generálneho tajomníka ÚV KSSZ s májovou manifestáciou „s tým rozdielom, že na 1. mája sú vraj pracujúci donucovaní k prítomnosti na manifestácii, ale na gen. taj. ÚV KSSZ prídu dobrovoľne.“³⁰

Paradoxom politického vývoja po 17. novembri bolo to, že podobný strach z A. Dubčeka a Klubu Obroda, ktorý bol málo početný a začal pôsobiť až v roku

³⁰ Pozri tamže. O skutočných obavách vedenia KSS z príchodu M. S. Gorbačova svedčí informácia zo sekretariátu ministerstva vnútra adresovaná J. Lenártovi zo 6. apríla 1987, v ktorej sa podrobne rozpisuje, ako 1. apríla 1987 o 02.30 hod. zadržali Rastislava Sarnovského, študenta 4. ročníka Gymnázia na Metodovej ulici, ktorý bol pristihnutý pri písaní týchto nápisov na rôznych miestach v Bratislave: „Dubček, ozvi sa“, „Čakáme Gorbačova“, „Už si došil Vasil“, „Vitaj Michail“. V informácii sa ďalej uvádza: „Okrem toho bolo zistené, že menovaný spoľačne so spolužiakmi Igorom Hanuliakom, Lúbicou Zlochovou a Dömeovou, v dňoch 30. 3. až 1. 4. rozširovali po Bratislave letáky tlačené detskou tlačiarňičkou s týmto textom: ,Chcete aj vy prispieť k urýchleniu zavádzania demokratizačných myšlienok z Moskvy do praxe? Podte s nami na malú neoficiálnu prechádzku mestom, na ktorej pomocou transparentov vyjadrite svoju podporu reformnej politike súdruha Gorbačova. Príde určite, v dnešných časoch je hlas ľudu významný.’ Letákov takéhoto znenia bolo zistených v Bratislave celkom 14 a u Dömeovej bolo zaistených ďalších 157 kusov.“

1988 a Dubček neboli jeho členom, pričom na Slovensku podľa svedectva I. Lahu sa konštituoval až po Novembri, mali VPN a OF. Ale to je už iná história.

Normalizačný syndróm však mal aj medzinárodný rozmer. A tým bol postoj generálneho tajomníka ústredného výboru KSSZ M. Gorbačova k invázii vojsk Varšavskej zmluvy a k A. Dubčekovi ako reprezentantom obrodného procesu, ktorý bol násilne potlačený na základe príkazu jedného z Gorbačovových predchodcov – L. I. Brežneva. Dubčekove apely, aby sa prehodnotila a odsúdila invázia sovietskych vojsk do Československa 21. augusta 1968 a postoj KSSZ k Pražskej jari, ktorú prirovnával v niektorých črtách s prestavbou, sa však minuli účinkom. Nikdy sa nedočkal pozitívnej odozvy od vedenia KSSZ a už vôbec nie čo len symbolickej pomoci. Naopak, musel čeliť útokom niektorých sovietskych novín.³¹ Vyvrcholením sklamania nielen A. Dubčeka a reformných komunistov, ktorí čakali impulz na rehabilitáciu Pražskej jari i svojich reformných aktivít, ale aj slovenskej a českej verejnosti, ktorá čakala povzbudenie pre radikálnu prestavbu v ČSSR, bola návšteva M. S. Gorbačova v Prahe a Bratislave 8.-11. apríla 1987. Dostalo sa mu prijatia, ktoré je v povojunových dejinách porovnatelné s návštavou prvého kozmonauta Jurija Gagarina v roku 1962.

Počas návštevy sa ukázala sa hodnotová schizofrénia M. S. Gorbačova, ktorý kvôli veľmocenským záujmom ZSSR, ale aj kvôli prestíži impéria, ktoré sa predsa za svoje imperiálne akty nemá čo obetiam ospravedlňovať, ako aj kvôli slúbom, ktoré dal predstaviteľom normalizačného vedenia KSČ, odmietol priznať politickú chybu KSSZ a vinu ZSSR za inváziu a jej následky pre československú spoločnosť (ale aj medzinárodné komunistické hnutie a politickú ľavicu vôbec.). A najmä odmietol aspoň náznakom dať najavo svoje sympatie k obrodnému procesu z roku 1968. Tým fakticky podporil normalizačné vedenie KSČ a ČSSR a vlastne nepriamo delegitimizoval Alexandra Dubčeka a „mužov januára“ a ich úsilie o politický návrat a aktívnu podporu československej prestavbe.

V rozhovore s M. S. Gorbačovom jeho spolužiak z moskovských vysokoškolských štúdií Zdeněk Mlynář konstatoval, že jeho politiku po roku 1985 „chápal ako faktickú podporu toho vedenia a tej línie, ktorá bola priamym výsledkom vojenského potlačenia Pražskej jari“ a s výčtkou dodal: „Ked' si na jar 1987 prišiel do Prahy, celý národ čakal, že povieš minimálne niečo také ako neskôr v Nemecku. Kto prichádza neskôr, toho život potrestá. Že nejakým spôsobom dás najavo svoje sympatie k Pražskej jari, ktoré si predsa v skutočnosti mal. Trúfam si po vedat' dokonca aj to, že v Československu vtedy veľká časť spoločnosti vkladala do tvojej politiky väčšie nádeje než v tej dobe v ktorejkoľvek inej socialistickej krajine.“ Ked' Gorbačov odpovedal, že ho prekvapili heslá na uliciach, ktoré ho

³¹ 11.12.1989 poslal list veľvyslancovi ZSSR V. Lomakinovi, v ktorom ostro odmietol hodnotenie obrodného procesu vedeného KSČ roku 1968, ktoré publikoval časopis *Novoje vremja* z pera Borisa Kozlova. Pozri Váženému veľvyslancovi Zväzu sovietskych socialistických republík v ČSSR Viktorovi Lomakinovi. In: *Cesty k novembri 1989. Aktivity Alexandra Dubčeka*. Bratislava 2002, s. 178-181.

vyzývali, „aby tam ostal aspoň rok“ a že to naňho „urobilo obrovský dojem“, Mlynár mu pripomenal: „No vidíš, a ty si týmto ľudom hovoril, že majú byť hrdí na to, čo dosiahli za dvadsať rokov, že roku 1968 bol zmätok, ale ‘tažká doba’ je už za nami, a že vy ‘ste boli s nami’ v tej tažkej dobe! Áno, boli, i so svojimi tankami! Ako si tak mohol hovoriť – to som vtedy vlastne nechápal a nechápem dodnes, nech beriem do úvahy akékoľvek tlaky konzervatívcov vo vtedajšom sovietskom politbyre.“ Gorbačov vysvetlil svoje vtedajšie vyjadrenia nasledovne: „Uvažoval som takto: nechcem sa teraz vracať k tej zložitej a dramatickej dobe. Chcel by som len povedať, že ani uplynulých dvadsať rokov ste nežili nadarmo, v krajine sa mnoho robilo. Začnime teraz spoločne premýšľať a postupovať ďalej, spolupracovať. Pozýval som ich, aby som tak povedal, k prestavbe. A nezabúdaj, Zdeněk, že už v marci 1985 som sa jednoznačne zriekol ‘Brežnevovej doktríny’ a postavil sa za zásady rovnosti, nezávislosti, nemiešania sa a za plnú zodpovednosť vedenia každého štátu spoločenstva za pomery vo vlastnej krajine.“ Replika Mlynára bola tvrdá: „‘Míša, ja nepochybujem o tvojich dobrých úmysloch, lenže na ľudí pôsobili tvoje reči opačne, ty si strašne sklamal, tvoje slová zneli ako požehnanie minulosti. A vyzýval si ľudí, aby sa dali cestou prestavby – lenže pod vedením osvedčených ‘normalizátorov’, celkom zjavných pohrobkov Brežnevovej doby, ktorú si doma odsudzoval ako éru stagnácie... čože si nevedel, že bez odsúdenia intervencie, bez politickej rehabilitácie Pražskej jari nebolo v Československu možné robiť tvoju vlastnú, prestavbovú politiku?’“ M.S. Gorbačov odpovedal: „No, čo ti mám na to povedať? To bolo vtedy stanovisko politbyra. Bolo schválené, tento postoj sa špeciálne prerokoval. pražské vedenie vtedy žiadalo, aby som udalosti z konca roku 1968 priamo podporil. To som odmietol. Avšak máš pravdu, keď hovoríš o určitej dvojznačnosti môjho vyhlásenia... vtedy som ešte ani vo vnútornej politike, ani v zahraničnej nemohol robiť také kroky, aké som robil neskôr. K tomu bolo nevyhnutné najprv prejsť určitý kus cesty.“ Gorbačov ďalej argumentoval, že odmietol opakovanie Husákové žiadosti, aby „priamo prevzal záruku za kádrové otázky“ s odôvodnením, že „sami majú rozhodnúť tak, aby to napomáhalo pokračovaniu zmien.“ Odmietol aj priamu výčitku, že „si nekládol otázku, ako to dopadne so socializmom v krajinách, kde máš vo vedení horšiu nomenklatúru, ako v ZSSR“. Opakovane zdôrazňoval, že „nikdy sme nepodnecovali vnútorné vývojové procesy, to by bol návrat k starým praktikám“. Ani na Mlynárovu poznámku „je správne, že si neprikazoval, ale zároveň si v tej dobe mal pred sebou hrozné dedičstvo po Brežnevovi, a teda aj povinnosť a zodpovednosť niečo tým urobiť, nezareagoval inak: „nemohli sme dávať príkazy. Ale pôsobila ‘perestrojka’, a to, ako sa ukázalo, bolo omnoho silnejšie, ako ‘ruka Moskvy’. A my sme obstáli v najťažšej skúške – nepripustili sme vmiešavanie. Myslím, že tým sme vytvorili jedinečný precedens, ktorého význam ešte nebol podľa zásluhy ocenený.“³²

³² Dialóg pozri In: GORBAČOV, Michail – MLYNÁŘ, Zdeněk: *Reformátoři nebývají šťastní*. Praha 1995, s. 70-73.

Gorbačov však v rozhovore s Mlynárom zahmlieval. V roku 1988 počas jeho návštavy v Taliansku ho talianski komunisti vyzývali, aby prehodnotil rolu Dubčeka. Nevypočul ich. 15. januára 1988 bolo vedením Komunistickej strany Talianska oslovené aj Predsedníctvo ústredného výboru KSČ, aby zvážilo nasledujúce vyhlásenie: „Dubčekovi sa prihodili svojho času vážne chyby. Ale aj napriek tomu ostal nadálej komunistom a neboli nikdy nepriateľom strany, KSSZ ani ZSSR a jeho činy neboli zamerané proti socializmu.“ Takéto vyhlásenie malo zrejme spôsobiť návrat do politiky a podľa Alesandra Nattu, lídra Talianskej komunistickej strany, vyslať významný signál do celého sveta a nastoliť v Československu zmierenie.³³

Ešte v marci 1989 Gorbačov obhajoval aj brutálnu sovietsku intervenciu v Maďarsku. V rozhovore s Miklósom Némethom, predsedom maďarskej vlády 3. marca 1989 v Moskve na margo Pozsgayových vyjadrení o roku 1956³⁴ poviedal: „Myslím si, že Pozsgayove vyhlásenia sú úplne extrémistické. Udalosti v roku 1956 skutočne začali nespokojnosťou ľudí. Neskôr tieto udalosti eskalovali do kontrarevolúcie a krviprelievania. To sa nesmie prehliadať.“³⁵ V zázname z rokovania M. S. Gorbačova s generálnym tajomníkom MSRS Károlyom Grószom 23. marca 1989 tiež v Moskve sa nachádza aj toto Gorbačovovo hodnotenie udalostí v r. 1968: „Sovietske vedenie nedávno analyzovalo udalosti v Československu roku 1968 a nadálej zachováva názor, že to, čo sa tam stalo, bola kontrarevolúcia so všetkými svojráznymi črtami takejto udalosti. V československých udalostiach boli zložité obdobia, ale Dubčekov režim neboli schopný zabrániť otvorené kontrarevolučným silám získať pôdu ich prostredníctvom.“³⁶ Jeho najbližší spolupracovník A. N. Jakovlev, vlastne druhá tvár perestrojky, ešte krátko pred novembrom 1989 pred zahraničnými novinármi vyhlásil: „Moje úprimné presvedčenie je, že v auguste 1968 antisocialistické sily pripravovali občiansku vojnú.“³⁷

Dubček bol teda jasne v nielen v Gorbačovovej nemilosti a preto nedostal ani len symbolickú podporu od sovietskeho vedenia pred Novembrom ani po ňom.

³³ SÚA, PÚV KSČ, 55/88, Zpráva o priebehu a výsledkoch pracovnej návštavy M. Jakeša v ZSSR 11.-12.1988. 15. január 1988.

³⁴ Imre Pozsgay bol člen Politického byra Maďarskej socialistickej robotníckej strany a 23. júna 1988 viedol jeden zo 4 panelov k analýze maďarského politického, ekonomickej a sociálneho vývoja v uplynulých 30-tich rokoch. Analýzu vypracovala komisia, ktorú vytvoril ÚV MSRS a ktorá mala 4 pracovné skupiny. Pozsgay prekvapivo vyhlásil, že to, čo sa stalo v roku 1956, nebola kontrarevolúcia, ako udalosti kvalifikovala KSSZ, ako aj János Kádár, dlhorocný predchádzajúci šéf strany, ale že išlo o ľudové povstanie. Toto vyhlásenie spôsobilo senzáciu. Pozri: BÉKÉS, Csaba – KALMÁR, Melinda: The Political Transition in Hungary, 1989-1990. In: *Cold war International History Project Bulletin*, Issue 12/13, http://www.coldwar.hu/html/en/publications/pol_trans.pdf, s. 73.

³⁵ Tamže, s. 77.

³⁶ Tamže, s. 78.

³⁷ DURMAN, Karel: Některé negativní mezinárodní faktory ovlivňující demokratickou revoluci 1989-1990. *Soudobé dějiny*, VI, 1999, č. 2-3, s. 310.

Ani verejnú, ani po niekom odkázanú. Je teda zbytočné špekulovať, či a aké dohody a s kým Gorbačovovi emisári v Prahe urobili a aké medzinárodnopolitické záujmy na konci roku 1989 pritom sledovali. Aj keď je veľmi zaujímavé svedectvo predsedu Československej strany ľudovej Josefa Bartončíka o jeho stretnutí so sovietskym veľvyslancom zo 7. decembra 1989, krátko po rokovaniach už medzitým odstúpivšieho predsedu federálnej vlády L. Adamca v Moskve: „Bolo celkom zjavné, že Gorbačov sa do diania u nás miešať nebude a Adamca hádže cez palubu. Niekol'kokrát opakoval, aký je Havel úžasný a že pani Raisa³⁸ rada číta jeho hry. Došlo mi, že je designovaný nielen zo Západu, ale aj z Východu.“³⁹ Toto svedectvo naznačuje medzinárodnú dimenziu uprednostnenia V. Havla pred A. Dubčekom.

Vedľajší účinok odmietania Pražskej jari a ignorovania Dubčekovej podpory politiky sovietskej perestrojky doma v Československu i v zahraničí presne analyzoval V. Prečan: „Gorbačov prehral krajinu, kde sa možno mohol zahrať na mesiáša. Neskôr sa Gorbačov a jeho ľudia stňažovali na ‘syndróm roku 1968’. Avšak tým, že Moskva rešpektovala odmietavé stanovisko pražského vedenia k revízii smutne presláveného ‘Poučenie z krízového vývoja...’, a taktiež paralyzovala možný vplyv Dubčeka a Obrody, zbavila sa možnosti ovplyvniť vývoj v krajinе vo svoj prospech.“⁴⁰ „⁴¹ Nenaplnila sa tak aspoň v jednej krajinе Gorbačovova predstava, „že výsledkom slobodnej voľby bude v socialistických krajinách syntéza demokracie a socializmu.“⁴² Nevytvorili sa podmienky na to, aby ako v Poľsku a Maďarsku vznikla silnejšia reformná skupina v rámci vládnejcej strany, došlo k liberalizácii režimu, otvoreniu sa krajiny navonok, začiatiu nevyhnutných ekonomických reforiem a prechodu k demokracii a tranzícii nie na základe kolapsu režimu, ale na základe negociačí s uznanou opozíciou. Najmä v dôsledku Gorbačovovej politiky, povedané slovami Sone Szomolányi „na Slovensku, v rámci Československa, podobne ako v jeho druhej časti, ... na rozdiel od stredoeurópskych susedov, chýbala fáza liberalizácie komunistického režimu. Teda to obdobie, v ktorom dochádzalo k otváraniu autoritárskeho režimu z vôlevládcov samotných, nie v dôsledku nejakej ciel'avedomej opozičnej aktivity.“⁴³

Na Dubčekovej politickej sile a možnostiach ovplyvňovať danie po 17. novembri sa sklamanie československej spoločnosti z Gorbačovovej návštavy v apríli 1987 nepochybne podpísalo. Gorbačov demobilizoval značnú časť Dubčekových súputníkov z roku 1968, ktorí sa nedočkali morálnej satisfakcie ani

³⁸ Gorbačovova manželka.

³⁹ Pozri MACHÁČEK, M.: c. d. s. 508.

⁴⁰ PREČAN, Vilém: Stredoeurópsky kontext demokratického prevratu v Československu roku 1989. In: Pešek, Jan – Szomolányi, Soňa (eds.): *November 1989 na Slovensku. Súvislosti, predpoklady a dôsledky*. Bratislava 1999, s. 11.

⁴¹ Dialóg pozri In: GORBAČOV, M. – MLYNÁŘ, Z.: *Reformátoři ...*, s. 70-73.

⁴² Tamže, s. 68.

⁴³ SZOMOLÁNYI, Soňa. Prehistória, zrod a rola aktéra novembra '89 – VPN. In: Antalová, Ingrid (ed.): *Verejnosc' proti násiliu 1989 – 1991. Svedectvá a dokumenty*. Bratislava 1998, s. 13.

čiastočnej politickej rehabilitácie a prestali svoje nádeje upínať na československú perestrojku inšpirovanú návratom k Akčnému programu z roku 1968. Inak povedané, viera v úspech perestrojky, vyvolaná a podporovaná pocitmi nepredstaviteľnosti zániku sovietskej moci, ktorá bola na prelome rokov 1986-1987 taká silná aj napriek strašnej skúsenosti s potlačením česko-slovenského obrodného procesu a s jeho domácimi i medzinárodnopoliticími dôsledkami, bola ľažko nalomená.

Aj u tých, ktorí verili v možnosť nového obrodného procesu, v česko-slovenskú prestavbu inšpirovanú nielen dianím v ZSSR, ale aj a najmä aj pozitívnymi skúsenosťami z realizácie Akčného programu, sa posilnili pochybnosti, ktoré výstižne popísal renomovaný britský historik a ľavicový intelektuál T. Judt: Práve súvislosť, ktorú opísal Z. Mlynář, súvislosť medzi koncepciou socializmu a guľometom sovietskych okupantov, ktorý mieril členom Predsedníctva UV KSČ na chrbát 21. augusta 1968, „znamenala definitívny bod obratu v dejinách komunizmu, ešte väčší dokonca než maďarská tragédia v roku 1956. Ilúzia, že komunizmus je reformateľný, že stalinizmus bol zlou odbočkou, ktorá sa stále dala napraviť, že ideály stojace v jadre demokratického pluralizmu by akosi mohli byť kompatibilné so štruktúrami marxistického kolektivizmu, tá ilúzia bola prevalcovaná tankami 21. augusta 1968 a už nikdy nevstala z mŕtvych. Alexander Dubček a jeho Akčný program neboli začiatkom, ale koncom. Už nikdy radikáli či reformátori neočakávali od vládnucej strany, že bude nositeľkou ich ašpirácií alebo že si osvojí ich projekty. Komunizmus vo východnej Európe sa potácal, udržiavaný pri živote čudným spojením zahraničných pôžičiek a ruských bajonetov: hniúca mŕtvola bola nakoniec odplavená až v roku 1989. Ale duša komunizmu zomrela 20 rokov predtým: v Prahe v auguste 1968.“⁴⁴

The 1968 syndrome

PETER WEISS

The Communist Party leadership was in the grip of an irrational fear of the return of A. Dubček and of those who had been dismissed from political life after 1968. Throughout the 1970s and 1980s, preventing these people from returning to the public sphere was of key importance. The role of dissidents and of those who joined them in November 1989 was downplayed, or they were not taken seriously at all. On the other hand, a large part of the dissidents viewed the „people of 1968“ as undesirable (and also as their competitors) and were rather willing to settle with selected representatives of the normalisation regime and admit them in their ranks.

⁴⁴ JUDT, Tony: *Poválečná Evropa: historie po roce 1945*. Praha 2008, s. 433.

NĚKOLIK POZNÁMEK K TÉMATŮM KOLEM „NORMALIZACE“

VLADIMÍR GONĚC

Do zkoumání období „normalizace“ vnesli před časem rozruch někteří badatelé, hlásící se k „úkolu studovat sociální dějiny“. Formalizovaný přístup k výzkumu vede ovšem k rozchodu badatelských výstupů s realitou. S intenzifikací diskuse za cca poslední dva roky se zároveň pro tento zdánlivý „nový vítr“ používá označení „revizionismus“. Diskuse se však nevede plně kriticky a někdy nabírá až rozdíl dialogu hluchých. A nezřídka je i zpolitizovaná nejen ze strany „tradicionalistických“ badatelů, ale i „revizionistů“. Případně do věci vstupují badatelé mimo obor, anebo jednoduši „vždy poučení“ publicisté a tím se celá diskuse dostává do pasti.

K „problému revizionismu“ z obecnějšího metodologického hlediska

Pokud se k věci přistupuje z hlediska (at' už moralistně, nebo aprioristicky vadnou logikou), že nelze tvrdit nic pozitivního o jakémkoli detailu z období 1948–1989, pak jde o „kádrovácký“ přístup k vědě, funkčně ne nepodobný onomu z období před rokem 1989.¹

Pokud narázíme na případy zcela vědomého vyzvedání (zpravidla vybraných) hesel z vyhlášených programů minulého režimu, potom i takoví propagandisté sami sebe staví mimo vědu.

A k tomu máme celou řadu dalších přístupů pohybujících se mezi uvedenými dvěma póly. Velkou část z nich nemůžeme označit za jednorozměrnou propagandistickou činnost, která by se jen halila do quasivědecké frazeologie, na druhou stranu nutno připustit, že masově dochází z hlediska teorie vědy k principiálnímu přesluhu „nesplnění předpokladů“ či „nenaplnění předpokladů“, a to nevědomky.² Do této kategorie patří konkrétně u historiků³ též velmi častý případ pasivního přejímání terminologie, resp. frazeologie z dobových pramenů. V takovém případě nejde o žádnou záludnost ze strany autorů, zároveň to však znamená metodologické scestí.

¹ Pak máme například veliký problém s vyhodnocováním roku 1968, přičemž z logiky postupu musíme dehonestovat i KAN, K 231, i další nezávislé iniciativy, včetně lokálních (které dodnes nemáme důkladněji poznány).

² Zamlčování předpokladů jako vědomý akt představuje jiný případ, opět už jednoznačně překračující hranice vědy.

³ Nejen začínajících, leckdy i výše graduovaných.

Jmenovitě u výzkumů ze sociálních dějin je pak nejčastější cestou k sebeklamům učinit osou výzkumů a zvláště pak osou argumentací statisticky průměrného obyvatele, statisticky průměrného manuálního pracovníka, statisticky průměrného administrativního pracovníka, apod., resp. při výzkumech životní úrovni učinit osou statisticky průměrného spotřebitele, následně s takovými údaji konstruovat číselné hry. A setkáváme se i s připraveností badatelů nekriticky přijmout dobové dokumenty v „zákonodárství“, ve vládních a ministerských vyhláškách a pracovat s nimi jako by to byly normy stejného rádu, jaké ve skutečnosti fungují pouze v demokratických právních státech, následně stavět na nich sebeklamný obraz sociální reality.⁴

Scestí se však velmi snadno „přihodí“ i při pasivním přejímání metodologie, která byla vyvinuta a aplikována pro výzkum materiálů ze zcela jiného prostoru, ze vzdálených destinací.

Systémy „hodnocení“ vědeckých výstupů zaváděné v posledních letech tomu silně nahrávají.⁵ Projevený zájem ve vzdáleném zahraničí anebo chvála zahraničním posuzovatelem za „zdařilou aplikaci“ metody vyvinuté u protinožců sice vede k fikci výstupu „na světové úrovni“, ve skutečnosti však nezřídka chybí věcná kritická aplikace metody, resp. chybí potřebná transformace metody adekvátně novému či jinému souboru dat, na něž má být použita (nemluvě o věcně kritickém odmítnutí dotyčné metody). A tomu zůstává přímo úměrná i faktická nízká až absentující kvalita celkového výstupu.

A opět z hlediska obecné metodologie vědy se zapomíná, že představa o univerzálních metodách je blud z 19. století, který už před sto lety byl oprávněně vytlačován logickým přijetím principu pluralismu metod a principu vzájemné provázanosti metod s konkrétní zpracovávanou matérií. Současné systémy „hodnocení“ vědeckých výzkumů zároveň hloupě vyhnaly, resp. znehodnotily vědec kou polemiku; ta je ovšem zejména pro duchovní vědy (ale i pro sociální vědy) životně nezbytná. Vědecká polemika je m.j. nezbytná právě pro ono vyhledávání a postihování „nesplněných předpokladů“, nevědeckých přístupů, za které ovšem není radno příslušné badatele hned kamenovat (zejména ne mladší badatele). Absence vědecké polemiky otevírá následně i možnosti a cesty pro mimovědecké peskování vybraných výstupů, pro žurnalistické náhražky vědecké polemiky pouhým poštěkáváním v médiích, atp.

⁴ Sovětová moc do poloviny třicátých let dokonce otevřeně přiznávala, že základními normami jsou tzv. dekrety, tedy obecné politické směrnice, které může politická moc různě ohýbat, jestliže sleduje „vůli proletariátu“. Komunistická moc v Československu sedmdesátých a osmdesátých let sledovala tutéž linii, avšak věc všeomžně maskovala a všeobecně se zaklínala hlásáním dogmat o „socialistické zákonnosti“, která je údajně neporovnatelně vyšší kvalitou než „formalistická buržoazní zákonnost“. V rovině konkrétního výkonu moci byly pak osou „socialistické zákonnosti“ individualizované pokyny a nařízení „po stranické linii“.

⁵ Nehledě na to, že obecně nabádají k povrchnosti, že nemají nástroje pro zhodnocení skutečné hloubky ani skutečné inovativnosti konkrétního vědeckého výstupu.

Nakolik seminář k problémům normalizace probíhal na půdě Historického ústavu Masarykovy univerzity, můžeme připomenout někdejšího jejího profesora Josefa Válku, který zvlášť ostře kritizoval mechanismy pasivního přejímání výkladových a metodologických schémat v úsilí o „světovost“, odmítal je jakožto „módní zboží“, kritizoval je za povrchnost, odmítal je i jako projev pohodlnosti určitých badatelů. Případně se takovým badatelům i veřejně vysmíval, že především jim „je líno vyseďávat v archivech“.⁶

* * *

Zkraje ještě obecnější poznámku k iluzím o metodologii sociálních věd: Historikové zabývající se sociálními dějinami zvl. moderní doby mívají sklon nekriticky přejímat schémata a teze sociálních věd, někdy až s otevřeně vše-spasitelným očekáváním. Jenže zdravý skepticismus vede k uznání, že ne pouze historický materialismus ve verzi „červených učebnic“, nýbrž jakýkoli historický materialismus, tedy jakékoli vnášení údajných sociálních zákonitostí do historické vědy přináší její smrt.

Kriticky skeptický historik nemůže přejímat východiska či výsledky jakož i metody sociálních věd, nemůže je volně „překlápat“ do historikovy práce; a už vůbec je pro historika nepřípustné uvažovat, že výsledky i metody sociálních věd mají být nadřazenы historickému zkoumání.⁷ Může přijímat pouze obrácené vztahy, že totiž výsledky a postupy skutečně kritické historické vědy je možné považovat za nadřazené sociálním vědám.

Sociální vědy (nejrychleji sociologie samotná) už ve třicátých letech 20. století samy vybudovaly onu bariéru nepřijatelnosti pro historické vědy, ať už šlo o vítězství strany, která prosazovala „princip nehodnocení“. Stejně vehementně tuto bariéru budovali ti, kdo prosazovali principy kvantifikace za základní osu sociálních výzkumů. Pro všechny duchovní vědy však musí zůstat aplikovány právě naopak principy hodnocení, zároveň i postupy přísné individualizace. K předpokladům o postupech kvantifikujících a matematických metod ještě připomínku, že z hlediska obecné filosofie vědy nelze zapomínat, že čistá matematika je typická idealistická disciplína (a navíc její některé verze počínaje pythagorejskou matematikou jsou vědomou mytologií). A z hlediska pragmatické aplikace číselných vyjádření a uctívání statistiky nutno poznamenat, že velmi mnoho sociologů nedokáže náležitě číst sociálně ekonomické ani demografické statistiky.⁸

* * *

A ještě poznámku k širšímu smyslu bádání o „normalizaci“ pro veřejnost: S časovým posunem podhodnocujeme generační posun, nebereme na vědomí

⁶ A připomeňme obdobné výtky stavěné už jeho učitelem Josefem Macůrkem.

⁷ Historik nemůže volně přejímat ani „standartní metody“ ze sociálněvědných výzkumů.

⁸ Podobně jako mnozí ekonomové nedokážou adekvátně číst ekonomické statistiky.

otázku, kdo si ještě pamatuje na normalizaci. Jak velká část obyvatelstva? Totiž ti později narození, kteří mají nulovou zkušenost (či jako ještě děti zcela zamlženou zkušenost) představují aktuálně již většinovou složku obyvatelstva ČR a SR. Mohou se tak snadno stát nekritickou obětí jednostranných závěrů, které budou přinášeny či už z hlouposti nebo se záměrem vědomě manipulace. Do toho může přijít přehnaně „osvícené“ rozhodnutí, že je důležité zabývat se především už obdobím po roce 1990. A problematika období normalizace zůstane v mnoha rozměrech pověstným bílým místem.

Sféra sociálních proměn

Sociální posuny a stratifikace byly za „normalizace“ sice definovány ideologicky, to však bylo jen klamem a někdy i sebeklamem. Ve skutečnosti byly dány pragmaticky, v problémové rovině, jak udržet moc; z tohoto hlediska byly tedy dány v dílčích pragmatických politických opatřeních, přičemž systém neměl být veřejně prezentován, ani vůbec přiznáván.

Obrazně řečeno, šlo o „nový středověk“, ve věcném vyjádření šlo o formování nové stavovské společnosti. Nejde o diferenčovanost sociálních vrstev moderní společnosti, nýbrž o transformaci, v jejímž důsledku se uplatňuje princip výsad jako hlavní formovací nástroj: čím vyšší stav, tím větším objemem výsad je vybaven. Špička společnosti je vybavena všemi privilegií a výsadami, nejnižší stav má málo výsad a množství povinností, nejnižší složka společnosti stojí zcela mimo stavy, bez výsad a s maximem povinností.

„Rudá šlechta“ je dalším obrazným vyjádřením; reálně se formovala privilegovaná složka společnosti se skutečným náběhem i k dědictvému principu v privilegovosti. Tato složka zahrnovala jak nejvyšší příslušníky aparátu komunistické strany, tak státního úřednictva, tak podnikové byrokracie.⁹

Ze zemí sovětského bloku si patrně jisté schopnosti rezistence vůči trendům k stavovské společnosti uchoval systém v NDR.¹⁰ Pro ostatní země stojí za úvahu fakt jen příliš krátké přetržky mezi fází silných reziduí stavovské společnosti a komunistickým režimem, přetržka byla m.j. prakticky nulová nejen v Rusku, nýbrž i v Maďarsku. Z akceptace v mentalitě konkrétní společnosti nemůže fenomén stavovství vymizet v krátkém čase. V případě Československa byl trend k novému stavovství nejen špatně opsán ze sovětského modelu, měl i své domácí kořeny, silné jmenovitě na Slovensku jakožto starouherské dědictví.¹¹ Meziválečná fáze občanské společnosti byla příliš krátká

⁹ Zahrnoval ovšem i třeba režimní herce – to je skvělé konkrétní téma pro badatele.

¹⁰ Byť tato „Republik Preussen“ táhla za sebou rovněž podivná historická rezidua, včetně hlubokého obdivu k Friedrichu Velikému.

¹¹ Stavovská společnost nebyla úplně historicky přežilou minulostí, měla naopak i své přizpůsobovací trendy, některé nástroje přejímalala i z moderního pravicového extremismu. Například

a ve slovenských podmírkách ji po celou dobu usilovala zlikvidovat jmenovitě maďárónská složka společnosti a politiky. Maďárónství přeplynulo i mezi slovenské komunisty.¹²

* * *

Zvláštní složku sociálního vývoje představovala „zlatá mládež“ normalizace. Jednak to byla tradiční zlatá mládež obdobná jiným režimům, ve složení rozmazených potomků (i synovců, neteří) režimních funkcionářů, a to nejen na centrální platformě, nýbrž ještě mnohem masověji na krajské a okresní úrovni. Jejich zájmy a nálady musely být respektovány, počínaje základní školou, jejich ztracené životní perspektivy byly však opět obdobné oném tradičním představitelem zlaté mládeže. Jinou složku představovali „pěstovaní dědicové“, jimž se na jedné straně umetala cestička, byli všeobecně zvýhodňováni, počínaje přístupem do „výběrových škol“, přes vysílání na zahraniční praxe na Západ, etc. Museli se ovšem řízeně přece jen připravovat na zařazení do vedoucích funkcí režimu, včetně ovšem pěstování silného vědomí, že jsou onou novou aristokracií se všemi výsadami a nadřazeností. Byli připravováni pro čas, kdy „to mají všechno po nás převzít“. A jejich chování, úměrné domnělé nadřazenosti, bylo příznačné mnohem tvrdšími a hrubšími postoji než u jejich rodičů, s naprostou samozřejmým prosazováním oné nadřazenosti. Část z nich se „dostávala do funkcí“ ještě v osmdesátých letech. A rovněž mnohem otevřeněji než starší generace potentátů dávali najevo, že vůbec nejde o žádnou ideologii, nýbrž právě o nadřazenost a moc, o právo na svévoli, etc.

Tomu blízkým tématem je i problematika osob z aparátu svazu mládeže. Placení funkcionáři svazáckého aparátu si osvojili naprostou hulvátské manýry a móresy, které byly obvykle horšího rázu než u aparátčíků samotné komunistické strany, v osmdesátých letech s dalším vystupňováním.¹³

„Volili kvalitnější konzum“?

Mezi německými historiky se několikrát vrátila diskuse k tezi, že obyvatelé končící NDR v roce 1990 volili západní marku a jenom západní marku, že jme-

zařazení do složky „císařských komořích“ v Rakousku-Uhersku neslo v sobě i rasistické parametry. Naopak disentní osobnosti z řad rakouské aristokracie byly – z hlediska naznačené profilace – zpravidla i „rasově nečisté“ (z evropsky proslulých např. Bertha von Suttner (roz. Kinská) či Richard N. Coudenhove-Kalergi).

¹² Je žádoucí studovat otázky „Husák jako maďárón“, „Bilák jako maďárón“, etc.

¹³ Zde pro personální identifikaci upozornění: Funkcionáři svazáckého aparátu na podnicích („podnikoví svazáci“) nebyli formálně zařazeni (zaměstnáni) pod názvem své svazácké funkce, nýbrž pod kategorií svého původního „civilního“ povolání, tedy i v profesních životopisech jim stojí třeba „technický pracovník“, apod.

novitě nevolili svobodu ani nevolili žádné národní sjednocení, atp. V nejnovější diskusi pro ČR a SR se nadhazuje téma studovat „touhu po lepším konzumu“ jako hnací motor „tlaku zdola“ na otevření politického systému.

Je to legitimní; zároveň nutno být obezřetný vůči závěrům, že by to byl klíčový hnací motor a že u nižších složek společnosti by bylo bezpředmětné zkoumat i jiná očekávání, že by bylo bezpředmětné ptát se i po naplnění jiných hodnot, dokonce i těch vyšších, aniž by to měli lidé z těchto složek naučené či vštěpené od ideologizující žurnalistiky ex post.

* * *

Pro dnešní diskuse „revizionistického“ zaměření nutno poukázat i na problém „pražáckého“ pohledu – někteří účastníci diskuse to i připouští, že v Praze mohly být životní podmínky za normalizace pro velkou část obyvatel příznivější než v „oblasti“. Jindy se ovšem prezentují iluze o „privilegiích pro Ostravsko“. Ty sice nutno přiznat, avšak pro jinou dobu, především pro 50. léta, s dozníváním v 60. letech; s nástupem normalizace se záležitost rychle propadla do minulosti. Jen část diskutujících vůbec připouští, že například problémy se zásobováním mohly být v některých regionech podstatně hlubší...

Představitelé režimní špičky se skutečně obávali dělníků – že by komunistickou propagandu mohli svými protestními akty obvinít ze lži, resp. že by začali zvlášť ostře protestovat. Obávali se však jen těch dělníků, kteří jim rychle mohli přijít přímo pod okna. Odtud skutečná privilegia pro dělníky z Prahy, z Kladna a nejbližšího okolí, počínaje relativně vysokými platy v celostátní platové struktuře. Ale v odlehлých regionech kvalifikovaní dělníci pobírali za stejnou práci podstatně méně, někde pouhou třetinu toho, co pobírali dělníci v ČKD. Je třeba rovněž připomenout podstatně nižší platy v podceňovaných a podhodnocovaných oborech, zvl. lehkého průmyslu. Regiony s koncentrací takových oborů byly pak i celkově mnohem chudší, v součtu chudobných individuí.¹⁴ Lidé v těchto regionech neměli příjmy na „lepší konzum“, leckterým šlo o přežití ze dne na den.

Školství

Bezprostřední důsledky čistky v roce 1970 z hlediska personálního jsou v základních obrysech zřejmé. Z hlediska kvalitativního dopadu na jednotlivé stupně školství nutno teprve analýzy provést.

Rozdíly důsledků u nižších stupňů škol byly rovněž silně regionálně diferencovány. Záleželo jednak na míře zběsilosti okresních ideologů komunistické strany. Z druhé strany se pragmatickým limitem stalo, kdo byl vůbec ochoten ve

¹⁴ Vedle chudoby z důvodů výrazně nízkých příjmů rychle propadali do chudoby i samoživitelé se dvěma (a více) dětmi, lidé, kteří pečovali o nemohoucí rodiče a příbuzné, etc.

školství působit (docházelo totiž k útěkům mnohých učitelů mimo rezort, často do kultury), dalším limitem bylo, zda v daném regionu vůbec žilo dost lidí, kteří měli kvalifikaci pro učitelství. Záleželo značně též na hyperaktivitě jednotlivců („čističů“) na konkrétních školách. Tyto okolnosti způsobily hluboké rozdíly v důsledcích, některé školy hluboce upadly, jiné méně.

Na vysokých školách skutečné zpracování chybí, nanejvýš se publikovaly povrchní vzpomínkové spisy, někdy až bulvární formou zpracované. Naopak v různých „tlustospisech“ k výročím jednotlivých škol se projevil zřetelný trend psát pouhá pozitiva, přičemž negativa „elegantně“ přeskakovat, nanejvýš uhlazeně summarizovat.

Z hlediska důsledků procesu normalizace pro vysoké školy nutno zkoumat obrovské rozdíly nejen podle škol, ale i podle jednotlivých fakult a jejich částí. Pro každou z nich byla reálná míra „zemětřesení“ na počátku sedmdesátých let jiná. Přímý politický tlak z centra na likvidaci konkrétních osob představoval pro jednotlivé fakulty jen nízké jednotky. Klíčovým bylo, jak se aktivizovali likvidátoři na samotné fakultě, zároveň jak odvážní lidé se na příslušné fakultě našli, aby jim překázeli či dokonce je zablokovali. Likvidátoři přivedli ke stavu, že na některých fakultách se jedny obory značně oslabily, jiné byly hluboce demolovány, jiné obory se úplně zhroutily.¹⁵

Zásah shora „administrativní formou“ představoval krok ministra Hrbka o propuštění pracovníků nad 65 let věku; záměrem bylo zlikvidovat zbytky „buržoazních profesorů“. I zde však byla dána (samozřejmě alibisticky) možnost žádat ze strany fakulty o pokračování pracovní smlouvy pro konkrétní osobu. „Aktivisté“ na fakultách to v různé míře znemožňovali.¹⁶

Nové politické tlaky přišly po roce 1974/1975 (jmenovitě „zákazy výuky“), další 1977/1978. Opět záviselo především na „aktivistech“ na fakultách, jak daleko zasáhly tyto vlny. Reálný výsledek pro brněnské prostředí byl ironizován ve vtipu: V čem spočívá výjimečnost brněnské lékařské fakulty? Správná odpověď: Je to jediná střední zdravotní škola v Československu, která smí udělovat lékařské diplomy. A vystupňovaně: Vojenská akademie v Brně je vyjímečná tím, že je jedinou základní školou v Československu, která smí udělovat inženýrské diplomy.¹⁷

¹⁵ Filozofická fakulta Palackého univerzity přišla o svou „erbovní“ disciplínu, filozofii, která se mohla obnovit teprve po roce 1990. Josef Polišenský (sám ponížený v důsledku čistek na Filozofické fakultě UK) opakovaně až do konce fáze normalizace (v kruzích, kterým důvěřoval) zdůrazňoval rozdíl mezi pražskou a brněnskou filozofickou fakultou a jmenovitě vyzvedal osobnosti Arnošta Lamprechta a Františka Hejla, že blokovali horké hlavy a že nepřipustili v Brně takovou míru rozvratu, k jaké došlo v Praze.

¹⁶ V některých případech „buržoazní profesory“ zachránila Československá akademie věd, převzala je na svou výplatní listinu a zadala jim konkrétní výzkumný úkol, přičemž zůstali „sedět“ na fakultě. Už ovšem neučili. (Příkladem budí významný medievista J. Šebánek.)

¹⁷ Vůči Vojenské akademii byl ovšem politický tlak enormní, a to i přímo z Moskvy. To nikoli pouze symbolizovala skutečnost, že „moskevský dozorce“ nad vojenskou akademii byl dvou-

* * *

Poté, co školství v 60. letech se podařilo do značné míry napravit překonáním šílených Nejedlého reforem, normalizační školská reforma, naplno rozběhnutá od roku 1976, rozbourala dosavadní efektivní systém a notně přispěla k celkovému poklesu kvality vzdělávání (s důrazem na „komunistickou výchovu“). Součástí normalizační školské reformy se stalo i přebourání učitelského vzdělávání, s koncentrací na zdůrazňování přípravy učitele, *jak má učit*, přitom ve skutečnosti se zahlcením pseudoteoretickými disciplínami o „výchově“ a vzdělávání a se zanedbáním praktické přípravy a k tomu s naprostým propadem rozměru přípravy na to, *co má učitel učit*.

Obecným důsledkem školské reformy v propojení s personální degradací škol byl m.j. stav, že absolventi vysokých škol z 80. let měli jen o něco vyšší kvalitu, než absolventi středních odborných škol příslušného směru z druhé poloviny 60. let. Konkrétní cesty k tomuto stavu, diferencovaně podle stupňů a typů vzdělávání i podle regionů, je žádoucí analyzovat. Úpadek školství je potřebné posuzovat jako ztrátu v sociální dimenzi a rovněž jako objemnou kulturní ztrátu.

Veřejné mínění

Příznakem vysokého stupně rozkladu veřejného mínění se stalo rozšíření názoru, že krást v této společnosti je normální a že rovněž „pěstní právo“ je normální. Kdo byl za takové skutky odsouzen, byl hodnocen, že jednoduše „měl smůlu“, kdo nebyl obžalován, resp. odsouzen, „měl štěstí“. Otázka obsahu, tím spíše otázka odsouzení hodnosti jejich skutků se stávala irelevantní.¹⁸

Míra takového vnímání se ovšem regionálně rovněž lišila. Velmi rozšířené bylo na Slovensku a v severních Čechách; na „divokém Ostravsku“ však nikoli¹⁹ a celkově na Moravě byla tato míra výrazně nižší.

Pro samotný režim i z ideologického hlediska se stávaly velmi choulostivými případy, které byly vyhodnocovány jako „nedostačující získávání mladých dělníků do řad nových členů strany“. Naopak ze strany takových dělníků bylo stále častěji i otevřeně slyšet hodnocení, že do mafiánské organizace nehodlají vstupovat.

Na stavu veřejného mínění se výrazně odráželo, kam až dosáhl, resp. kam už nedosáhl signál „západní televize“, a to nejen jako zdroj jiných informací, nýbrž

hvězdičkový sovětský generál, kdežto náčelník (rektor) Vojenské akademie byl pouze jednohvězdičkový československý generál.

¹⁸ Stojí to v korelace se skutečností, že z hlediska vládnoucí politické ideologie odsouzení hodnými byli jen ti, kdo se dopouštěli „politických nepravostí“, případně i ti, kdo dávali najevu „nepřátelské politické smýšlení“.

¹⁹ I to budiž předmětem specifického studia.

i jako zdroj jiné zábavy i jiné kultury. Ke konci období normalizace začalo na veřejné mínění četněji působit rozšiřující se přijímání západní satelitní televize.

Z množství dílčích témat ke studiu proměn veřejného mínění za normalizace stojí za akcentování, že mládež po srpnu 1968 rychle a zcela „přepólovala“ oficiální vztah k Německu, onen kdysi poměrně efektivní nástroj komunistické propagandy. Od prahu normalizace mládež vnímala NDR jako agresora a ohrožení Československa, naopak původní SRN, tedy „západní Německo“ vnímala jako ostrov stability, míru, i jako ideálního partnera pro budoucnost. Tento postoj se během normalizace postupně rozširoval na další generace.

Nejednoznačnost postavení církví

Vnucuje se otázka spolupráce představitelů katolické církve s normalizačním režimem – a specificky na Slovensku. Zvlášť názorné to bylo v případě biskupů a sestavy dalších pracovníků biskupských úřadů – všichni biskupové se po listopadu 1989 vykázali jako nežádoucí kolaboranti a – až na jednoho (Sokol) – také odstoupili. Problém se projevoval i v lokálním měřítku, u nižších složek církevních úřadů, zde ovšem v různé intenzitě. V případě Čech a Moravy nebyla kolaborace až tak průrazná, přesto je nesmazatelná. Jádro rozdílu spočívá spíše v tom, že režim v prostoru Čech a Moravy o takovou kolaboraci až tak nejevil zájem, resp. se příslušným činitelům režimu zdála nadbytečná.

Pro aktivity katolické církve na Slovensku a v Čechách²⁰ si poměry vyžadují specifikovaný, skutečně nezávislý výzkum (tj. mimo řady církevních historiků), při uznání, že právě moravská církev jednoznačně a daleko pokročila v procesech modernizace (aggiornamento), kdežto v Čechách a na Slovensku až podnes přetrává silný odpor nejen vůči závěrům II. vatikánského koncilu, ale nezřídka i vůči závěrům I. vatikánského koncilu. Katolická církev na Slovensku a v Čechách sledovala primárně zájem disciplinace věřících, resp. v menších obcích doslova pacifikace obyvatelstva, což bylo naprostě neslučitelné s úsilím o plnou občanskou svobodu a demokratické poměry a s respektováním hodnoty každého individua. Nejen události II. světové války ukázaly, že katolické církvi na Slovensku a v Čechách obecně vyhovoval jmenovitě autoritářský režim a za éry normalizace pak i taktika přinejmenším sedět na dvou židlích (s tím, že – obrazně řečeno – ta normalizační měla pro církev čtyři nohy, ta non-normalizační jen dvě).²¹

²⁰ Na Moravě, resp. v celém prostoru působnosti Olomoucké metropolitní arcidiecéze byla situace delikátnější.

²¹ Ostatně i v Polsku nutno korigovat jednostranné představy o odporu katolické církve vůči komunistickému režimu. A v roce 1989 špička katolické církve v Polsku zaujímala neutralistické, vyvažovací pozice mezi Solidaritou a Jaruzelského vedením státu; tato špička církve donutila Solidaritu v roce 1989 ke kompromisu s komunistickým režimem.

* * *

Zvláštní formu, která nebyla důsledkem přímého působení církevních činitelů, představují zakořeněné a děděné vzorce chování, způsoby zpracovávání informací, způsoby rozhodování vedoucích činitelů moci, způsoby disciplinace obyvatelstva, etc. a paralelně způsoby jejich akceptace – nejčastěji podvědomé, málo vědomé – v řadovém obyvatelstvu. Jak mnoho v tom zbylo z dob, kdy příslušná církev byla skutečným vládcem v příslušném prostoru či přinejmenším vládcem nad vědomím lidí (i absolutistických panovníků). Specificky pak pro způsob posuzování mentality komunistických hlavounů i jimi ovládaných, se během devadesátých let 20. století používal pro sovětský model koncept „pravoslavný komunismus“, vysvětlující názorně mnohé myšlenkové pochody jako základ politiky samotného Stalina, samotného Brežněva, tím spíše dalších činitelů režimu na celostátní úrovni a ještě spíše na úrovni lokální. Byl to koncept jmenovitě v (západo-)německé sovětologii, oné její složce, která byla metodologicky orientována kulturněgeograficky. V první polovině devadesátých let byla formulována jako podnět pro srovnávací výzkum paralela: hledat a vyhodnocovat fungování Husákova režimu jakožto „katolického komunismu“, v tom i otázka „Husák jako správný katolík“.²² Zůstalo však jen u námětu a případných glos v několika rozpravách, přičemž nosnost otázky je očividná.

Represe a šikanování

Nejtvrdší formy represe komunistického režimu jsou předmětem rozsáhlého a dlouhodobého studia, na rozdíl od jiných represí, byť se studium výrazně koncentrovalo na období první poloviny 50. let. Avšak i toto studium je zatíženo jednorozměrnostmi, v první řadě zaměřením na aktivity Státní bezpečnosti. S nemístnou „politickou korektností“ se zatím jen zcela okrajově studuje aktivní osobní zaujetí prokurátorů a soudců v období normalizace, ještě slabší je to s jejich veřejnou identifikací. Snahy klást takovému studiu odpor s odkazem na ochranu osobních údajů neobstojí, veřejná žaloba stejně jako rozsudek jsou veřejnou listinou, tudíž příslušná jména soudců a prokurátorů jsou i veřejnou informací, tudíž volně šířitelnou informací.²³ Bylo by dále naivní předpokládat, že podílníky represí byli pouze soudci v trestněprávních záležitostech, nadšeně uplatňující „politické“ paragrafy trestního zákoníku. Prohnilost normalizačního soudního systému znamenala „nový středověk“²⁴ i v občanskoprávním soudnictví. Také rozsudky v civilních sporech byly v nezanedbatelné míře poznamenány

²² K tomu ovšem i možná specifikace „Biľák jako důsledný pravoslavný“.

²³ A tím spíš je z druhé strany i morálně žádoucí ocenit takové soudce, kteří nepodléhali politickým tlakům.

²⁴ Viz výše v podkapitole *Sféra sociálních proměn*.

zohledněním „stavovské příslušnosti“ sporné strany – zda patřila k sociálněpoliticky privilegovaným, vůči nimž se mělo postupovat vstřícně, zda patřila k složce, již není třeba speciálně zohledňovat, či zda patřila ke složce, které je i touto cestou žádoucí dávatajevo nejen, že právo je pouze pro vyvolené, ale kterou je třeba rovněž touto cestou šikanovat, že její příslušníci jsou nejen sociálněpolitickými párii, nýbrž i párii v právu.

Specifickou a téměř zapomenutou formou tvrdé represe bylo zneužívání možnosti „zadržení až na 48 hodin“, tedy fakticky vzetí do vazby bez nutnosti jakéhokoli alespoň formálního zdůvodnění. Bylo prováděno vůči „politicky nespolohlivým“ v průběhu 70. let opakovaně a velmi často,²⁵ působilo velmi tíživě psychicky jak na přímé oběti, tak na jejich blízké okolí. A působilo obětem značné problémy i v jejich aktuálně podřadném zaměstnání. Zájmem StB bylo dotlačit tyto objekty represe až na dno, do kategorie „fluktuantů“, až ke stavu nemožnosti získat jakékoli stabilnější zaměstnání; část z nich už následně mohla snadno skončit v osidlech paragrafů o přizivnictví, apod.²⁶

A poukážme na celou další opomíjenou sféru,²⁷ představující jiné formy represe, až k zákrokům každodenního šikanování. Pro názornost vybrané příklady: Přímo systémovou formu šikanování představoval mechanismus „nomenklatury“, dokonale propracovaný a rozsáhle nastavený právě v období normalizace. Právě pro toto období však téměř není zpracováván, jmenovitě pro krajskou, okresní a lokální úroveň. Přitom právě na této úrovni docházelo k masovému rozhodování o obsazení i těch nejnižších míst s de facto jen minimální zodpovědností, tím spíše i těch nejnižších řídících pozic, s vyřazováním lidí „politicky nevhodných“. Úporné podceňování až odmítání parametrů odborné kvalifikace v takových řízeních a sledování naopak „politických“ parametrů dovedlo ovšem ke stupňujícímu procesu hlouplnutí nositelů oněch řídících a rozhodovacích funkcí, címž si ovšem režim sám podřezaval větve pod sebou.

Specifickou formu šikanování přinášela i nevůle řešit vleklé zásobovací problémy, které vedly až k vlnám vyčerpávajícího shánění každodenních životních potřeb, shánění materiálu pro základní údržbu vlastního bydlení, atp. Byť šlo spíše o nevůli než přímo zlou vůli, přitom opět šlo o záležitost regionálně velmi diferencovanou;²⁸ režimu přišlo vhod, když řadové obyvatelstvo bylo oním sháněním dostatečně vyčerpáno, že nemělo energii na víc než jen nadávat na poměry.

²⁵ V 80. letech již v menší míře.

²⁶ Část z takto ušvaných (i z řad jejich blízkých) se dostala do stavu psychického rozvratu, s následným poškozením zdraví a podstatným zkračením života. K tomu množství rozvrácených rodin, etc. I takto vypadal jeden z významných nástrojů uplatňování atmosféry strachu, s efektem zejména v menších sídlech.

²⁷ Opět připomeňme, že většinová složka dnešních obyvatel ČR a SR nemá žádnou zkušenosť s normalizačním režimem.

²⁸ Zapomíná se, že vybrané regiony byly zvýhodňovány (zvl. Praha, Bratislava, severní Čechy); oficiální dokumenty komunistické strany to nejen přiznávaly, ale kladly otevřeně jako politický úkol.

Zvlášť sklívající psychologické dopady na širší okolí měly případy odpírání zdravotní péče „nežádoucím živlům“.²⁹ Skuteční lékaři se do toho zapojovali jen vyjímečně,³⁰ vykonavateli byli tzv. posudkoví lékaři, kteří představovali zřetelně příživnickou složku komunistické byrokracie.

Předmětem důkladného studia nutno učinit i udavačství, jako sociálně politického fenoménu, jako sociálně psychologického fenoménu i jako nástroje represivní politiky režimu a šikanování. Paralelou i inspirací mohou být vzpomínky a svědectví odbojářů z druhé světové války, typu: „Gestapa jsem se nebál. Nejvíce jsem se bál českých lidí, kteří udávali.“ Opět nejde jen o udavačství s trestně-právními dopady, ani jen o „spolupráci“ s StB. Zejména za normalizace se stalo rozšířeným jevem udavačství a „stížnosti“, posílané na okresní či krajský výbor komunistické strany, ať už podepsané nebo anonymní. I pitoreskně působící udání, že někdo „byl nevhodně oblečen“ na svátek 9. května, byla prošetřována „po stranické linii“ a případně zneužita, když se to proti někomu hodilo.³¹ Tato forma i jiné formy tlaku režimu působily mnohem silněji a mnohem efektivněji v malých městech a na vesnicích, kdežto Praha zůstávala pro režimní mechanismy málo přehledná a často se uplatnilo, že „pod svícnem bývá tma“.

Ekonomika

Jednu rovinu představuje konfrontace obsahu ekonomické reformy, která ve druhé polovině 60. let skutečně výrazně pozvedla československé hospodářství, a ideologického odsouzení této reformy a tažení proti jejím tvůrcům a aplikátorům hned na počátku normalizace.

Kontrareforma znamenala v mnohém návrat do 50. let s výraznými prvky militarizované ekonomiky, s návratem k uplatňováním principu „výroba pro výrobu“ a s obecným uplatňováním iluze, že ekonomice je možné velet. Resp. je vhodné výzkum stavět na otázkách, jak neostalinismus reprofiloval hospodářský život Československa ve specifikovaných důsledcích. Ovšem výzkum této roviny ekonomické problematiky byl přehlušen po roce 1990 ideologickým neoliberalismem.

Při posuzování degenerace československého hospodářství nutno mít obecně na zřeteli, že nastolená forma fakticky válečné ekonomiky má jediný absolutní cíl, totiž vyhrát válku, a to za jakoukoli cenu. Taková ekonomika především není schopna plnit „normální“ hospodářské cíle, zejména selhává v zásobování. Nutně pak musí respektovat narůstající podíl „šedé ekonomiky“, resp. zcela „černé eko-

²⁹ Též v případě invalidity odpírání přiznat statut invalidy, atp.

³⁰ Vezli se ovšem s režimem z jiných důvodů – rovněž to zůstává jako specifické téma k analýzám, včetně rozdílu stavovství mezi lékaři.

³¹ Jako další z „důvodů“, proč někoho nepustit na určitý typ školy (resp. proč jeho děti nepustit na školu), proč někomu nedoporučit výjezdní doložku, atp.

nomiky“, která dokáže alespoň některé díry zlepít (byť ovšem opět za přemrštěnou cenu). A nositelé takové ekonomiky nejen musí být tolerováni, nýbrž rychle prorůstají s mechanismy moci. Ekonomika tak získává nepopiratelné mafiánské rozměry.

Další složku oné nejobecnější roviny představuje, jak se mechanismus okupace projevoval nejen jakožto politický neostalinismus, nýbrž i jako model koloniální ekonomiky. Zde už je žádoucí souběžný specifikovaný a diferencovaný výzkum, nakolik i pro laika je evidentní, že jinak konkrétně takový mechanismus fungoval ve zbrojní produkci³² a zcela jinak například v produkci obuví.

A z hlediska samotné ideologie „politické ekonomie socialismu“ znamenaly vysoko tristní případ úporně retušované problémy desindustrializace některých mikroregionů, nejvíce na Moravě.

* * *

Vedle této problémové roviny však nutno diferencovaně (oborově, regionálně, etc.) studovat i pragmatickou rovinu chodu hospodářství, se vsemi deformacemi, degradacemi a průběžným úpadkem. Analýzy v tomto směru vyžadují vysoko specializované historiky, jichž je aktuálně příliš málo. Jako příklady potřebných témat výzkumů uvedeme svévolné manipulace s cenami jednotlivých komodit v domácím quasioběhu zboží, svévolné manipulace v zahraničním obchodu, k tomu obecně tvrdé podhodnocení koruny vůči kursu rublu. V jiných rozměrech je tématem technologické zaostávání vedoucí k degradaci celých oborů až na úroveň třetího světa (nejproslulejším se stal případ elektroniky). Mnohé podniky, které byly v 60. letech úspěšné a konkurenceschopné na západních trzích, propadly za normalizace tak hluboko, že bezprostředně po roce 1989 jim už nebylo žádné pomoci a zanikly. Součástí normalizační hospodářské politiky na podnikové úrovni bylo nezřídka doslovné uplatňování teze, že „vývoj příliš předběhl výrobu“; důsledkem bývalo redukování vývojových oddělení podniků i na pouhou desetinu proti stavu ze 60. let či jejich úplná likvidace.

Rozklad stavebnictví se nejnázorněji projevuje ve snížené kvalitě novostaveb. Ta nakonec v 80. letech se mimorádně negativně projevila od chabé kvality nových mostů, přes např. školní budovy, až po pochybnou kvalitu proslulých paneláků.³³ S tím paralelním jevem byl i naprostý rozklad architektury. Z jiných oborů je proslulý vývoj od „pěti k nule“ v tehdy slabé automobilce v Mladé Boleslaví a v ostudných automobilkách v Bratislavě a Trnavě.

³² Nezbytnost diferenciace se ukazuje i uvnitř rámce samotné zbrojní produkce; jinak fungovala vysoko utajená produkce technologicky vysoko náročných součástek, které se následně odvážely do „montoven“ na Ural (sovětské podniky takovou produkci technologicky nezvládaly), zcela jinak fungovala spíše formálně utajovaná produkce československých „montoven“ finálních výrobků výzbroje podprůměrné kvality, beznadějně zastaralých.

³³ Některé jsou dnes – na rozdíl od staveb i podstatně starších – ve stavu, že levnější je zbourat je, než nákladně opravovat.

Další problémovou rovinu představují důsledky politicko-personálních proměn v článcích zahraničního obchodu, v jejichž důsledku byly uzavírány nekvalitní (zejména nesouditelné) smlouvy se zahraničními protějšky. Z obdobného zdroje máme případy neschopnosti reagovat na náhlé proměny světových cen konkrétní komodity, vedoucí k rozsáhlým ztrátám. Postupně zesiloval tlak získávat devizy „za každou cenu“, v tom zejména za cenou vysokých dotací příslušnému producentovi.³⁴ A zřejmě nejtristnejšími byly případy, kdy obalová technika byla podstatně kvalitnější než exportovaná produkce uvnitř.

Z hlediska centralizace hospodářské politiky a plánování jmenovitě je žádoucí zkoumat, v jakých případech a proč konkrétně se pouštěla ze zřetele otázka efektivity konkrétní investice, proč a jak se investovalo i do záležitostí předem zřetelně ztrátových, proč se v konkrétních případech vytvářel dojem fungujícího podniku, ač jeho ztrátovost byla zoufale vysoká. A v tom jako zvláštní podotázka i případy, jak investice, původně kalkulovaná jako vysoce zisková, se v průběhu „investičního procesu“ v rámci „socialistického plánování“ postupně propadala k nulové ziskovosti či rovnou do ztrátovosti, a to ještě v čase před vlastním uvedením do provozu. Jakými konkrétními cestami se formovala politická rozhodnutí, že „podnik plní plán“, i když ho dle vyhlášených výkonnostních měřítek prokazatelně neplnil; právě takto přijímaná politická rozhodnutí zní zcela absurdně, byla ovšem na denním pořádku.

* * *

Celkově je žádoucí podnikat právě cestou metodologie historických věd jak konkrétní analýzy, tak přinášet na jejich základě (a jen na jejich základě) souborné závěry o tom, jak sama podstata ekonomického systému normalizace v jejím každodenním provozu podporovala právě takové výše uvedené trendy, jak podporovala brzdění až blokování ekonomického vývoje, jak podporovala blokování až odmítání technologického progresu, jak podporovala průběžný pokles podílu exportu do vyspělých trhů na celkovém objemu exportu československé ekonomiky.³⁵ To vše je žádoucí rozvádět nikoli ve všeobecných formulacích či formalizovaných ekonomických tezích, nýbrž v konkrétní aplikaci na konkrétní velké i malé podniky.

Zvláštní pozornost si vyžaduje studium zrychlení rozkladu československého hospodářství v letech 1988-1989, spolu s naprostým propadem konkurenční schopnosti v zahraničním obchodu. Tento proces šel navíc v paralele s otevřenou neschopností zajišťovat nadále – ideologicky tolík choulostivý – systém plné zaměstnanosti a s přijímáním opatření k zajištění nezaměstnaných, etc.

A žádoucí je podnikat i mezinárodní srovnávání, přitom se skutečně srovnatelnými zeměmi s „normální ekonomikou“, v prvé řadě se sousedním Rakouskem.

³⁴ Nakolik šlo o dotace v korunách, posuzovalo se to jako zanedbatelný detail.

³⁵ A jak zároveň těžko mluvit vůbec o exportu do Sovětského svazu a dalších zemí sovětského bloku, když šlo fakticky o přídělový systém, řízený z Moskvy.

Tedy jak konkrétně se „nůžky rozevíraly“, jak v dílčích efektech probíhal vývoj od stavu, kdy československá a rakouská ekonomika ve výkonu na jednoho obyvatele byly ještě roku 1968 srovnatelné cca 1 : 1 , kdežto koncem osmdesátých let už to bylo 3 : 1 ve prospěch Rakouska.

Závěrem

Druhá polovina osmdesátých let bývá identifikována s fází tzv. perestrojky, přitom s generalizacemi jak v rovině, že perestrojka jako taková byla „slepou uličkou“, anebo s generalizacemi o změnách a „perspektivních změnách“. Při střízlivém hodnocení právě československých poměrů jistě má smysl studovat jistou generační proměnu, už jen proto, že původní sestavy normalizátorů dokázal čas notně proředit, spolu s tím vyhodnocovat, kdo jako nový přicházel na „přirozeně“ uvolněná místa, jak se generační obměna mohla odrazit na fungování režimu. A to opět nejen na úrovni centra, ale i regionální a lokální.

Pro vlastní téma „perestrojky“ je vhodné sledovat především velká (a z velké části nenaplnovaná i nenaplnitelná) očekávání, s tím také nervozitu a konkrétní projevy odmítání až odporu představitelů a aktivistů režimu na všech úrovních. Jedním z východisek budiž i zlomyslná charakteristika, že do češtiny se má správně výraz „perestrojka“ překládat jako „přestrojení“ a výraz „glasnost“ jako „halasnost“. Regionální rozdíly budou opět spojeny i s otázkami, kam a jakých podáních se dostávaly či nedostávaly různorodé informace zvenčí³⁶; specificky i jak fungovala cenzura vůči zprávám nejen z Polska či Maďarska, ale už i cenzura na zprávy ze Sovětského svazu. A z hlediska rozdílů poměrů v hlavním městě (kde se ještě více mohlo projevit ono výše zmíněné „pod svícnem bývá tma“, ona nepřehlednost pro vládnoucí složky) a poměrů v okresních a lokálních dimenzích stojí za vyhodnocování úporný a sebevědomý odpor právě činitelů režimu na této úrovni proti „perestrojce“ a jakýmkoli změnám, spolu s tím i pokračující případy šikanování nepohodlných lidí, které místy přežívaly ještě i v prvních týdnech roku 1990.

* * *

Ještě poznámku k nosnosti samotného výrazu „normalizace“: Jde přece o označení, které si vymysleli komunističtí ideologové, a to s naprostou kladnou konotací. Připomeňme, že už na konci roku 1968 poprvé představitelé slovenského demokratického exilu začali používat zřetelně profilovanou charakteristiku „neostalinismus“.³⁷ Nebude i akceptace tohoto výrazu dalším výrazným krokem „vyrovnání se s minulostí“?

³⁶ Znovu i s otázkou dosahu „západní televize“.

³⁷ Jednoznačně např.: KVETKO, Martin: Éra neostalinismu. In: *Naše snahy*, IV, 1968, č. 6, s. 7-8.

K tomu častou prolukou zůstává, že ve výstupech výzkumů o období normalizace bud' zcela absentuje souvislost s faktem setrvávající okupace Československa anebo se nanejvýš objeví jako okrajová zmínka, a to at' jde o výstupy určené pouze dalším badatelům, anebo o výstupy pro širší veřejnost (zde je to zvlášť závažným nedostatkem). Nejde o to učinit z představitelů režimu oběti okupační síly či dokonce jen oběti anonymizovaných „poměrů“, oni zůstávají aktivními součiniteli. Do hry ovšem potřebujeme dostat jednoznačněji rozměr, že tito činitelé režimu fungovali právě díky faktu okupace, že okupace byla neopominutelnou podmínkou jejich podílu na moci. Je třeba studovat i role sovětských „poradců“, kteří fungovali mnohem skrytěji než v padesátých letech, že velmi často stačilo, aby fungovali jen krátkodobě či zcela jednorázově.³⁸

A zcela na konci obecnější upozornění: Chceme-li udržet specifika oboru soudobé dějiny, tedy pro výzkum tohoto oboru jakožto „Zeitgeschichte“ je smysluplný záběr za posledních cca 30 let, event. pro některé otázky s případným „přechodovým“ obdobím předcházejících dalších 10 let. Kolik odborníků dnes v ČR a SR se systematicky zaměřuje na takto vymezené období?

ANNEX

Stalinistická federace a jak s federalismem ve střední Evropě

Ve slovenské historické spisbě dlouho³⁹ přežívala teze, že federalizace Československa dle ústavního zákona z 28. 10. 1968 byla posledním výdobytkem reform roku 1968. Postupně se stále ostřeji rýsovala otázka, zda federalizace nebyla spíše prvním velkým krokem procesu normalizace. A v roce 2008 byla poprvé do diskuse vtažena dobová hodnocení představitelů slovenského demokratického exilu,⁴⁰ že přijatá podoba federace znamená stalinistickou quasifederaci, že

³⁸ Názorně pro sféru vědy a vysokých škol: jednorázové návštěvy de iure např. vysokých funkcionářů Moskevské univerzity, de facto delegátů od článků ústředního výboru Komunistické strany Sovětského svazu se seznamy, co je třeba ještě „napravit“, včetně dalších personálních čistek. Prezentovalo se to ovšem jako naléhavá „prátník rada“, vykonavatelem mělo být vedení vysoké školy či ústavu, na něm pak záviselo, zda bylo velmi přičinlivé, anebo se odvážilo konat dle postupu, „aby se vlk nažral a koza zůstala celá“, či zda se věc „odšvejkovala“. Obecně platilo totiž přece jen podobné dilema, jako pro vedení podniků: Bud' budeme plnit plán s takovým personálem, jaký máme, anebo další schopné lidi vyhodíme a plán nesplníme, se všemi příslušnými důsledky. Pro vedení vysoké školy dilema: bud' zde zůstane působit aspoň zbytek těch, kdo jsou schopni studenty něco naučit, anebo se zavděčíme ideologickým tajemníkům, avšak naše diplomy se stanou napříště už jen cárem papíru. A příští zaměstnavatelé našich absolventů proti nám poštovou zase ideologické tajemníky.

³⁹ V české podstatně méně.

⁴⁰ Tiskem: GONĚC, Vladimír: Dobová reflexe politického exilu. In: Londák, Miroslav – Sikora, Stanislav a kol.: *Rok 1968 a jeho miesto v našich dejinách*. Bratislava: VEDA, 2009, s. 303-305, 308-312.

je naprosto odpovídajícím stavebním kamenem celého systému neostalinismu, že je nástrojem upevňování procesu „normalizace“, že je právnickým zmetkem a monstrem, falzifikovanou federací, řešením jenom ve prospěch slovenských komunistů a fakticky proti obyvatelstvu Slovenska, že přijatá podoba federace je nástrojem upevňování okupace Československa, že je nástrojem posunu Slovenska a Československa do postavení, jaké má Podkarpatská Rus, Estonsko, Lotyšsko a Litva, atp.

Slovenský demokratický exil ještě v závěru roku 1968 varoval, že zejména na Slovensku nutno přestat s očekávánimi, že federace bude všelékem na všechny problémy Slovenska, varovalo se, aby se nečekaly samospásné důsledky federalizace. Jmenovitě se zdůrazňovalo, že už od počátku fungování tzv. Husákovy komise k otázkám federalizace, tedy od počátku léta 1968, Husák osobně a velká část slovenských komunistických činitelů jednoznačně pracovali s modelem „sovětské federace“ jakožto vzorem ke kopírování. Varovalo se, že jak sovětský model, tak i jugoslávský model⁴¹ federace jsou ryzími plně centralizovanými komunistickými diktaturami, jejichž jedinou reálnou mocenskou osou je systém přikazování „po stranické linii“. Naprostě nesmlouvavě byl v rozpravách ve slovenském demokratickém exilu stavěn klíčový parametr, že Československo musí rozvinout skutečnou státní samostatnost. Československo musí být svobodné, nezávislé a demokratické. Jedině po absolutním naplnění těchto podmínek má smysl formovat nové státovprávní uspořádání, jedině po absolutním naplnění těchto podmínek může být federace v Československu funkční. Při nesplnění bude federace škodit Slovensku a Slovákům.

V diskusích historiků se objevila i hodnocení, že Husák započal celý proces normalizace právě aktivitami orientovanými na stalinistickou federaci ještě v červenci 1968. Zařazení normalizační „federace“ do širších souvislostí problémů s českým a slovenským federalistickým myšlením a federalistickým aktivismem, resp. non-aktivismem přinesl předchozí svazek Česko-slovenské historické ročenky.⁴²

Na tomto základě a v souvislosti se sérií dalších studií autora⁴³ je následně

⁴¹ Který ovšem v československém domácím prostředí v roce 1968 téměř vůbec nebyl zmínován.

⁴² GONĚC, Vladimír: Federalismus v Československu jako nesoulad právního myšlení a politické reality: centralizace po 1918, devastace po 1938, demolice po 1948 a 1968. In: *Roky 1848 – 1918 – 1938 – 1948 – 1968. Ich priebeh, dohry a reflexia v společných dejinách* (eds. Holec, Roman – Goněc, Vladimír). In: *Česko-slovenská historická ročenka 2017-2018*. Bratislava: VEDA, 2018, s. 111-156,

⁴³ Např.: GONĚC, Vladimír: Experti při Ústavním výboru Národního shromáždění (1946-1948). Postavení Slovenska, decentralizace, samospráva. In: *Od diktatury k diktature. Slovensko v rokoch 1945-1953* (ed. Michal Barnovský). Bratislava: VEDA, 1995, s. 29-40; GONĚC, Vladimír: Problémy práva, spravedlnosti, samosprávy a federalizace. In: *Česko-slovenská historická ročenka 1996*, Brno: Masarykova univerzita 1996, s. 154-169; GONĚC, Vladimír: Centralismus a autonomismus v politickém životě mezizálečného Československa. K opomíjeným rozměrům problému. In: *Časopis Matice moravské*, 116, 1997, s. 233-244; GONĚC, Vladimír:

podána srovnávací právněhistorická systematizace problematiky pro širší prostor střední Evropy jako základ dalších rozpracování a diskusí.

Teze k problémům federalismu ve střední Evropě

Vladimír Goněc

1. Specifika problematiky federalismu pro prostor střední Evropy začala být reprezentována a formulována po sjednocení Německa (1871), zprvu vlastními domácími německými kritiky „špatného sjednocení Německa“. (Špatného zejména ve smyslu: Prusko vládne Německu jako celku a jednotlivým dalším německým zemím.)

mír: Autonomie Podkarpatské Rusi jako problém úrovně práva a právního myšlení. In: *Česko-slovenská historická ročenka* 1997, Brno: Masarykova univerzita, 1997, s. 71-82; GONĚC, Vladimír: Verfassungsrevolutionarismus und Verfassungsrecht in Mitteleuropa nach 1918. In: *Zerfall Österreich-Ungarns und das Phänomen des Versailler Systems in Mitteleuropa*, (ed. Jana Starek). Troppau - Wien : Slezská univerzita und OSI, 1997, s. 83-92; GONĚC, Vladimír: K jihomoravským projektům federalizace. O širším ideovém a politickém pozadí návrhu tzv. federalizace. In: Pástor, Zoltán – Štefanský Michal (eds.): *Pokus o reformu v roce 1968*. Banská Bystrica 1999, s. 166-179; GONĚC, Vladimír: Hubert Ripka en exil à Londres: Projets pour l'Europe unie d'après-guerre. In *Inventer l'Europe. Histoire nouvelle des groupes d'influence et des auteurs de l'unité européenne* (ed. Gérard Bossuat). Bruxelles-Bern-Berlin...: P.I.E.-Peter Lang, 2003, s. 157-178; GONĚC, Vladimír: Jaké garanční mechanismy pro soužití národů a národností? Modely pro střední Evropu (a Evropu) ve 20. století. In: *Národnostná otázka v strednej Európe v rokoch 1848-1938/Die Nationalitätenfrage in Mitteleuropa in den Jahren 1848-1938* (eds. Peter Švorc – Ľubica Harbušová – Karl Schwarz). Prešov - Wien : Universum, 2005. s. 130-144; GONĚC, Vladimír: *Hubert Ripka: un européen*. Brno: Éd. d'Université Masaryk, 2006; GONĚC, Vladimír: *Skizzen zu mitteleuropäischem rechtspolitischem Denken: über Voraussetzungen, Bedingungen, Hindernisse für europäische Integrationsprozesse*. Brno: Masaryk Universität Vlg., 2007; GONĚC, Vladimír: Milan Hodža before Milan Hodža. His early schemes and concepts for Europe. In: *In Between Enthusiasm and Pragmatism: How To Construct Europe?* (ed. Vladimír Goněc). Brno: Masaryk University Press, 2008, 66-112; GONĚC, Vladimír: K trendům v politickém systému a federalizaci. In: *Česko-slovenská historická ročenka* 2008. Brno: Vydavatelství MU, 2008, s. 229-257; GONĚC, Vladimír: *An Eastern Schuman Plan? Project of Central and East European Coal and Steel and Political Community (1953)*. Brno: Masaryk University Press, 2009; GONĚC, Vladimír: *Jak se vymanit z komunismu a co po komunismu. Iniciativy pod koordinací Huberta Ripky v padesátých letech*. Brno: Academicus, 2010; GONĚC, Vladimír: Federalismus – účelný mechanismus, klam, sebeklam? In: Goňcová, M. a kol.: *Evropská politická společnost*. Brno: Masarykova univerzita, 2010, s. 340-264; GONĚC, Vladimír: Ivan Dérer v aktivitách za demokratickou ústavu (1946-1947). In: Pekník, M. a kol.: *Ivan Dérer – osobnosť slovenskej a československej politiky*. Bratislava: Veda 2010, s. 541-566; GONĚC, Vladimír: Central Europe as Common Area or More? Ideas of Czechoslovak, Polish and Hungarian Exile in 1970-1980's. In: *Polska, Europa Środkowa, Europa zjednoczona. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Józefowi Łaptosowi* (eds. Andrzej Kozera – Wojciech Prażuch – Paulina Szyja). Kraków: Wyd-wo Uniwersytetu Pedagogicznego, 2014. s. 148-158; viz též pozn. 33 a 34.

2. Po novelizaci švýcarské ústavy se od poloviny 70. let 19. století stává švýcarský model předmětem studia. Ještě několik desítek let poté však švýcarský model byl považován za kuriozitu či přinejmenším zcela specifický model, který nemá pro jiné prostředí žádný význam.
3. Falešné generalizace ke konceptu federalismu vyšly rovněž z německého prostředí. Politicky „zaprodaná“ složka právních teoretiků povýšila německý model na univerzální model federace. Tyto teze byly z německých příruček šířeny do ostatních evropských zemí.
4. Za klíčový princip takového modelu byla stanovena perspektiva: Federace je přechodný model ústavněprávního uspořádání, mezi stavem sumy samostatných států a jednotným plně centralizovaným státem.
5. Po roce 1918 z nových států ve střední Evropě pouze Rakousko se nechalo inspirovat švýcarským modelem. Ostatní nové státy ve střední Evropě přejímaly model extrémního centralismu francouzského a belgického.
6. Přes principiálně centralistické uspořádání se v Polsku a Československu ustavily (v důsledku mírových smluv z roku 1919) malé územní celky (cca 1/30 obyvatelstva státu) s vysokou měrou autonomie: Slezsko v Polsku a Podkarpatská Rus v Československu. (Ústavní závazek autonomie tří etnických ukrajinských vojvodství na jihovýchodě Polska nebyl naplněn.) Šlo takto o velmi specifickou formu asymetrické federace.
7. Teoretické problémy federalismu rozvíjely v meziválečném období centra právní vědy ve střední Evropě m.j. na bázi kritiky tehdejších ústavněprávních modelů. Nejvýznamnější byla vídeňsko-brněnská právní škola. Po roce 1945 se v tomto směrování pokračovalo v dalších generacích teoretiků. Pro středoevropské země pohlcené do sovětského bloku měli zásadní význam teoretici působící v exilu. Za posledních 40 let představují nejvýznamnější vědecká centra pro studium evropského a středoevropského federalismu jednak Institut pro rakouský federalismus v Innsbrucku, jednak okruh kolem ročenky „Jahrbuch des Föderalismus“.
8. Právě z kruhů exilových činitelů ze střední Evropy vyšel koncept „fiktivních federativních států“ (fictitious federal states). Takové jsou státy, které se samy označují za federace, mají některé formální znaky federace, fakticky však fungují jako plně centralizovaný stát.
9. Sovětský svaz, Československo (po roce 1968) ani Jugoslávie nebyly skutečnými federacemi, nýbrž fiktivními federativními státy, fakticky byly plně centralizovanými státy.

10. Jmenovitě osobnosti ze slovenského demokratického exilu v letech 1968-1969 tvrdě odsuzovaly tzv. československou federaci jako jasný a vědomý podvod.
11. Ve středoevropských zemích pohlcených do sovětského bloku se v domácím prostředí dodnes (tedy i po roce 1989) setkáváme v právnických i politických kruzích s hlubokou neznalostí federalismu, s podlénáním několika vulgarizujícím tezím, respektive pověrám. Odtud i nezvládnutí mechanismů československého státu po roce 1989 a rozpad Československa. (Nezvládnuté rozcestí znamená: Pokračovat v mechanismech centralistického státu anebo zformovat skutečnou federaci?)
12. Pověry a ideologémy:
 - = Federace jako nástroj řešení národnostní otázky.
 - = Definice „socialistické federace“ jako jediné skutečné federace (a „nástroje řešení národnostní otázky“).
 - = Odmítání federalismu na územním principu i federalismu na historickém principu (i konceptu federalismu na personálním principu).
 - = Odmítání „buržoazní federace“.
 - = Odmítání „německé federace“ (i „rakouské federace“) z nacionalistických důvodů.
13. Dualismus není federace (ani rakousko-uherský, ani česko-slovenský ani žádný jiný).
14. Články tvořící federaci musí mít značný objem pravomocí, které zůstanou nedotknutelné ze strany ústředních orgánů federace. (Praktický důsledek: Ani cestou ústavního zákona přijatého ve federálním parlamentu nelze článkům federace odebrat nic z jejich pravomocí.).
15. Tyto kompetence článků federace musí být reálně garantovány, nikoli pouze deklarovány.
16. Kompetence federálních orgánů a orgánů členů federace musí být vyvážené. Tedy kompetence členů federace musí mít značný objem. Z hlediska historického vývoje musí probíhat vlny nových vyvažování kompetencí mezi centrem a články federace.
17. Federace má být vícestupňová, nikoli pouze dvoustupňová.
18. Skutečná federace tak musí být trvalá, musí ve svých mechanismech zahrnovat garance trvanlivosti.

19. Federace musí zahrnout i fiskální a rozpočtový federalismus. Tedy: Články federace si v náležité míře stanoví vlastní výběr daní a vlastní nakladání s rozpočtem, přičemž federální orgány nesmí do těchto záležitostí zasahovat.
20. Jiným modelem téhož je uplatnění principu polské “tangenty” z meziválečného období: konkrétním matematickým vzorcem je vyjádřen maximální podíl, který z vybraných daní ve Slezsku mohl odejít do celostátní polské pokladny. Aktuálně obdobný model uplatňuje Itálie (Jižní Tyrol: maximálně 20% ze zde vybraných daní může odejít do italského celostátního rozpočtu.)
21. Rozdelení Československa 1992 znamenalo pouhé rozdelení jednoho centralizovaného státu na dva centralizované státy.
22. Uvnitř centralizovaných států střední Evropy došlo na přelomu tisíciletí ke zřetelnému pozitivnímu uvolnění v Polsku (ve smyslu decentralizace, k federalizaci je ovšem daleko).
23. K náznakovému uvolnění centralismu došlo v novém tisíciletí na Slovensku.
24. Maďarsko a Česká republika zůstávají extrémně centralizovanými státy, se závažnými důsledky: veřejná správa v těchto zemích (a především chod centrálních orgánů státu) jsou proto neúměrně nákladné, zároveň s velmi špatnými výsledky, jsou neefektivní. Tyto dva státy mají proto i největší problémy ve svém fungování mechanismech Evropské unie.
25. Území nemá právo na sebeurčení.
26. V prostoru střední Evropy bylo zvlášť zneužíváno „právo na sebeurčení“, mimo jiné i ve zlovolně posunutém významu „práva národů na sebeurčení“. Právo na sebeurčení je právo občanů všeobecně uznaného státu zvolit si sami svou vládu. Nic víc a nic méně.
27. Autonomie znamená především „svézákonodárství“, tedy právo přijímat zákony a normy ve stanovených záležitostech samostatně, bez jakéhokoli vlivu ústředních orgánů státu. Skutečná samospráva musí rovněž zahrnovat princip „svézákonodárství“ (jinak jde o pouhou decentralizaci, která může být kdykoli zvrácena do plného centralismu).

*A few notes on the subject of „normalization“**VLADIMÍR GONĚC*

The paper presents a confrontation between the traditionalist and the „revisionist“ interpretation of „normalization“. A number of questions are tackled as a stimulus for new investigation that, as yet, have not been given much attention, namely, those within the space of social change, including the growing gulf in the living standards between regions and between social strata, emerging signs of a new estate society, economic decline, public opinion and repression by the regime. The annex also presents 27 theses on the issue of federalism and fictitious federalism in Czechoslovakia and in Central Europe.

PRAGMATIZMUS A PLURALIZMUS NAMIESTO UTÓPIÍ. MILAN ŠIMEČKA O POLITICKO-KULTÚRNYCH ZÁKLADOCH DEMOKRACIE¹

DIRK MATHIAS DALBERG

V osemdesiatych rokoch 20. storočia sa Sovietsky zväz dostał do zložitej hospodárskej situácie. Pokles cien ropy na svetovom trhu spôsobil výrazný pokles príjmov z obchodu s ropou. Vzniknutá situácia odhalila nedostatky sovietskej ekonomiky. S cieľom napraviť deficitu sovietskeho systému vypracoval Michail Gorbačov, ktorý bol 11. marca 1985 vymenovaný za generálneho tajomníka KSSZ, program zásadných hospodárskych aj politických reforiem². Tento program dnes poznáme pod názvom Perestrojka.³ Základné princípy tohto reformného programu je možné zhrnúť do niekoľkých bodov:

„1. vytvorenie trhového mechanizmu s ekonomickými subjektmi, ktoré majú individuálne rozhodovacie právomoci, 2. prestavba rozhodovania štátu smerom k samospráve, t. j. posunutie rozhodovacích právomocí na nižšie úrovne, 3. demokratizácia, t. j. priama účasť občanov na politických rozhodnutiach (Glasnost), 4. vytvorenie právnej istoty a vláda zákona nad politickou svojvôľou, 5. nová medzinárodná politika založená na sebaurčení národov a medzinárodnom práve.“⁴

Reštrukturalizáciu socialistickej spoločnosti odporučil Gorbačov aj socialistickej „bratským“ štátom. Reformy by mali byť založené a implementované na základných princípoch Perestrojky. V júni 1988 však na straníckej konferencii hovoril Gorbačov o „slobode voľby“, na ktorú má právo každý národ“. V tejto súvislosti odsúdil všetky pokusy „nútiť niekomu spoločenský poriadok, spôsob

¹ Prvýkrát bol tento text publikovaný pod titulom „Pragmatismus und Pluralismus statt Utopien. Milan Šimečka über die politisch-kulturellen Grundlagen der Demokratie“ in: *Forum für ost-europäische Ideen- und Zeitgeschichte*, 23, 2019, č. 2, s. 15-45. Predložená slovenská verzia sa v niektorých častiach odlišuje od pôvodného nemeckého textu. Preložil Radoslav Štefančík. Je súčasťou projektu VEGA 2/0046/19.

² McNEILL, John R. – ENGELKE, Peter: Mensch und Umwelt im Zeitalter des Anthropozän, in: Iriye, Akira (ed.): *Geschichte der Welt. 1945 bis heute – Die globalisierte Welt*. München 2013, s. 357-534, s. 483. Vgl. BRACHER, Karl Dietrich: *Die Krise Europas seit 1917*. Frankfurt am Main-Berlin 1993, S. 417. O reformu sa usiloval v roku 1983 Jurij Andropov (pozri PULLMANN, Michal: *Konec experimentu. Prestavba a pád komunizmu v Československu*. Praha 2011, s. 42-46).

³ GORBAČOV, Michail S.: *Prestavba a nové myslenie pre našu krajinu a pre celý svet*. Bratislava 1987.

⁴ GEIERHOS, Wolfgang: *Der Große Umbau. Russlands schwieriger Weg zur Demokratie in der Ära Gorbatschow*. Köln-Weimar-Wien, 2016, s. 169.

života alebo politiku [...]. Tento názor zopakoval v decembri 1988 pred Fórom Spojených národov. Išlo o prejav zrieknutia sa Brežnevovej doktríny.⁵

Myšlienky nového generálneho tajomníka KSSZ sa nestretli s prejavmi pochopenia vo všetkých spriatelených štátach. V Československu vzbudila Perestrojka u čelných predstaviteľov štátu a strany obavy zo straty moci.⁶ Komunistická strana Československa (KSČ) však zostala verná svojmu prosovietskemu smerovaniu a neodvážila sa postaviť proti politike sovietskej reformy. V marci 1986 sa strana na svojom 17. zjazde prihlásila k politike prestavby. Pojmom ako „reforma“ alebo „prestavba“ sa však snažila zdôaleka vyhnúť. Namiesto toho radšej používala „opatrnejšie výrazy ako dokonalosť, zrýchlenie alebo zlepšenie, ktoré však signalizovali súhlasný prístup k reformám“. ⁷ Československá verzia prestavby bola takmer výlučne ekonomická, politické reformy boli vylúčené.⁸ V tejto súvislosti sú dôležité *Zásady prestavby hospodárskeho mechanizmu ČSSR* z 27. januára 1987.⁹ Za zmienku stojí aj s uvedenými zásadami prepojený *Zákon o štátnom podniku*, ktorý nadobudol účinnosť 1. júla 1988.¹⁰

Okrem prístupov k ekonomickým reformám sa rok 1987 vyznačoval aj personálnymi zmenami. V decembri Miloš Jakeš (1922 – 2020) nahradil vo funkcii generálneho sekretára KSČ Gustáva Husáka. Táto zmena osoby však nepredstavovala zásadný prelom v predchádzajúcej straníckej líni. Tlejúci konflikt medzi pragmatikmi a ortodoxnými komunistami vo vedení KSČ sa zmenou ústredného tajomníka nevyriešil. Pragmatici boli ochotní pristúpiť k ekonomickým ústup-

⁵ LOTH, Wilfried: Staaten und Machtbeziehungen im Wandel, in: Iriye, Akira (ed.): Geschichtete der Welt. 1945 bis heute. Die globalisierte Welt. München 2013, s. 15-181, s. 149. Pozri. GORBATSCHOW, Michail: Für eine neue Qualität der internationalen Beziehungen (Prejav Michaela Gorbačova pred OSN v New Yorku 7. Decembra 1988), in: Gorbatschow, M.: Glasnost. Das neue Denken. Frankfurt am Main-Berlin 1990, s. 259-284. V doktríne, ktorú vyhlásil 12. novembra 1968 vtedajší šéf KSSZ Leonid Brežnev, sa uvádzalo, že socialistické štaty majú iba obmedzenú suverenitu. Doktrína zdôrazňovala nárok sovietskej nadvlády nad ostatnými štáti Varšavskej zmluvy. Brežnev z toho odvodil právo Sovietskeho zväzu vojensky zasiahnuť v tých štátach, v ktorých bol ohrozený socializmus. (pozri MEISSNER, Boris: Die „Breschnew-Doktrin“. Köln 1969, s. 56-57).

⁶ JIČÍNSKÝ, Zdeněk: Prager Frühling und die gegenwärtige sowjetische Umgestaltung, in: *Prager Frühling – gestern und heute*. Hamburg 1989, s. 31-40.

⁷ PULLMANN, Michal: Vervollkommnung, Intensivierung, Beschleunigung, Perestrojka. Die Planung in den sowjetischen und tschechoslowakischen Wirtschaftsdebatten der achtziger Jahre, in: Schulze Wessel, Martin – Brenner, Christiane (ed.): *Zukunftsvorstellungen und staatliche Planung im Sozialismus: Die Tschechoslowakei im ostmitteleuropäischen Kontext 1945-1989*. München 2010, s. 253-282, s. 275.

⁸ RYCHLÍK, J.: Normalizační podoba, s. 40.

⁹ Zásady přebudování hospodářského mechanismu ČSSR, schválené předsedníctvem ÚV KSČ a vládou ČSSR, in: *Zásady přebudování hospodářského mechanismu ČSSR*, Praha 1987, s. 7-21.

¹⁰ Zákon zo 14. júna 1988 o štátnom podniku. Onlinetext <http://www.Autora.sk/zz/1988/88>. Pozri tiež TRSTENSKÝ, Mikuláš: *Zákon o štátnom podniku a jeho pracovnoprávne aspekty*. Bratislava 1989.

kom. Ortodoxní komunisti sa ale obávali, že to bude začiatok procesov, ktoré už v susedných krajinách Československa, predovšetkým v Poľsku a Maďarsku, viedli k postupnému odbúravaniu mocenského monopolu komunistickej strany, a to v ekonomickej aj politickej oblasti. Pre komunistickú elitu v týchto krajinách to znamenalo trvalú stratu ich mocenského postavenia.¹¹ Miloš Jakeš sa nachádzal niekde medzi týmito dvomi pólmi. Nepostavil sa zásadne proti určitým obmedzeným hospodárskym reformám, odmietal však politické reformy.¹² KSČ tak stála pred dilemom. Realizovať reformy ako Glasnosť a Perestrojku by znamenali stratu ich mocenského postavenia. Odmietnutie reforiem by však vyústilo do mezdzinárodnej izolácie.¹³ Vedenie strany vyvinulo všetko úsilie na udržanie moci bez ohľadu na zmeny, ku ktorým došlo v Poľsku, Maďarsku a ZSSR. Podobne ako SED v Nemeckej demokratickej republike aj KSČ ukázala len minimálny záujem uskutočniť reformy a nasledovať tak Gorbačov reformný kurz alebo zobrať na vedomie reformné zmeny v Poľsku a Maďarsku.¹⁴

V Československu však k sovietskemu reformnému úsiliu nebolo kritické iba stranické vedenie krajiny. Jedným z kritikov Gorbačovovej perestrojky bol aj Milan Šimečka. Tento český filozof a esejista žijúci na Slovensku sice privítal Perestrojku ako „poslednú šancu“, ktorá pomôže zmierniť existujúce napätie medzi východom a západom a prekonat’ globálnu konfrontáciu¹⁵, ktorá by mohla vyústiť k použitiu atómových zbraní a ohrozíť tak existenciu celého ľudstva.¹⁶ V každom prípade ale východná Európa vrátane Československa nepotrebovala „ani jasne definovanú reformnú koncepciu, ani novú ideológiu prestavby.“¹⁷ Šimečka kritizoval aj snahy československých disidentov postaviť proti súčasnej spoločnosti poriadok, ktorý by predstavoval „hybrid dvoch európskych skúseností“.¹⁸ Myslená tým bola tretia cesta, ktorá by kombinovala silné stránky západného systému na jednej a východného systému na strane druhej. V zásade sa však Šimečka pri diskusiách o konkrétnej podobe budúceho politického poriadku držal skôr v ústrane.¹⁹ Všeobecne iba hovoril o potrebe budovania demokratickej spoločnosti.

¹¹ Pozri OTÁHAL, M.: Komunistický režim, s. 39.

¹² RYCHLÍK, J.: Normalizační podoba, s. 41. Až od roku 1989 začali obmedzené politické reformy.

¹³ OTÁHAL, Milan: *Opoziční proudy v české společnosti 1969-1989*, Praha 2011, s. 283.

¹⁴ Pozri RYCHLÍK, J.: Normalizační podoba, s. 44.

¹⁵ MARUŠIAK, Juraj: Šimečkovo zmáhanie sa s utopiou a jeho cesta k otvorennej spoločnosti, in: *Studia Politica Slovaca*, roč. 3, 2010, č. 2, s. 140-154, s. 149.

¹⁶ ŠIMEČKA, Milan: Ztráta skutečnosti, in: Kusý, Miroslav – Šimečka, Milan: *Veľký brat a veľká sestra. O strate skutočnosti v ideológii reálneho socializmu*. Bratislava 2000, S. 109-192, s. 180, 185, 187. ŠIMEČKA, Milan: *Obnovení pořádku*. Brno 1990, s. 172.

¹⁷ ŠIMEČKA, Milan: Loučení s utopíí, in: Kusá, Jolana – Zajac, Peter (eds.): *Prítomnosť minulosti, minulosť' prítomnosti*. Bratislava 1996, s. 9-16, s. 14.

¹⁸ ŠIMEČKA, Milan: Matoucí socialismus, in: Hlušičková, Růžena – Císařovská, Blanka (eds.): *Hnutí za občanskou svobodu 1988-1989. Sborník dokumentů*. Praha 1994, s. 118-121, s. 120.

¹⁹ KOPSOVÁ, Raisa: Dimenzie Šimečkovej esejistiky, in: Zajac, P. – Kusá, J. (eds.): *Prítomnosť' minulosti..*, s. 163-169, s. 164.

Milan Šimečka

Milan Šimečka sa narodil 6. marca 1930 v sliezskej Novom Bohumíne. Zomrel v Prahe 24. septembra 1990. Po ukončení strednej školy v moravskom Olomouci študoval v rokoch 1949 – 1953 českú a ruskú literatúru a filozofiu na univerzite v Brne. Po ukončení štúdia odišiel Šimečka na jeseň 1954 na Slovensko. Najskôr sa stal asistentom na Lekárskej a farmaceutickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave. Od roku 1957 pracoval na miestnej Vysokej škole múzických umení, kde sa aj habilitoval. Na oboch inštitúciách vyučoval marxistickú filozofiu.²⁰

V šesťdesiatych rokoch publikoval Šimečku v časopisoch ako *Kultúrny život*, *Literárni noviny* a *Literárni listy*. Počas zimného semestra 1967/68 bol štipendistom Inštitútu európskych dejín v nemeckom Mainzi. Tam okrem iného napísal štúdiu k filozofii Herberta Marcuseho²¹ a dostal sa do kontaktu s publikáciami Georgea Orwella, ktoré výrazne ovplyvnili jeho myslenie. Šimečka sa v tomto období venoval štúdiu spoločenských utópií a utopizmu „ako druhu myslenia a konania“. Z tohto štúdia vyplynuli dve knihy: *Sociálne utópie a utopisti* (1963) a *Kríza utopizmu* (1967).²² V týchto spisoch konfrontoval utópie so skutočným dejinným vývojom.²³

Počas Pražskej jari Šimečka požadoval ani nie tak reformu existujúcich politických inštitúcií, ako skôr nový politický štýl, nové politické pravidlá, ako aj nových politických reprezentantov.²⁴ Reformný proces v Československu interpretoval ako „návrat k európskej socialistikej tradícii, k tradícii demokratického socializmu“. V tomto význame si predstavoval tiež „návrat k Európe“.²⁵

Po násilnom ukončení Pražskej jari a obsadení krajiny vojskami Varšavskej zmluvy bol Šimečka v marci 1970 vylúčený z KSČ. Následne prišiel o prácu na univerzite. V nasledujúcich rokoch pracoval ako vodič a bagrista.²⁶ Od 6. mája 1981 do 27. mája 1982 bol vo vyšetrovacej väzbe v Bratislave a Prahe. Svoje skúsenosti s väznením popísal v *Listoch z väzenia*.²⁷ K jeho najdôležitejším dielam

²⁰ MARUŠIAK, Juraj: Milan Šimečka (1930-1990) in: Daniel, Alexandr – Gluza, Zbigniew (eds.): *Slovník disidentov. Přední osobnosti opozičních hnutí v komunistických zemích v letech 1956-1989*. Praha 2019, s. 218-220, s. 218.

²¹ MARUŠIAK, J.: Šimečkovo zmáhanie ..., s. 141, 143. ŠIMEČKA, Milan: Heslo Marcuse. Filozofia amerického marxológa Herberta Marcuseho, in: *Kultúrny život*, 23, 1968, č. 25, s. 2, 5.

²² ŠIMEČKA, Milan: *Sociálne utópie a utopisti*. Bratislava 1963; ŠIMEČKA, Milan: *Kríza utopizmu (O kontinuite a vyústení utopických názorov)*. Bratislava 1967.

²³ Pozri. KOPSOVÁ, R.: Dimenzie ..., s. 164.

²⁴ MARUŠIAK, J.: Šimečkovo zmáhanie ..., s. 143. ŠIMEČKA, Milan: Pred problémami otvorennej spoločnosti, in: *Slovenské pohľady*, 84, 1968, č. 7, s. 10-20.

²⁵ MARUŠIAK, J.: Šimečkovo zmáhanie ..., s. 144; ŠIMEČKA, Milan: Návrat do Eúropy, in: *Kultúrny život*, 23, 1968, č. 11, s. 9. Podobne ŠIMEČKA, Milan: Pravda o našej obrode, in: *Kultúrny život*, 23, 1968, č. 27, s. 7.

²⁶ BRABEC, Jiří et al: *Slovník zakázaných autorov 1948-1980*. Praha 1991, s. 412.

²⁷ ŠIMEČKA, Milan: *Listy z väzenia*. Bratislava 1999.

zo sedemdesiatych a deväťdesiatych rokov patria *Obnovení pořádku*²⁸, *Společenství strachu*²⁹, *Nás soudruh Winston Smith*³⁰, *Kruhová obrana*³¹ ako aj spis *Veľký brat a veľká sestra*³² napísaný spoločne so slovenským disidentom Miroslavom Kusým. V týchto dielach, v ktorých možno pozorovať autobiografické črty, sa Šimečka snažil odpovedať na otázku, prečo bol normalizačný režim, nastolený po ukončení Pražskej jari, taký stabilný.

V sedemdesiatych rokoch zastával Šimečka názor, podobne ako Miroslav Kusý, že československý režim sa od ukončenia Pražskej jari v auguste 1968 mohol opierať o „spoločenskú zmluvu“, „ktorú by si Jean[-]Jacques [Rousseau] ľahko vymyslel.“³³ Podľa Šimečku išlo o relatívne spoľahlivú spoločenskú zmluvu, ktorá zabezpečovala poriadok v štáte spoľahlivejšie „ako drahé a nadbytočné kontrolné orgány“.³⁴ Podľa tejto „zmluvy“ museli občania na verejnosti mlčať o všetkých rozhodnutiach vedúcej strany. To znamená zriecknuť sa „osobných práv a presvedčení“, prípadne ich vnímať ako chyby a omaly.³⁵ Mlčanie tiež znamenalo byť lojalný k štátu, odložiť pochybnosti a namiesto toho sa začleniť do existujúceho poriadku.³⁶ Druhým pravidlom bolo, že občania musia verejne súhlasiť s myšlienkami socializmu. To znamenalo účasť na vol'bách do parlamentu, v ktorom existoval len jeden spoločný volebný lístok Národného frontu, ako aj účasť na politických zhromaždeniach a politických prejavoch, ako napríklad na sprievodoch, ktoré sa konali pri výročiach 1. mája.³⁷ Popri tom museli občania používať nový jazyk v zmysle Georgea Orwella.³⁸ Pokial' ľudia pristúpili na tieto

²⁸ ŠIMEČKA, Milan: *Obnovení pořádku* [1979]. Brno 1990.

²⁹ ŠIMEČKA, Milan: Společenství strachu [1978], in: Šimečka, Milan: *Společenství strachu a jiné eseje*. Bratislava 2003, s. 120-138.

³⁰ ŠIMEČKA, Milan: Nás soudruh Winston Smith. Československý doslov k románu George Orwella „1984“ [1984], in: Orwell George, 1984. Praha 1991, s. 207-268.

³¹ ŠIMEČKA, Milan: *Kruhová obrana* [1985]. Bratislava 1992.

³² KUSÝ, Miroslav – ŠIMEČKA, Milan: *Veľký brat a veľká sestra. O strate skutočnosti v ideológii reálneho socializmu*. Bratislava 2000. Pôvodne publikované pod názvom *Európska skúsenosť s reálnym socializmom* (Toronto 1984).

³³ ŠIMEČKA, M.: Obnovení, s. 168, svr. s. 95. Téza o zmluve slúži Šimečkovi ako opisný prostriedok na lepšie znázornenie „vyjednávacích procesov“ medzi vládcami a ovládanými. V teoretickej rovine sa takáto zmluva podobá zmluve o zabezpečení vládnutia. Účelom takejto zmluvy je konsolidácia existujúceho spoločenského poriadku. Suverénovi majú byť pripísané podmienky vládnutia. To ide ruka v ruke so zavedením určitých privilégií, na ktoré má zmluvný partner nárok (THIELE, Ulrich: *Die politischen Ideen. Von der Antike bis zur Gegenwart*. Wiesbaden 2008, s. 20).

³⁴ ŠIMEČKA, M.: Obnovení, s. 168. Pozri. DALBERG, Dirk Mathias: Materializmus a machiavellizmus. Pohl'ad Miroslava Kusého na československú spoločnosť v období normalizácie, in: *Studia Politica Slovaca*, 11, 2018, č. 2, s. 32-49.

³⁵ ŠIMEČKA, M.: Obnovení, s. 126.

³⁶ ŠIMEČKA, M.: Obnovení, s. 126.

³⁷ ŠIMEČKA, M.: Obnovení, s. 75. ŠIMEČKA, M.: Kruhová obrana, s. 88.

³⁸ ŠIMEČKA, M.: Nás soudruh Winston Smith, s. 256. Podrobnejšie pozri DALBERG, Dirk Mathias: Die öffentliche Sprache in der Tschechoslowakei während der Normalisierung. Ihre

požiadavky, boli odmenení v materiálnom zmysle a vo svojom privátnom živote sa mohli tešiť určitým liberálnym slobodám. Naopak, nedodržiavanie zmluvy malo negatívne dôsledky. V takomto prípade mohli ľudia prísť o zamestnanie, mohli byť prenasledovaní, sledovaní Štátom tajnou bezpečnosťou, prípadne uväznení. Československá spoločnosť tak bola poznačená strachom a morálnym úpadkom, ktorý bol možné vidieť v apatii, klamstve a pokrytectve.³⁹

Napriek tomu, že Šimečka nebol signatárom Charty 77, udržiaval čulé kontakty s jej predstaviteľmi. V októbri 1988 sa zaradil k signatárom manifestu „Demokracia pre všetkých“, ktoré publikovalo Hnutie za občiansku slobodu (HOS). Manifest bol výzvou na spoločenskú sebareflexiu a zmenu. Požadoval zriadenie pluralitnej demokracie podľa západoeurópskeho vzoru a povolenie súkromného podnikania.⁴⁰

Koncom osemdesiatych rokov sa Šimečka zaoberal politickými a kultúrnymi základmi demokracie a opäť sa venoval aj utópiám. Od 31. decembra 1987 do 28. februára 1989 písal svoj politický denník „Koniec nehybnosti“, v ktorom náčrtol postupný úpadok normalizačného režimu.⁴¹ V novembri 1989 bol Šimečka ako zástupca slovenského hnutia *Verejnosc' proti násiliu* jedným z intelektuálnych protagonistov Nežnej revolúcie. Po zvolení Václava Havla za československého prezidenta 2. decembra 1989 bol Šimečka až do svojej smrti predsedom Rady konzultantov prezidenta.

Ťažiskom Šimečkovej práce bol od roku 1989 návrat k európskym politickým a kultúrnym tradíciam, nastolenie demokratickej politickej kultúry, ale aj problém slovensko-českých vzťahov. Bol si vedomý t'ázkostí spojených s prechodom z nedemokratického režimu na demokratický a bol toho názoru, že získaná sloboda ešte nie je demokraciou.⁴²

Spisy Milana Šimečku sa doteraz skúmali predovšetkým na Slovensku. V popredí sa však nachádza spravidla popis jeho novinárskej činnosti a pomenovanie jeho spisov, bez toho, aby boli podrobené hlbšej politicko-vedeckej a demokraticko-teoretickej analýze. Z filozofického hľadiska Šimečkove spisy približujú R. Kopsová a J. Kusá.⁴³ J. Marušiak sumarizuje vývoj Šimečkovho

Bedeutung und Folgen, in: Štefančík, Radoslav (ed.): *Jazyk a politika na podmedzí lingvistiky a politológie II*. Bratislava 2017, s. 549-559.

³⁹ ŠIMEČKA, M.: Společenství strachu, s. 10-14.

⁴⁰ Hnutí za Občanskou Slobodu: Demokracie pro všechny, in: Hlušičková, Růžena/Císařovská, Blanka (eds.), *Hnutí za občanskou svobodu 1988-1989. Sborník dokumentů*, Praha 1994, S. 25-34. Hnutie za občiansku slobodu bolo prvým politických občianskym hnutím v ČSSR. Vzniklo ako reakcia na reformnú politiku M. Gorbačova. Hnutie výrazne ovplyvnilo vývoj a charakter disidentského hnutia v Československu (OTÁHAL, Milan: *Opoziční proudy v české společnosti 1969-1989*. Praha 2011, s. 328).

⁴¹ ŠIMEČKA, Milan: *Konec nehybnosti*. Praha 1990.

⁴² MARUŠIAK, J.: Šimečkovo zmáhanie ..., s. 151.

⁴³ KOPSOVÁ, Raisa: O smútku z všadeprítomnej minulosti, in: Zajac, P. – Kusá, J. (eds.): *Přítomnost' minulosti...*, s. 46-52. KOPSOVÁ, Raisa: Filozofický disent na Slovensku v 70-tych

politického myslenia a rozlišuje štyri fázy (1955 / 56-1968, 1968-1969, 1970-1989, 1990).⁴⁴ N. Kmet' popisuje cestu Milana Šimečku k disentu.⁴⁵ P. Zajac sa zaoberal Šimečkovou koncepciou demokracie a J. Strinka analyzoval Šimečkove vyjadrenia k systémovej zmene v rokoch 1989/90.⁴⁶ Časopis *Kritika & Kontext* venoval v roku 1999 Šimečkovi špeciálne wydanie. V často pozitívne ladených príspevkoch prevládajú osobné spomienky na Šimečku.⁴⁷ To isté platí o príspevku E. Kantúrkovej.⁴⁸ V Českej republike popísal Šimečkovo pôsobenie a zhrnul dokopy jeho najdôležitejšie spisy M. Otáhal.⁴⁹ V anglosaskom svete poskytol H. Gordon Skilling cenný príspevok k výskumu Šimečkovho myslenia.⁵⁰

Šimečkova kritika perestrojky a utópií

Šimečkove pochybnosti o Gorbačovovej perestrojke vychádzajú z jeho domienky, že perestrojka je „nebezpečne závislá [...] na myšlienke deformácie socializmu“. Gorbačov zastával názor, že existujúci socializmus neboli skutočným socializmom. Socializmus vo východnej Európe podľa nej bol skôr deformovaným socializmom. Podľa Šimečku by tento názor mohol Gorbačovova priviesť „do situácie, v ktorej by sa nevyhnutne museli opakovat' Stalinove chyby“. Šimečka sa obával, že Gorbačov vnúti spoločnostiam vo východnej Európe, „nejaký vylepšený socializmus, reformovaný socializmus“, to znamená umelý poriadok nadiktovaný zhora. Takto chápaná reforma je však založená na „starej utopistickej vízii, a sice, že je možné prinútiť spoločnosť k vedecky podloženej

a 80-tych rokoch, in: Kollár, Karol – Kopčok, Andrej – Pichler, Tibor (eds.), *Dejiny filozofie na Slovensku v XX. storočí*. Bratislava 1998, s. 374-387. KOPSOVÁ, Raisa: Strach z normalizácie a normalizácia strachu, in: *Filozofia*, 57, 2002, č. 2, s. 109-115. KOPSOVÁ, Raisa: Dimenzie Šimečkovej esejistiky, in: Šimečka, Milan: *Společenství strachu a jiné eseje*. Bratislava 2003, s. 163-169. KUSÁ, Jolana: Kontinuita myslenia v diskontinuite dejín, in: Kusá, Jolana – Kopsová, Raisa – Fundárek, František: *Život v slove a život slovom*, Bratislava 1995, s. 34-52. KUSÁ, Jolana: O povahе skutočnosti Milana Šimečku, in: Zajáč, P. – Kusá, J. (eds.): *Přítomnost' minulosti....*, s. 32-45.

⁴⁴ MARUŠIAK, J.: Šimečkovo zmáhanie ..., s. 140-154.

⁴⁵ KMET' Norbert: Cesta Milana Šimečku k disentu, in: *Studia Politica Slovaca*, 3, 2010, č. 2, s. 155-158.

⁴⁶ ZAJAC, Peter: Hybridná spoločnosť. Šimečkova koncepcia demokracie a dnešná slovenská spoločnosť, in: Zajac, P. – Kusá, J. (eds.): *Přítomnost' minulosti*. s. 141-156. STRINKA, Július: Systémové zmeny očami Milana Šimečku, in: *Filosofia*, 47, 1992, č. 1, s. 34-38.

⁴⁷ *Kritika & Kontext. Časopis kritického myslenia*, 4, 1999, č. 3-4.

⁴⁸ KANTÚRKOVÁ, E.: *Památník*. Praha 1994, s. 149-185.

⁴⁹ OTÁHAL, Milan: *Opoziční proudy v české spoločnosti 1969-1989*. Praha 2011, s. 388-390.

⁵⁰ SKILLING, H. Gordon: *Samizdat and an Independent Society in Central and Eastern Europe*. Columbus 1989, s. 136-139. Bol to český historik Vilém Prečan, ktorý v roku 1976 emigroval do Nemecka a sprostredkoval Skillingovi Šimečkove spisy. Za tento odkaz d'akujem Vladimírovi Genčovi.

racionálnej schéme a „určiť, ako by mala žiť, správať sa a meniť ju.“⁵¹ Šimečka preto kritizoval Gorbačovovu perestrojku, pretože sa obával, že bude nanútená spoločnosť zhora: „Musíme sa rozlúčiť s utopickou myšlienkovou, že existuje vedecky mysliteľný reformný projekt, ktorý je spoločnosti nanútený opäť násilím a po jeho nastolení bude všetko v poriadku.“⁵² Tu je možné namietať, že Gorbačov, ako už bolo uvedené, hovoril o „slobode voľby“, na ktorú má každý národ právo“, a odsúdil pokusy „nanútiť niekomu spoločenský poriadok, spôsob života alebo politiku.“⁵³

Málo pochopenia mal Šimečka pre (obmedzené) reformné úsilie československej vlády. Obyvateľia by mohli mať „pocit, že program perestrojky, ktorý im politici ponúkajú, nie je myslený úprimne“. Znie to totiž „dost’ neskutočne, keď sa k myšlienke akýchsi zmien, akýchsi reforiem hlásia práve tí, ktorí mali už dávno moc premeniť ju v čin, avšak namiesto toho po nej pošľapávali.“⁵⁴

Šimečkove odmietnutie perestrojky je primárne založené na jeho negatívnom postoji k utópiám.⁵⁵ S Karlom Popperom súhlasil, že utópie „sú nebezpečné, ničivé, sebadeštruktívne.“⁵⁶ Podľa Šimečkovho chápania utópie predstavovali „škodlivý sebaklam“, ktorý by viedol k násiliu, diktatúram a smrti. Táto interpretácia ho priviedla k záveru, že ľudská história by bola bez utópií „menej tragická“. Napriek tomu si Šimečka vedel svet bez utópií predstaviť len veľmi ľažko. „Svet bez utópie by bol svetom bez sociálnej nádeje, bol by to len svet zmierenia s daným stavom a s sprofanovanými heslami politickej každodennosti.“⁵⁷ Bez utópií by bol svet rovnako „bez snov a sociálnej nádeje“.⁵⁸ Na základe uvedeného utópie opisujú „umelé koncepty“ a obrazy ideálneho štátu.⁵⁹ Šimečkovi sa javili ako sen o realizácii všetkých možností, ako alternatívny svet⁶⁰ a ako odpoved'

⁵¹ ŠIMEČKA, M.: Loučení, s. 13.

⁵² ŠIMEČKA, M.: Loučení, s. 14.

⁵³ LOTH, W.: Staaten und Machtbeziehungen, s. 149. Myslený je GORBATSCHOW, Michail: Für eine neue Qualität der internationalen Beziehungen (Rede Michail Gorbatschows vor der UNO in New York am 7. Dezember 1988), in: Gorbačov, M.: *Glasnost. Das neue Denken*. Frankfurt am Main-Berlin 1990, s. 259-284, s. 264. Pozri tiež GORBATSCHOW, Michail: Möge jedes Volk seinen eigenen Weg beschreiten, in: Gorbatschow, M.: *Glasnost. Das neue Denken*. Frankfurt am Main-Berlin 1990, s. 293-308, s. 300.

⁵⁴ ŠIMEČKA, M.: Konec nehybnosti, s. 151.

⁵⁵ Svět s utopiemi, nebo bez nich [1982], in: Šimečka, Milan: *Společenství strachu a jiné eseje*. Bratislava 2003, s. 28-34, s. 32. Už v jeho spisoch publikovaných v šesťdesiatych rokoch *Sociálne utópie a utopisti* [1963] a *Kríza utopizmu* [1967] sa Šimečka intenzívne zaobral utópiami. Utópiám sa venoval aj v textoch uverejnených v osemdesiatych rokoch, a sice v textoch Ztráta skutečnosti [1980], in: Šimečka, M. – Kusý, M.: *Veľký brat a veľká sestra*, s. 109-192 ako aj *Loučení s utopíí* [1989].

⁵⁶ ŠIMEČKA, M.: Svět s utopiemi,..., s. 32. Šimečka sa v tomto texte opiera o diela Karla Poppera *Utopie and Violence* (in: *The Hibbert Journal*, 46 (1947), č. 109, s. 109-116).

⁵⁷ ŠIMEČKA, M.: Svět s utopiemi ..., s. 33.

⁵⁸ KOPSOVÁ, R.: Dimenzie ..., s. 164.

⁵⁹ ŠIMEČKA, M.: Loučení, s. 14.

⁶⁰ Por. ŠIMEČKA, M.: Kríza utopismu, s. 26.

na materiálne nedostatky⁶¹ a ako „reakcia na spoločenské zlo“.⁶² Sú odpovedňou na výzvu chybnej súčasnosti.⁶³ Pre Šimečku sú teda utópie eutópie, to znamená ideálne predstavy o spoločenstve.⁶⁴

Podobne ako Karl Mannheim, aj Šimečka sa postavil proti rozšírenému názoru, že utópia je projektom spoločenskej organizácie, „ktorú od začiatku nie je možné uskutočniť v jej ideálnej podobe“. Naznačil, že utópie sa môžu realizovať „aj dnes a každý deň“.⁶⁵ Ukázalo sa však, že všetky pokusy o uskutočnenie utópií alebo eutópií priniesli negatívny výsledok.⁶⁶ Ako príklady uvádza Šimečka dielo *Pekný nový svet* od Aldousa Huxleysa a známy román *1984* Georgea Orwella.⁶⁷ Tieto diela ukazujú „cestu utópií od sna k nočnej more“. Sú za zásadnú zmenu v utopickom myslení. Huxley a Orwell „nechcú viac slúbovať novú budúcnosť, oni chcú pred ňou varovať“.⁶⁸

Konkrétnym „umelým projektom na zmenu ľudskej spoločnosti“ a „projektom na vykúpenie ľudstva“⁶⁹, teda eutópiou pre Šimečku, bol socializmus. „Mnoho obetavých, sociálne cítiacich a biedou znechutených ľudí zdieľalo od nepamäti ideu, že ľudská spoločnosť si konečne zaslúži, aby bola usporiadaná podľa rozumu, podľa vedecky zdôvodneného projektu a nie podľa ľubovôle a zlých ľudských vlastností.“⁷⁰ V 19. storočí projekt lepšej spoločnosti dozrel a Marx ho „teoreticky zdôvodnil“ a nazval socializmom a komunizmom. Šimečka kritizoval skutočnosť, že to ani nebolo také dôležité, pretože pre celú ideu nie je dôležité zameranie projektu, ale projekt sám o sebe. Tento projekt je tak viac „liekom, spásou a ukončením nevedomej cesty ľudstva.“ Šimečka však tento projekt spravidlivej a šťastnej budúcnosti považoval za veľmi vzdialený od reality. Preto bolo jeho uskutočnenie založené na použití revolučného násilia. To malo byť časovo obmedzené, aby sa následne mohli konečne otvoriť dvere do „ríše slobody“. V skutočnosti však bolo to „dočasné násilie“ nekonečne dlhé a „dvere do ríše slobody“ zostali zatvorené. Násilie sa teraz stalo samoúčelným a inštitucionalizovaným nástrojom vládnej moci.⁷¹ Na podporu tejto tézy odkazoval Šimečka na vývoj v Rusku po októbrovej socialistickej revolúcii.

⁶¹ Por. ŠIMEČKA, M.: Kríza utopismu, s. 16, 18.

⁶² ŠIMEČKA, M.: Kríza utopismu, s. 28.

⁶³ ŠIMEČKA, M.: Kríza utopismu, s. 19.

⁶⁴ SAGE, Richard: *Politische Utopien der Neuzeit*. Darmstadt 1991, S. 4

⁶⁵ ŠIMEČKA, M.: Ztrata skutečnosti, S. 119. MANNHEIM, Karl: *Ideologie und Utopie*. Frankfurt/Main 1995, s. 178. pozri. MARUŠIAK, J.: Šimečkovo zmáhanie ..., s. 140.

⁶⁶ ŠIMEČKA, M.: Náš soudruh, s. 243.

⁶⁷ ŠIMEČKA, M.: Ztrata skutečnosti, s. 119.

⁶⁸ OTTMANN, Henning: *Geschichte des politischen Denkens. Das 20. Jahrhundert. Bd. 4/1: Der Totalitarismus und seine Überwindung*. Stuttgart-Weimar, s. 1. Pozri. OTTMANN, Henning: *Geschichte des politischen Denkens. Die Neuzeit. Bd. 3/1: Von Machiavelli bis zu den großen Revolutionen*. Stuttgart-Weimar, 2006, s. 138.

⁶⁹ ŠIMEČKA, M.: Matoucí socialismus, s. 119.

⁷⁰ ŠIMEČKA, M.: Konec nehybnosti, s. 150.

⁷¹ ŠIMEČKA, M.: Konec nehybnosti, s. 150.

Bieda Československa

V súvislosti so svojou tézou vývoja eutópii na dystópii, rozlišoval Milan Šimečka dva druhy socializmu „nepoškvrnený a poškvrnený“, t. j. ideálny a deformovaný. Pre Šimečku bol ideálny socializmus eutópiou. Išlo o socializmus taký, ako má byť. Ako eutópia prestal socializmus existovať v momente, keď prišiel do styku s mocou. Socializmus bol tak úspešný ako príslub a eutópia, nie však v jeho realizácii.⁷²

Konkrétnym príkladom poškvrneného socializmu bol socializmus v Československu. Pre Šimečku bolo „odrádzajúce a morálne zničujúce pozerať sa na obete“, ktoré „socializmus vyžadoval“. Týka sa to predovšetkým Čechov a Slovákov, pretože tito v roku 1948, keď bol v Československu predstavený projekt lepšieho života, spravodlivej a šťastnej budúcnosti, nezačínali ako ostatní „v chudobe a deštrukcii.“⁷³ Pri pohľade na vývoj v Československu, a to najmä od potlačenia Pražskej jari v roku 1968, dospel Šimečka na konci osemdesiatych rokov k záveru, že Československo „sa stalo umelým svetom“. To bolo vidieť najmä v „otrepaných frázach, bezduchom táraní a ideologických kotrmelcoch.“⁷⁴ Šimečka zároveň hovoril o biede⁷⁵, ktorá sa prejavovala v politike, hospodárstve, morálnej oblasti⁷⁶, ako aj v zničenej politickej kultúre.⁷⁷ Charakterizovali ju klamstvá, pretvárka, zbabelosť, strach, schizofrénia, adaptácia, apatia, morálny úpadok, nacionálne mimikry, morálne tolerovaný spôsob prežitia, prostoduchosť a priemernosť, vzdanie sa myšlienok demokracie, tolerancie a liberálnej tradície⁷⁸, ako aj spomínaná „Spoločenská zmluva“ medzi vládcami a vládnutými.⁷⁹ Schizofrénia a lži sa podľa Šimečku prejavovali tým, že obyvatelia krajinys mali zo strachu pred represáliami vždy dve odpovede na jednu a tú istú otázku. Jednu verejnú (lživú) a jednu tajnú (úprimnú). Prítomnosť lži a povolená pravda v mozgu, v jazyku, boli „jednou z hlavných charakteristík“ československej politickej kultúry“ v osemdesiatych rokoch.⁸⁰ Prejavom apatie bol nezáujem mnohých ľudí

⁷² ŠIMEČKA, M.: Matoucí socialismus, s. 119.

⁷³ ŠIMEČKA, Milan: Československo 1988 – Šance do konce století, in: *Fragment K*, 1, 1988, č. 4, s. 47-52, s. 49. Až do Mnichovskej dohody z 30. septembra 1938 bolo Česko-Slovensko jedným z ekonomicky popredných štátov na svete a jednou z najstabilnejších demokracií, ktoré na rozdiel od Poľska a Maďarska nezničili vnútorní, ale vonkajší nepriatelia (Nemecká ríša). Vojnové škody v Československu boli malé, s výnimkou východného Slovenska a niektorých českých regiónov.

⁷⁴ ŠIMEČKA, M.: Konec nehybnosti, s. 111.

⁷⁵ ŠIMEČKA, M.: Matoucí socialismus, s. 120.

⁷⁶ ŠIMEČKA, M.: Konec nehybnosti, s. 64.

⁷⁷ ŠIMEČKA, M.: Matoucí socialismus, s. 120. Pod politickou kulturou Šimečka rozumel (verejný) spôsob správania príslušníkov štátu, ale rovnako (vnútorné) postoje vládnucích a ovládaných (MARUŠIAK, J.: Šimečkovo zmáhanie ..., s. 150.).

⁷⁸ ŠIMEČKA, M.: Konec nehybnosti, s. 107-109.

⁷⁹ ŠIMEČKA, M.: Konec nehybnosti, s. 104. Práve to viedlo k tejto zničenej politickej kultúre.

⁸⁰ ŠIMEČKA, M.: Od třídních obsesí, s. 132.

o veci, ktoré sa nachádzali mimo každodenného života. Mnoho občanov bolo plných nedôvery a podozrievania a „už si o podstate tejto vládnucej strany nerobilo žiadne ilúzie“. Ostatní Československo opustili.⁸¹

Tieto pozorovania viedli Šimečku v novembri 1988 k otázke, „či spôsob, akým žijeme morálne, politicky, kultúrne, ekonomicky a inak, môže pokračovať až do konca tohto storočia.“⁸² Na tomto základe hľadal odpoveď na otázku, ako je možné prekonáť krízou zmietaný stav spoločnosti a nastoliť demokraciu. „Máme jediný spôsob, ako sa vyhnúť trpkému koncu. Musíme sa dohodnúť v najširšom národnom konsenze na zmene, na prechode k demokratickému rozhodovaniu, na pluralite bez akýchkoľvek postranných úmyslov, na slobodnej voľbe cieľov a osôb, z ktorých nebude nikto dopredu vylučovaný a nakoniec aj na mravnej obrode, na čo najrýchlejšom prekonaní lží, ktoré otrávili národnú dušu.“⁸³

Cesty k demokracii

Pre Šimečku by tento prechod bolo možné najskôr zvládnúť prostredníctvom pragmatickejho prístupu k realite a pragmatickejho konania.⁸⁴ V Šimečkovom chápaní pragmatizmus sleduje „čo sa stalo a čo sa už nedá urobiť“.⁸⁵ Podľa toho pragmatizmus znamená rozpoznať chyby alebo chybný vývoj v minulosti aj v súčasnosti. Z tohto pohľadu je možné vyvodiť závery pre konanie v súčasnosti i v budúcnosti. Pragmatizmus sa teda dá interpretovať ako sprievodca konaním.

Z pohľadu histórie sociálnych ideí je Šimečkov koncept pragmatizmu v súlade s tradíciou Charlesa Sandersa Piercea.⁸⁶ Podľa tohto zakladateľa pragmatizmu je „vnímanie sveta a všetko konanie ukotvené v nereflektovanej viere v prirodzené danosti a úspešné zvyky“. Tieto zvyky však opakovane narážajú na hranice reálneho sveta, čo sa ukazuje ako „zdroj otrásenia nereflektovaných očakávaní“. To spôsobuje pochybnosti o vlastnom správaní. Podľa Peirceovej koncepcie musí vnímanie sveta pochopíť nové alebo odlišné aspekty. Pritom sa nanovo orientuje aj jednanie. Súhra zmeneného vnímania a ďalšieho jednania sa môže opäť „stať nereflektovanou rutinou“⁸⁷, kým opäť nedosiahne svoje hranice. Pragmatizmus je teda rozpoznanie skutočných problémov, hľadanie ich príčin a spoznanie prostriedkov, ktoré sa majú použiť na prekonanie týchto problémov.⁸⁸

⁸¹ ŠIMEČKA, M.: Konec nehybnosti, s. 152.

⁸² ŠIMEČKA, M.: Konec nehybnosti, s. 149.

⁸³ ŠIMEČKA, M.: Konec nehybnosti, s. 152.

⁸⁴ ŠIMEČKA, M.: Konec nehybnosti, s. 151; ŠIMEČKA, M.: Loučení s utopií, s. 15.

⁸⁵ ŠIMEČKA, M.: Loučení, s. 14.

⁸⁶ PEIRCE, Charles Sanders: The essentials of pragmatism, in: Peirce, Charles Sanders.: *Philosophical writings of Peirce*. New York 1995, s. 251-268.

⁸⁷ JOAS, Hans: Pragmatismus/Neopragmatismus, in: Nohlen, Dieter – Schultze, Rainer-Olaf (eds.): *Politische Theorien*. München 1995, s. 493-497, s. 494.

⁸⁸ JOAS, Hans: Die politischen Ideen des amerikanischen Pragmatismus, in: Fettscher, Iring –

Svojim konceptom pragmatizmu uvažuje Šimečka v súlade s tradíciou českého realizmu, ktorú na konci 19. storočia založili Tomáš G. Masaryk, Jozef Kaizl a Karel Kramář. V ich ponímaní je realizmus na *ideológii nezávislý* prístup, ktorý rozpozná existujúcu situáciu, objasní ciele, ktoré sa majú dosiahnuť a nájde priemerané prostriedky, t. j. zvolí správne metódy na to, aby mohlo dôjsť k zmene situácie v súlade s existujúcimi podmienkami.⁸⁹

Vo vzťahu k Šimečkovej kritike perestrojky to znamená, že Gorbačov sice uznal problémy reálnej socialistickej spoločnosti. Jeho chyba však spočívala vo viere v socialistickú utópiu a predstavu, že je možné socializmus reformovať. Gorbačovove reformné úsilie sa len pokúsilo oživiť tie staré, t. j. už zlyhané (utopické) myšlienky. V zmysle pragmatizmu však Gorbačov musel rozpoznať nové a odlišné aspekty reality. Jedným z týchto aspektov bolo, že socializmus bol „porazenou, vytratenou a vychladnutou utópiou“⁹⁰ a že spoločnosti východnej Európy sa od socializmu už odklonili.

Druhým predpokladom na nastolenie demokracie bol pluralizmus. Obnova československej spoločnosti „je možná iba na pluralistickom základe [...] všetky ďalšie riešenia iba oddialia zánik“.⁹¹ Pre Šimečku bol pluralizmus slobodou zvoliť si ciele a osoby bez toho, aby bol z tohto procesu niekto od začiatku vylúčený.⁹² Vyjadrené myšlienkovou Karla R. Popperu, pluralizmus znamená „rozmanitosť myšlienok“.⁹³ Pluralizmus a pragmatizmus sú navzájom prepojené, pretože aby bolo možné prekonáť jestvujúce problémy, je potrebné vedieť prediskutovať niekoľko možností na ich riešenie.

Po tretie, prechod k demokracii mal byť uskutočnený spoločne s „*prekonaním lží, ktoré otrávili národnú dušu*“, ako aj s „*mrvavou obrodou*.“⁹⁴ Už v roku

Münkler, Herfried (eds.): *Pipers Handbuch der politischen Ideen, Bd. 5: Neuzeit: Vom Zeitalter des Imperialismus bis zu den neuen sozialen Bewegungen*. München-Zürich, 1987, s. 611-620, s. 613. Ósmy zväzok *Antológia z diel filozofov* vydaný v roku 1969 pod názvom „Pragmatizmus, Realizmus, Fenomenológia, Existencializmus“ obsahuje texty Williama Jamesa (Pragmatizmus [Pragmatism] a Pluralistický svět [A pluralistic Universe] a Johna Deweyho (Rekonštrukcia vo filozofii [Reconstruction in philosophy] a Skúsenosť a príroda [Experience and Nature]). James sa odvoloval na Peircea.

⁸⁹ Pozri. SCHMIDT-HARTMANN, Eva: The fallacy of realism. Some problems of Masaryk's approach to Czech nationale Aspirations, in: Winters, Stanley B. (ed.): *T.G. Masaryk (1850-1937), Vol 1: Thinker and politician*. London 1990, s. 130-152, s. 131. Šimečka sa vo svojej publikácii „Konec nehybnosti“ opiera o Masaryka, s. 109., (pozri aj mierne zmenenú podobu nemeckej verzie, ktorá vyšlo pod názvom *Das Ende der Unbeweglichkeit*, Frankfurt am Main 1992). O účinnosti pragmatizmu v Československu pozri VIŠNOVSKÝ, Emil: *Štúdie o pragmatizme a neopragmatizme*. Bratislava 2009, s. 225-252.

⁹⁰ ŠIMEČKA, M.: Svět s utopiemi ..., s. 28.

⁹¹ ŠIMEČKA, M.: Konec nehybnosti, s. 112.

⁹² ŠIMEČKA, M.: Konec nehybnosti, s. 152.

⁹³ POPPER, Karl R.: V čo verí Západ? (ukradnuté od autora Otvorenej spoločnosti, in: Popper, Karl R.: *Hľadanie lepšieho sveta. Prednášky a state*. Bratislava 1995, s. 188-206, s. 204).

⁹⁴ ŠIMEČKA, M.: Konec nehybnosti, s. 153.

1978 Šimečka ukázal, ako si to predstavuje. Vo svojej eseji *Spoločenstvo strachu* hovoril o ceste pravdy. Nešlo len o východisko zo spoločenstva strachu, ale aj východisko zo života v lži. Podľa Šimečku je pravda ľahko rozpoznanie. Je vrah presným opakom toho, čo stojí v novinách. Hovoriť pravdu bolo podľa Šimečku rozhodnutie človeka neakceptovať dohodnú zmluvu so štátnej mocou, ktorá v konečnom dôsledku viedla človeka k životu v klamstve.⁹⁵ Toto morálne znovuzrodenie vedie k *novej politickej kultúre*, v ktorej sa „samé opravuje to, čo potrebuje automaticky opravit“.⁹⁶ Myšlienka na novú politickú kultúru bola pre Šimečku jedinou myšlienkou, ktorá dá budúcnosti zmysel a cieľ.⁹⁷ Táto nová politická kultúra si od začiatku uvedomuje, že v zmysle pragmatizmu a pluralizmu musela pristúpiť na kompromisy, brať ohľad na skutočnosť a nepredpojato pristúpiť na každú diskusiu.“⁹⁸

Znaky demokracie

Podľa Šimečku nie sú pragmatizmus a pluralizmus len prostriedkom k demokracii. V jeho chápani boli tiež znakmi fungujúcich demokracií:

„A potom, rozhliadnime sa po Európe. Úspešné vlády v slušných a prospejúcich demokratických štátach sú všetky rovnako pragmatické, vyvažujú skôr zmierlivé než antagonisticky rôzne sociálne záujmy a sú koniec koncov vždy napravo alebo naľavo od stredu.“⁹⁹

Pragmatické a pluralistické európske spoločnosti by tiež mali mať fungujúce trhové hospodárstvo. Ich efektívnosť tiež „vytvorila materiálny základ pre demokratický rozvoj“. Dôležitosť pluralizmu pre hospodársky život je možné vysvetliť myšlienkou Josepha Schumpetera o tvorivej deštrukcii. Schumpeter popisuje proces neustáleho obnovovania a zlepšovania výrobných procesov a výrobkov. Tento proces, ktorý vyvoláva konkurenciu, si však vyžaduje pluralizmus a pragmatizmus.¹⁰⁰ Neboli to utópie a ideológie, ktoré boli rozhodujúce pre to, že Európa bola na tom z ekonomického, politického a sociálneho hľadiska lepšie ako východná Európa, ale skôr pragmatizmus spojený s pluralizmom, ktorý na rozdiel od utópií umožňuje konať podľa aktuálnej situácie.

Politický význam pluralizmu spočíva v tom, že občania môžu vyjadrovať svoje skutočné osobné názory. Na verejnosti nemusíte rozprávať inak, ako si myslíte

⁹⁵ ŠIMEČKA, M.: Společenství strachu, S. 19. Ako sám Šimečka poznamenal, táto esej súvisí s dielom Václava Havla „Moc bezmocných“ (in: HAVEL, Václav: *O lidskou identitu. Úvahy, fejetony, protesty, polemiky, prohlášení a rozhovory z let 1969-1979*. Praha 1990, s. 55-133).

⁹⁶ ŠIMEČKA, M.: Loučení s utopii, s. 14.

⁹⁷ ŠIMEČKA, M.: Matoucí socialismus, s. 121.

⁹⁸ ŠIMEČKA, M.: Matoucí socialismus, s. 119.

⁹⁹ ŠIMEČKA, M.: Československo 1988, s. 51.

¹⁰⁰ SCHUMPETER, Joseph A.: *Kapitalismus, Sozialismus und Demokratie*. Tübingen 2005, s. 138.

a rozprávate v súkromí. Pluralizmus tiež umožňuje voľnú súťaž (politických) ideí, ako aj súťaž politických strán o spoločné dobro a moc. V konečnom dôsledku táto súťaž umožňuje slobodné voľby a možnosť odvolať zvolenú vládu. Z hľadiska vzájomného pôsobenia pluralizmu a demokracie treba poznamenať, že Šimečka chápal demokraciu ako konkurenčnú demokraciu. V tejto forme demokracie medzi sebou súťažia rôzne názory a pohľady, ktoré sa agregujú v politických stranach, ktoré ich následne formulujú vo svojich programových dokumentoch s cieľom získať priazeň väčšiny obyvateľstva, a to prostredníctvom slobodnej súťaže vo volbách. Pre takúto formu demokracie je charakteristická rozmanitosť politiky, ako aj transparentné, férkové a konkurenčné rozhodovanie.¹⁰¹

Vyjadrené slovami Karla R. Poperra je pre Šimečku pluralitná konkurenčná demokracia forma vlády, ktorá umožňuje, aby sa ovládaní mohli nenásilnou formou zbaviť držiteľov moci.¹⁰² Štát, resp. politický systém, ktorý neumožňuje slobodnú súťaž o moc, prípadne bráni, aby vládnuci mohli byť (mierumilovne) vymenení, stráca schopnosť riešiť krízy už na ich začiatku. V dôsledku toho musí čakať na jej kulmináciu (krízy) alebo smrť vladára.¹⁰³ Podľa Popperovho chápania bola demokracia jedinou formou vlády, ktorá je schopná zniest' politickú opozíciu a v tom kontexte aj politické slobody.¹⁰⁴

Pre Šimečku je demokracia charakteristická demokratickou politickou kultúrou, ktorej charakteristikami sú pluralizmus a pragmatizmus. Táto demokratická politická kultúra predchádza inštitucionalizovanej demokracii: „Elementárna demokracia musí začínať na úrovni všedného zamestnaneckeho a občianskeho života.“¹⁰⁵ Bez demokratických zvykov, postojov a správania, bez demokratickej politickej kultúry niet demokracie. Demokratická politická kultúra mala pre Šimečku aj ochrannú funkciu. Iba ona môže zabrániť tomu, aby bola spoločnosť opakovane nútená k polomatnej konverznej utópii.¹⁰⁶

Šimečka spája demokraciu, jej zriadenie a udržiavanie, následne s „hodnotovým rozpočtom obyvateľstva“¹⁰⁷, a zasadzuje sa za rozvoj demokratických spôsobov správania v každodennom živote.¹⁰⁸ Šimečka sa tak pripája k tradícii

¹⁰¹ Ku konkurenčnej demokracie pozri: SCHMIDT, Manfred G.: *Demokratietheorien. Eine Einführung*. Bonn 2010, s. 306-308 a s. 316-318.

¹⁰² POPPER, K.: *V čo verí Západ?*, s. 204.

¹⁰³ ŠIMEČKA, Milan: Od třídních obsesí k dialogu. Změny v politické kultuře východní Evropy dětente, in: Šmečka, M.: *Společenství strachu...*, s. 120-138, s. 133.

¹⁰⁴ Šimečka tu odkazuje priamo na Poperra (ŠIMEČKA, M.: Od třídních obsesí, s. 133, pozri POPPER.K.: *V čo verí Západ?*, s. 203-204).

¹⁰⁵ ŠIMEČKA, Milan: Druhý rozhovor s druhou generáciou, in: Šimečka, Milan – Kusý, Miroslav: *Velký brat a velká sestra*, s. 193-207, s. 205. Pozri aj MARUŠIAK, J.: Šimečkovo zmáhanie..., s. 150.

¹⁰⁶ ŠIMEČKA, M.: Loučení s utopií, s. 15.

¹⁰⁷ SCHMIDT, M. G.: *Demokratietheorien*, s. 421.

¹⁰⁸ MERKEL, Wolfgang – SANDSCNEIDER, Eberhard – SEGERT, Dieter: Einleitung: Die Institutionalisierung der Demokratie, in: Merkel, Wolfgang a kol. (eds.): *Systemwechsel 2. Die Institutionalisierung der Demokratie*. Opladen 1996, s. 9-37, s. 12.

Alexisa de Tocquevilla a ním inšpirovaným výskumom politickej kultúry. Stabilita demokracií sa nedá viero hodne vysvetliť bez priaznivých občianskych tradícií.¹⁰⁹ Tocqueville robí demokraciu závislú od určitých zvykov, od zvyklostí ducha, od morálneho a intelektuálneho stavu národa.¹¹⁰ Bol presvedčený, že „ani najšťastnejšia poloha ani najlepšie zákony nemôžu udržať zriadenie, ak odporejú mravom, zatialčo mravy sa presadia i v najnepriaznivejších polohách a pri najhorších zákonoch. Dôležitosť mravov je všeobecná pravda, ku ktorej nás stále vedie štúdium a skúsenosť.“¹¹¹

Aj pragmatik John Dewey definuje demokraciu ako aktívnu sociálnu životnú prax: „A democracy is more than a form of government; it is primarily a mode of associated living, of conjoint communicated experience“¹¹².

Na Šimečkovu argumentáciu je potrebné nazeráť aj v širších súvislostiach českého politického myslenia 20. storočia. Podobné pohľady je možné nájsť aj v dielach Tomáša G. Masaryka a Karla Čapka. Masaryk, filozof, sociológ a prvý československý prezident, zastával názor, že demokracia „nie je len štátna a administratívna forma“, ale rovnako životným svetonázorom a režimom života.¹¹³ Spisovateľ Karel Čapek hovoril o demokracii ako o „životnom poriadku“.¹¹⁴

Pokial' Šimečka považoval úroveň ekonomickejho rozvoja za dôležitú pre nastolenie a udržanie demokracie, argumentoval podobne ako Seymour Martin Lipset. Tento autor zastával názor, že stabilita demokracie závisí aj od úrovne ekonomickejho rozvoja. „The more well-to-do a nation, the greater the chances, that it will sustain democracy.“¹¹⁵ Empirické výskumy demokracie potvrdzujú túto domnienku. Vysoká úroveň ekonomickejho rozvoja je veľmi priaznivým predpokladom stabilnej demokracie.¹¹⁶

Perspektívy

Pokial' ide o perspektívy pluralistickej a pragmatickej politickej kultúry v Československu, vyjadroval sa Šimečka spočiatku presvedčivo. Konštatoval, že Česi

¹⁰⁹ SCHMIDT, Demokratietheorien, s. 421. Pozri tiež: PUTNAM, Robert D.: *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, NJ. 1993.

¹¹⁰ TOCQUEVILLE, Alexis de: *O demokracii v Amerike*. Bratislava 2006, s. 452.

¹¹¹ TOCQUEVILLE, A.: *O demokracii v Amerike*, s. 480.

¹¹² DEWEY, John: *Democracy and education. An introduction to the philosophy of education*. New York 1916, s. 101.

¹¹³ MASARYK, Tomáš G.: *Svetová revoluce. Za války a ve válce 1914-1918*. Praha 1933, s. 560, 570.

¹¹⁴ ČAPEK, Karel: *O demokracii*, in: Čapek Karel: *O demokracii novinách a českých pomerech*. Praha 2003, s. 105.

¹¹⁵ LIPSET, Seymour Martin: *Political man. The social bases of Politics*. Garden City-New York 1963, s. 31.

¹¹⁶ SCHMIDT, M. G.: Demokratietheorien, s. 412, 425.

a Slováci „nemajú inú mentalitu“ ako „najbližší susedia“¹¹⁷ a že „majú najpriaznivejšie podmienky zo všetkých východoeurópskych krajín“.¹¹⁸ Odôvodnenie svojho tvrdenia videl Šimečka v demokratickom poriadku a liberálnej tradícii prvej ČSR (1918-1938). „Existuje tradícia, ktorá je založená na životných skúsenostach prvej republiky.“¹¹⁹ Podľa Šimečku boli demokratické tradície v Československu stále prítomné. Popri tom hovoril ešte o všeobecnej československej demokratickej tradícii staršej ako prvá republika.

Šimečka tu poukazuje na silný symbol, ktorý najmä v medzivojnoveom období, plnil legitimizačnú a zmysluplnú funkciu. Myslený je tým autostereotyp českého ľudu, ktorý sám seba považuje za demokratický národ.¹²⁰ Tento je používaný na výber, organizáciu, interpretáciu, význam a hodnotenie politických fenoménov.¹²¹ Mnoho osobností, ku ktorým patril aj biológ a filozof Emanuel Rádl, idealizovalo národnú minulosť a pripisovalo českému národu demokratického ducha. Zastávali názor, že Česi sú kvôli svojej minulosti demokratickí.¹²² Iní autori, ako napríklad publicista a novinár Alois Hajn, prezentovali postoj, že Česi mali veľké šťastie, ako aj „veľký morálny a politický kapitál“, že sa od národného obrodenia na konci 18. storočia vybrali demokratickým smerom. Práve pozitívny prístup k demokracii priniesol Čechom po prvej svetovej vojne samostatnosť. Hajn tak prepojil prístup k demokracii a vytvorenie vlastnej štátnosti v roku 1918.

Šimečka pozoroval aj dva súčasné trendy, vďaka ktorým bol presvedčený o vývoji pluralitnej politickej kultúry. Program, ktorý vydalo Hnutie za občiansku slobodu v polovici októbra 1988, nazval „Demokracia pre všetkých“.¹²³ Išlo o „pekne formulovanú víziu pluralitnej politickej kultúry [...], o ktorú sa všetci snažíme“. ¹²⁴ Po druhé, Šimečka pozitívne vnímal vznik kultúrneho undergroudu. „Proti totalitnému nároku štátu“ bola vytvorená „na sféru duchovného života skromná hradba nezávislých postojov, nezávislého myslenia a nezávislej kultúry.“¹²⁵ Táto nezávislá kultúra nebola pre neho tvorbou založenou na utilitárnej morálke, ale tvorbou voči režimu neservilnej kultúry. Išlo o slobodný prejav spoločenstva rovnako uvažujúcich ľudí. Podľa Šimečku „existovala nezávislá literatúra, filozofia, historiografia a iné odbory, existovali nezávislé aktivity najrôznej-

¹¹⁷ ŠIMEČKA, M.: Československo 1988, s. 51.

¹¹⁸ ŠIMEČKA, M.: Konec nehybnosti, s. 153.

¹¹⁹ ŠIMEČKA, M.: Konec nehybnosti, s. 110.

¹²⁰ Pozri. DALBERG, Dirk Mathias: *Die nichtpolitische Politik. Eine tschechische Strategie und Politikvorstellung (1890-1940)*. Stuttgart 2013, s. 166-170.

¹²¹ Pozri. ROHE, Karl: Politische Kultur. Zum Verständnis eines theoretischen Konzepts, in: Niedermeyer, Oskar – Beyme, Klaus von (eds.): *Politische Kultur in Ost- und Westdeutschland*. Berlin 1994, s. 1-21, s. 1, 3, 7, 14.

¹²² RÁDL, Emanuel: *Demokacie a veda*. Praha 1919, s. 16.

¹²³ Hnutí za občanskou svobodu, Demokracie pro všechny.

¹²⁴ ŠIMEČKA, M.: Matoucí socialismus, s. 121.

¹²⁵ ŠIMEČKA, M.: Konec nehybnosti, s. 110.

šieho druhu, desiatky nezávislých periodík, nezávislé fóra so vzdelávacím alebo diskusným charakterom¹²⁶. Na tomto mieste sa Šimečka odvolával na paralelné štruktúry, ktoré existovali predovšetkým v kultúre. Prepojené boli s myšlienkou Václava Benda o paralelnej polis. Z dôvodu nedostatku oficiálnych štátnych štruktúr je potrebné formovať neoficiálne paralelné štruktúry v kultúre, školstve, vede, informačnom systéme, ekonomike a politike.¹²⁷

Podľa Šimečku však tieto dva pozitívne trendy nemohli zakryť skutočnosť, že v Česko-Slovensku neexistovala ani slobodná trieda usilujúca sa o revolučnú zmenu.¹²⁸ Vznik novej politickej kultúry by narazil na bariéru v myslení obyvateľstva a na politickú realitu.¹²⁹ Politickou realitou bol myslený mocenský monopol Komunistickej strany Československa a záväznosť komunistickej ideológie alebo ideológie reálneho socializmu.¹³⁰ Nedemokratický politický poriadok Československa, ktorý bol nastolený v roku 1948 a obnovený v auguste 1968 po zásahu proti Pražskej jari, mal negatívny dopad na demokratickú politickú kultúru občanov, ktorá sa vyznačovala klamstvom a schizofréniou. Pri pohľade na demokratickú tradíciu Československa, o ktorej Šimečka hovoril, poznamenal, že jeho obyvatelia, by si mali priznať, že: „nie sú ani zdľave tak spojení s demokratickými tradíciami a s hodnotami, o ktorých tak s hrdostou hovoríme. Museli by sme porozmýšľať nad tým, či nie sme pevnnejšími nitami spojení so zriadením, na ktoré sme si zvykli.“¹³¹ „Zničená“ politická kultúra reálneho socializmu nahradila takpovediac demokratickú politickú kultúru prvej republiky. Zodpovedajúc tomu zanikli občianske tradície medzivojnového obdobia v období reálneho socializmu 1948 až 1988.¹³² Bolo ich teda treba znovažiť. „Zničenú“ socialistickú kultúru mala nahradiť demokratická politická kultúra. Z pohľadu kvalitatívneho výskumu politickej kultúry je tento jav mimoriadne zaujímavý.

Politická a sociálna kultúra interpretácie

Podľa nemeckého politológa Karla Roheho sa politická kultúra skladá z dvoch prvkov, politickej a sociálnej kultúry interpretácie. Sociokultúra, ktorá pozostáva z každodenných a nediskutovaných vecí považovaných za samozrejlosť, je výsledkom odovzdávaných tradícií a akousi kolektívnej pamäťou politickej spoločnosti. Ide o niečo superindividuálne a rovnako ako jazyk tu už je. Ľudia sa do

¹²⁶ Por. ŠIMEČKA, M.: Konec nehybnosti, s. 110.

¹²⁷ BENDA, Václav: Paralelní polis [1978], in: Prečan, Vilém (ed.): *Charta 77, 1977-1989. Od morálnej k demokratickej revoluci. Dokumentace*, Praha-Brno 1990, s. 43-51.

¹²⁸ ŠIMEČKA, M.: Konec nehybnosti, s. 157.

¹²⁹ ŠIMEČKA, M.: Od třídních obsesí, s. 133.

¹³⁰ ŠIMEČKA, M.: Od třídních obsesí, s. 131.

¹³¹ ŠIMEČKA, M.: Konec nehybnosti, s. 156.

¹³² To je spôsobené aj skutočnosťou, že mnoho svedkov doby, ktorí aktívne zažili prvú republiku, bolo buď veľmi starých, alebo už zomrelo.

nej „rodia“ a „socializujú“. Ako nepísaná ústava predstavuje implicitný návod správania a označuje spôsob politicko-kultúrnej normality.¹³³

Ak má sociokultúra spoločnosti prežiť, musí sa neustále aktualizovať a symbolicky obnovovať. Toto sa dosahuje politickou kultúrou interpretácie, oblast'ou oddelenou od každodenného politického sveta s vlastnou logikou a zákonitosťami. Organizovaná a spravovaná je ľuďmi, ktorí sa sociokultúry zúčastňujú a uvedomujú si ju. Obsahom kultúry interpretácie sú ponuky (politické teórie a ideológie) o tom, ako je možné spoločnosť zmeniť alebo uchovať. Ako výraz kultúrnej a politickej diskusie spoločnosti politická kultúra interpretácie tematizuje existujúcu sociokultúru, niekedy ju oberá o jej prirodzenosť a vytvára nové veci, ktoré sa považujú za samozrejmosť. Ak sú ponuky kultúry interpretácie úspešné, migrujú do sociokultúry, kde sú na istý čas nepochybne akceptované.¹³⁴ Ak však ponuka interpretácie „obchádza dispozície, očakávania a potreby ľudu“ a príjemcovia sa v nej nenachádzajú, rýchlo sa na ňu zabúda.¹³⁵ Možnosti ovplyvňovania politických možností interpretácie sú obmedzené historickými tradíciami a stabilnými kultúrnymi vzorcami sociokultúry. Medzi sociokultúrou a kultúrou interpretácie preto existuje napäť vzťah. Aby boli novoinštalované politické systémy úspešné, musia spôsobiť zmenu politickej kultúry obyvateľstva. Alebo musia byť schopné vydržať tradičné štandardy hodnotenia. V prípade etablovaných režimov k erózii legitimizačných základov môže dôjsť vtedy, ak sa tieto nedokážu prispôsobiť novým politickým a kultúrnym štandardom hodnotenia, ktoré prevládajú v spoločnosti.¹³⁶

V súlade s autostereotypom Čechov o tom, že sú demokratický národ, Šimečka predpokladal, že československá spoločnosť má demokratickú sociokultúru. Hľadal dôvody, prečo boli interpretačné ponuky zo strany komunistov po vojne úspešné. Tieto ponuky obsahovali prísľub transformácie (údajne) chudobnej zaostalej krajiny na bohatú industrializovanú krajinu¹³⁷ transformácie existujúcej triednej spoločnosti na beztriednu spoločnosť a transformácie podvodníkov a zločincov na uvedomelych občanov. Komunistom sa rovnako podarilo presvedčiť obyvateľstvo, že iba oni sú schopní vybudovať novú spoločnosť.¹³⁸ Prijatie zmienených ponúk vysvetlil Šimečka „nacionalistickou slepotou, panslavskou ilúziou a skôr ľavicovou orientáciou väčšiny inteligencie“¹³⁹

¹³³ ROHE, K.: Politische Kultur, s. 4, 11.

¹³⁴ ROHE, K.: Politische Kultur, s. 9.

¹³⁵ DÖRNER, Andreas: Politische Kulturforschung, in Münker, Herfried (ed.): *Politikwissenschaft. Ein Grundkurs*. Reinbek bei Hamburg 2003, s. 578-618, s. 605.

¹³⁶ ROHE, K.: Politische Kultur, s. 11.

¹³⁷ V medzivojnovom období patrila česká časť štátu k popredným priemyselným národom. Česko-Slovensko nebolo zaostalou krajinou, ktorú bolo treba zmeniť na bohatú priemyselnú krajinu.

¹³⁸ ŠIMEČKA, M.: Od třídních obsesí, s. 128.

¹³⁹ ŠIMEČKA, M.: Konec nehybnosti, s. 108. Podobné vyhlásenia vyslovil Šimečka už v roku 1968 (ŠIMEČKA, M.: Pred problémami otvorenej spoločnosti, s. 12).

Šimečka tu opäť reflektoval reálny vývoj. Myšlienka, ktorá bola hojne rozšírená na konci prvej republiky, že Československo bude posledným ostrovom demokracie v mori diktatúr, a teda súčasťou Západu, utrpela v dôsledku Mníchovskej dohody z 30. septembra 1938, interpretovanej ako zrada Západu, značné škody.¹⁴⁰ Preto bolo veľa Čechov a Slovákov v prvých rokoch po vojne nadšených z komunistickej propagandy. Ľavicové prúdy mali v českej spoločnosti dlhú tradíciu, čo na tento pocit pozitívne vplývalo. Od druhej polovice 19. storočia sa marxizmus tešil medzi robotníkmi veľkej popularite a komunistická strana, založená v máji 1921, dosahovala po svojom vzniku pozoruhodné výsledky vo všetkých voľbách do československého parlamentu.¹⁴¹ Počas svetovej hospodárskej krízy sa strana prezentovala ako „bojovník za práva robotníckej triedy“. V roku 1938 sa jednoznačne postavila na stranu politických síl, ktoré chceli v Československu brániť demokraciu aj bez západnej pomoci a jednoznačne odmietla Mníchovskú dohodu. Počas druhej svetovej vojny sa komunistická strana definitívne stala politickou silou prijateľnou pre väčšinu spoločnosti.¹⁴² Obyvateľstvo Československa oslavovalo Červenú armádu ako osloboditeľa a sovietsky slavizmus bol považovaný za formu demokracie a humanizmu.¹⁴³ Spojené to bolo s ideologizáciou sovietskeho modelu štátu.¹⁴⁴ Väčšina obyvateľov Československa navyše vnímala Moskvu ako partnera Západu. Aj československá exilová vláda okolo Edvarda Beneša na základe skúseností z Mníchovskej dohody dospela k záveru, že krajina si na zabezpečenie vlastnej nezávislosti musí nakloniť Sovietsky zväz na svoju stranu. Na dosiahnutie tohto cieľa Beneš upustil od plánu československo-poľskej federácie, v júni 1945 súhlasil s odstúpením už obsadenej Zakarpatskej oblasti Ukrajiny Sovietskemu zväzu a v medzinárodnej politike sa spravidla pridal na stranu Sovietskeho zväzu.¹⁴⁵

V parlamentných voľbách v máji 1946 získala KSČ v českej časti Československa cca 40 percent hlasov. Na rozdiel od Komunistickej strany Slovenska, ktorá vo voľbách získala na Slovensku len 30,5 percenta hlasov.¹⁴⁶ Predseda KSČ Klement Gottwald bol vymenovaný za predsedu koaličnej vlády zloženej z komunistov, socialistov a predstaviteľov občianskych strán. Autokratický režim Komunistickej strany Československa, ktorý začal vo februári 1948, sa opieral

¹⁴⁰ BUREŠ, Jan: Obraz Sovětského Svazu ve třetí Československé republice (1945-1948) jako nástroj prosovětské politiky, in: *Politické vědy*, 21, 2018, č. 3, s. 8-31, s. 16.

¹⁴¹ KÁRNÍK, Zdeněk: *Malé dějiny československé (1867-1939)*. Praha 2008, s. 381-387.

¹⁴² PERNES, Jiří: Rückhalt im eigenen Land. Die Kommunisten in der Tschechoslowakei, in: *Os-teuropa*, 63, 2013, č. 5-6, s. 191-206, s. 192.

¹⁴³ PECKA, Emanuel: Proměny politické kultury v 60. a 70. letech, in: Pecka, Emanuel. (ed.): *Politická kultura v ČR*. Praha 2000, s. 69-98, s. 70.

¹⁴⁴ PERNES, J.: Rückhalt im eigenen Land, S. 193. BUREŠ, J.: Obraz Sovětského Svazu, s. 16-19.

¹⁴⁵ LOTH, W.: Staaten und Machtbeziehungen, s. 30. Pozri BUREŠ, J.: Obraz Sovětského Svazu, s. 19-24.

¹⁴⁶ V Čechách získala KSČ 43,25 percenta, zatiaľ čo na Morave iba 34,46 percenta hlasov. Online-text: http://www.totalita.cz/volby/volby_1946_07.php.

o vnútorný vývoj a prebiehal vo formálne legálnom rámci.¹⁴⁷ Svoj cieľ, a síce budovanie spravodlivej, beztriednej a pokrokovej socialistickej spoločnosti, komunistická strana nikdy nedosiahla. Dôveru stratila najmä po opakovanych ekonomickej neúspechoch. Svojho nároku na moc sa však nevzdala. Počas obdobia normalizácia nemohli komunisti opierať svoje vládnutie o používania (otvoreného) násilia.¹⁴⁸ Namiesto toho sa spoliehala na zmluvu, ktorá následne viedla k morálному úpadku a zničeniu politickej kultúry. Šimečkova ponuka interpretácie československému obyvateľstvu je cestou pravdy, ktorej cieľom malo byť zároveň oživenie zasypanej politickej kultúry. Je však otázne, či Šimečkova predstava, ako interpretovať realitu, bola známa aj širšemu obyvateľstvu, keďže disidenti boli v Československu do veľkej miery izolovaní od verejnosti.¹⁴⁹

Zhrnutie

Šimečkov kritický pohľad na perestrojku a utópie stojí v úzkom kontexte s jeho záujmom o stav československej spoločnosti. Spoločnosť v Československu sa od potlačenia Pražskej jari v auguste 1968 nachádzala v hľbokej morálnej, politickej a hospodárskej kríze. Kríza však nemohla byť prekonaná perestrojkou a reformou reálneho socializmu, ktorý bol vlastne zastaranou utópiou.¹⁵⁰ Šimečkova kritika súvisí aj s hľadaním spôsobov budovania demokratického spoločenského poriadku. To sa dalo dosiahnuť iba prostredníctvom pragmatizmu, pluralizmu a predovšetkým novej politickej kultúry. Pragmatizmus, pluralizmus a nová politická kultúra však osamote nestačia na cestu k demokracii. Sú však, a to ukazuje skúsenosť západných demokracií, jej rozhodujúcimi predpokladmi.

Šimečkovi v jeho úvahách nešlo o inštitucionálne usporiadanie demokracie, ale skôr o jej funkčné predpoklady. Jedným z rozhodujúcich predpokladov je „hodnotová výbava obyvateľstva“.¹⁵¹ Jeho úsilie o novú (demokratickú) politickú kultúru je výzvou na rozvoj demokratických spôsobov správania v každoden-

¹⁴⁷ LOTH, Wilfried: *Die Teilung der Welt. Geschichte des Kalten Krieges 1941-1955*. München 2000, s. 193. Vo februári 1948 prezident Edvard Beneš ustúpil tlaku KSČ a prijal demisiu dvanásťich (nekomunistických) ministrov vo svojom kabinete.

¹⁴⁸ KOLÁŘ, Pavel – PULLMANN, Michal: Klid k práci, holé ruce a konce našeho komunismu, in: Kolář, Pavel – Pullmann, Michal: *Co byla normalizace? Studie o pozdním socialismu*. Praha 2017, s. 60-71, s. 64.

¹⁴⁹ VILÍMEK, Tomáš: K otáźce vzťahu a vzájemné reflexi opozice a společnosti v Československu po roce 1968, in: Tůma, Oldřich – Tomáš Vilímek (eds.): *Opozice a společnost po roce 1948*. Praha 2009, s. 176-220, s. 219; PULLMANN, Michal: Násilí a sametová revoluce, in: Kolář, Pavel – Pullmann, Michal: *Co byla normalizace ...*, s. 85-99, s. 88. Pozri aj ŠIMEČKA, M.: Konec nehybnosti, s. 111.

¹⁵⁰ MARUŠIAK, J.: Šimečkovo zmáhanie ..., s. 148.

¹⁵¹ SCHMIDT, M. G.: Demokratietheorien, s. 421.

nom živote.¹⁵² Prechod k demokracii a jej udržanie vysvetľuje v duchu občianskych tradícií, ako ich predstavil francúzsky filozof Alexis de Tocqueville. Nie nový systém vedie k novému človeku a novej politickej kultúre. Naopak, iba demokratická politická kultúra obyvateľstva vedie k demokratickým inštitúciám a demokratickej spoločnosti. A pre demokratickú spoločnosť je charakteristický pragmatizmus a pluralizmus. Ďalším predpokladom demokratickej spoločnosti bola pre Šimečku v duchu uvažovania Seymoura Martina Lipseta vysoká úroveň ekonomickejho rozvoja.

Pri pohľade na tieto funkčné podmienky Šimečka naznačil, že Československo má dobré predpoklady na dokončenie prechodu k demokracii. Mal na pamäti československú demokraciu medzivojnovej obdobia a vtedajšiu vysokú úroveň ekonomickejho rozvoja. Obidve skúsenosti boli zakotvené v politickej sociokultúre krajiny. Boli však zničené, a preto museli byť vytvorené odznova. Predpokladom na to ale bola morálna obnova spoločnosti.

***Pragmatism and pluralism in lieu of utopias. Milan Šimečka
on the political and cultural foundations of democracy***

DIRK MATHIAS DALBERG

Political thinker M. Šimečka is presented in his entire line of development, with a specific focus on his view on the possibilities of real toppling of the normalisation regime. His rejection of Gorbachev's perestroika was primarily based on his negative attitude towards utopias. The point of departure should be a pragmatic approach to reality and pragmatic action in conjunction with the application of pluralism as tools for real transition to democracy. The development of a new political culture will serve as a guarantee of its stability. Šimečka focused not on the (formal) institutional construction of democracy, but rather on the exploration of its prerequisites in the specific environment of Czechoslovakia.

¹⁵² MERKEL, Wolfgang – SANDSCHNEIDER, Eberhard – SEGERT, Dieter: Einleitung: Die Institutionalisierung der Demokratie, in: Merkel, Wolfgang a iní (eds.): *Systemwechsel 2. Die Institutionalisierung der Demokratie*. Opladen 1996, s. 9-37, s. 12.

OKOLNOSTI PŘIJETÍ TZV. PENDREKOVÉHO ZÁKONA V ROCE 1969, JEHO APLIKACE A JEHO DŮSLEDKY

JAN RYCHLÍK

Téma „Zákonného opatření k ochraně a upevnění veřejného pořádku“, známého pod názvem „pendrekový zákon“ bylo věnováno již dříve několik prací a studií a okrajově také edice dokumentů. V této souvislosti je třeba především zmínit především práce Jindřicha Madryho a Oldřicha Tůmy.¹ Následující studie nicméně chce osvětlit především způsob přijetí tohoto zákonného opatření a jeho další osudy. Chce ukázat, že tzv. pendrekový zákon byl ukázkou selhání zbytku reformních komunistických elit a jmenovitě Alexandra Dubčeka.

Po věcné stránce bylo „zákonné opatření k ochraně a upevnění veřejného pořádku“ právní normou vydanou v souvislosti s nepokoji při příležitosti prvního výročí sovětské okupace, ve skutečnosti šlo však o součást promyšleného a dlouhodobějšího úsilí Husákova stranického vedení o pacifikaci společnosti a konečnou likvidaci reformních sil. Finální útok proti nim se připravoval již delší dobu. Čekalo se pouze na vhodný čas. Příležitost zesílit postup proti zbytku reformistům a zastrašit celou společnost se naskytla právě při příležitosti prvního výročí sovětské okupace. Husák správně předpokládal, že při této příležitosti dojde k masovým demonstracím a právě toho hodlal využít. Bezpečnostní aparát, především Státní bezpečnost, a rovněž armáda, byly v té době již dostatečně „konsolidovány“, aby je bylo možno nasadit proti demonstracím. Plánovaný zásah měl nepochybně i podporu Moskvy, která – jak vyplývá z odtajněných ruských diplomatických dokumentů – vyvíjela na Husáka neustálý nátlak a žádala urychlené skoncování se zbytky reformního hnutí.

Když 18. srpna 1969 v Praze a pak i mnoha dalších městech vypukly masové demonstrace, policie tentokráte nemilosrdně zasáhla. Brutalita policie proti původně pokojným demonstracím samozřejmě vedla i ke zvýšené agresivitě demonstrantů. Pokojné manifestace tak ve dnech 19. – 22. srpna přerostly ve srážky s policií, lidovými milicemi a nakonec i povolanými asistenčními vojenskými jednotkami. V Praze, Brně a Liberci došlo k pouličním bojům, při kterých byly i ztráty na životech. Pravdou je, že se k demonstrantům místy připojily i kriminální a asociální živly, které zneužily situaci ke krádežím a ničení veřejného ma-

¹ MADRY, Jindřich: *Sovětská okupace Československa, jeho normalizace v letech 1969-1970 a role ozbrojených sil*. Praha 1994; TŮMA, Oldřich a kol.: *Srpen '69. Edice dokumentů*. Praha 1996; viz též např.: DOSKOČIL, Zdeněk: Alexander Dubček na počátku normalizace, jeho politický pád a následný odchod z vrcholné politiky. In: Londák, Miroslav – Michálek, Slavomír a kol.: *Dubček*. Bratislava 2018, s. 303-309.

jetku. Tyto excesy nicméně příšly Husákovu vedení velmi vhod, protože dávaly další záminku k zavedení mimořádných opatření.

Husák a normalizátoři v předsednictvu ÚV KSČ využily nepokojů k přijetí mimořádného zákona a nepřímo i ke zdiskreditování Dubčeka a zbývajících reformistů. Protože Federální shromáždění v té době nezasedalo (poslední schůze se uskutečnila 28. dubna), měl být zákon dočasně nahrazen zákonným opatřením předsednictva FS. Předsednictvo ÚV KSČ na svém zasedání 22. srpna 1969 nejprve vyslechlo zprávu o současné politické situaci (tj. o průběhu demonstrací)²; poté předložil Gustáv Husák paragrafované znění návrhu zákonného opatření s názvem „O některých přechodných opatřeních k ochraně a upevnění veřejného pořádku“.³ Předsednictvo osnovu schválilo a ihned na to ji v časných odpoledních hodinách usnesením č. 196 schválila i federální vláda⁴ a podala ji jako vládní návrh předsednictvu FS, které zasedalo už od 21. srpna. Zde Ján Majer, státní tajemník Federálního ministerstva vnitra, podal zprávu o situaci. Celý den potom místopředseda Federálního shromáždění Jozef Gabřiška sháněl poslance-členy předsednictva FS, což s ohledem na dobu dovolených nebylo vůbec jednoduché. Z prezenční listiny ze zasedání předsednictva FS 22. srpna nelze dnes už spolehlivě zjistit, kolik poslanců bylo vlastně přítomno, protože v listině jsou škrty a opravy, které byly ale zřejmě prováděny až dodatečně (u některých jmen je napsáno „omluven“ a pak tužkou připsáno „dopoledne“, čímž mělo být zřejmě zdůrazněno, že při hlasování byl poslanec přítomen).⁵

Samotné jednání o zákonnému opatření bylo zahájeno v 16.08 hod., kdy se dostavil předseda federální vlády Oldřich Černík. Ten oznámil, že doposud bylo zadrženo asi 2000 osob a předložil paragrafované znění opatření, tak jak je před tím schválila vláda. Ačkoliv se do schůze dostavil předseda FS Alexander Dubček, kterého přivezli za tím účelem ze Slovenska, řídil schůzi na jeho žádost i nadále Jozef Gabřiška. Dubček to odůvodnil tím, že se „necítí dobře“. Návrh opatření odůvodnil místopředseda federální vlády prof. Karol Laco, ústavní právník, jeden z autorů ústavního zákona o československé federaci a zároveň Husákův důvěrník. Řekl, že nepředkládá důvodovou zprávu, protože jde o přechodné opatření. Dále řekl, že vláda při jednání provedla při redakci textu oproti původnímu návrhu (schváleného předsednictvem ÚV KSČ) některé formální úpravy.⁶ Prohlásil dále, že zákonné opatření je jen rámcovou normou, ke které bude ještě vydáno prováděcí nařízení.⁷ To se ale nikdy nestalo a realizace nařízení byla prováděna jen na základě interních instrukcí. Na dotaz poslankyně Boženy Machačové,

² Národní archív České republiky (NA ČR), f. ÚV KSČ, 02/1, sv. 101, a. j. 168, bod 1.

³ Tamtéž, bod 2.

⁴ TŮMA, Oldřich a kol.: *Srpen '69*, s. 18. Jednání předsednictva ÚV KSČ a vlády viz tamtéž, dok. 77 a 78.

⁵ Archív Parlamentu České republiky (AP ČR), f. Federální shromáždění, předsednictvo FS, 9. schůze předsednictva FS 21. – 22. 8. 1969, prezenční listina.

⁶ Tamtéž, stenografický záznam 9. schůze předsednictva FS, s. 49-51.

⁷ Tamtéž, s. 52.

která vyjádřila obavy, aby opatření nebylo použito retroaktivně, Laco řekl, že materiální stránka opatření (tj. hlavně zvýšení trestů) retroaktivně použita nebude, avšak procesní opatření (tedy zkrácené řízení a hlavně prodloužení policejní vazby) se použijí i u už zadržených osob.⁸ V diskusi jinak nikdo proti návrhu opatření nevystoupil a ani proti jeho obsahu neprotestoval. Předsednictvo potom 22. srpna v podvečerních hodinách zákonné opatření, známé jako „pendrekový zákon“, schválilo.

Způsob přijetí byl ve skutečnosti protiústavní: protože se zákonné opatření týkalo i záležitostí, pro jejichž hlasování platil při hlasování zákaz majorizace (což potvrdil sám přádající schůze Jozef Gabriška⁹), bylo zapotřebí, aby se pro opatření vyslovila také nadpoloviční většina poslanců zvolených do předsednictva FS ze slovenské části Sněmovny národů, tedy alespoň šest z deseti. Podle prezenční listiny, o jejíž problematičnosti byla již řeč, při hlasování bylo sice přítomno 26 členů předsednictva FS z celkového počtu čtyřiceti, takže schůze byla usnášeňschopná, avšak z deseti poslanců zastupujících slovenskou část Sněmovny národů byli přítomni jen čtyři. Gabriška proto oznámil, že dva nepřítomní slovenští členové – Dalibor Hanes a Ukrajinec Vasil' Kapišovský – vyslovili s návrhem zákonného opatření souhlas předem, takže ze slovenské části se hlasování zúčastňuje šest členů. Uvedený postup ale odporoval platnému jednacímu rádu, který podobný způsob hlasování „na dálku“ či „vyjadřování souhlasu předem“ neznal a neumožňoval, takže celé hlasování bylo ve skutečnosti zmateční. Při hlasování nikdo nebyl proti ani se nikdo hlasování nezdržel. Zákonné opatření mělo být na žádost přítomného Husáka publikováno ihned; vyšlo pod číslem 99/1969 v částce č. 33 Sbírky zákonů následující den, přičemž částka Sbírky byla protiprávně a úcelově antidatována na 22. srpna.

„Pendrekovým zákonem“ byl v Československu zaveden jakýsi malý výjimečný stav. Osoby „narušující veřejný pořádek“ a osoby, které spáchaly některé další činy mající politický charakter (šlo především o trestné činy uvedené v první hlavě trestního zákona č. 140/1961 Sb., tj. o trestné činy proti republice), mohly být na jeho základě souzeny ve zkrácené proceduře. Ta spočívala v tom, že se nekonalo přípravné řízení a při policejním vyšetřování nemohl být přítomen obhájce. Policie zároveň získala právo držet jakoukoliv osobu ve vazbě až tři týdny bez vznesení formálního obvinění. Horní hranice trestní sazby se u stanovených činů zvyšovala až o polovinu a soud mohl navíc vyslovit odsouzenému zákaz pobytu v příslušném obvodu soudu (v praxi v okresu nebo městě) na dobu od jednoho do pěti let, ačkoliv takový trest trestní zákon z roku 1961 neznal (byť předcházející trestní zákony ano). Opatření zavádělo i mimosoudní postih spočívající v možnosti propuštění ze zaměstnání, vyloučení ze studia, zbavení veřejné funkce apod.

⁸ Tamtéž, s. 69.

⁹ Tamtéž, s. 97.

Metodický pokyn generálního prokurátora Jána Feješe z 1. září 1969 upozorňoval, že „hmotně právní ustanovení zákonného opatření (tedy také výši trestů) lze použít jen na skutky spáchané dne 22. srpna 1969 a později, avšak procesní úkony o trestních činech uvedených v § 3 zákonného opatření se provedou podle ustanovení tohoto opatření, tedy odchylně od platného trestního řádu.“¹⁰ Ve skutečnosti tento pokyn nebyl dodržen, protože řada zadržených byla na základě zákonného opatření potrestání propuštěním ze zaměstnání nebo vyloučením ze studia, ačkoliv šlo o osoby zadržené před 22. srpnem. Procesní ustanovení zákonného opatření byla uplatněna v plném rozsahu, což vyplývá ze statistik: od 19. do 31. srpna bylo bezpečnostními orgány zadrženo 4537 osob, avšak k řízení před samosoudcem bylo do 31. října předáno 4590 případů. V uvedené lhůtě (tedy do 31. 10. 1969) bylo samosoudci vyřízeno 2661 případů, z čehož 13% bylo osvobozeno a 32% odsouzeno k nepodmíněným trestům. 853 bylo souzeno před senáty.¹¹ Relativně vysoký počet osvobozených byl nepochyběně dán tím, že justice ještě v té době nebyla dostatečně „konsolidována“ a řada soudců se dokázala vzepřít politickým tlakům.

Zákonné opatření podepsali prezident Svoboda, předseda vlády Černík a předseda Federálního shromáždění Dubček, tedy právě ti politici, které demonstranti oslavovali a ve jménu kterých vyšli do ulic. V případě Dubčeka šlo o jeho fatální selhání, které se pak negativně odrazilo na jeho polistopadové kariéře, a proto hodnotím, že se snažil zpětně je nějak ospravedlnit. Proto později po listopadu 1989 tvrdil, že byl proti osnově zákonného opatření a že pro ně ani nehlasoval, ale pouze je podepsal, neboť „podepisovat zákony a zákonná opatření bylo rutinní věcí předsedů, a to bez ohledu na to, zda zákon schvalovali nebo ne“.¹² Dále napsal: „Husák na mne soustavně ukazoval prstem a stále zdůrazňoval mou osobní odpovědnost za další ztráty na životech, budu-li dále odkládat schválení předloženého opatření, a ostatní členové předsednictva jej hlasitě podporovali. Tehdy jsem to unavený a rezignovaný vzdal. Ale pro zákonné opatření jsem nehlasoval. Prostě jsem předsedal aktu jeho schválení.“¹³

Dubčekovo tvrzení je velmi problematické, protože vzniká otázka, kde a kdy se jeho diskuse s Husákem vlastně odehrála, zda na jednání předsednictva ÚV KSČ, anebo na zasedání předsednictva Federálního shromáždění. Z dikce Dubčekova tvrzení by vyplývalo, že to bylo v předsednictvu Federálního shromáždění. Zápis z jednání o tom ale nic neříká; z čistě právního hlediska ostatně Husák na

¹⁰ NA ČR, f. Generální prokuratura, Praha, metodické a organizační pokyny generálního prokurátora, pokyn č. 3/1969b, č. j. III/1 Gn 36/69. Za zprostředkování tohoto dokumentu děkuji Jaroslavu Pažoutovi.

¹¹ Tato čísla uvedl ministr spravedlnosti Jan Němec na zasedání předsednictva Sněmovny lidu FS 18. 11. 1969 – viz AP ČR, AP ČR, FS I., předsednictvo SL, 15. schůze P-SL 18. 11. 1969, list 31/1. Porovnej též: MADRY, J.: Sovětská okupace..., s. 118.

¹² HOCHMAN, Jiří (ed.): *Naděje umírá poslední. Vlastnoruční životopis Alexandra Dubčeka*. Praha 1993, s. 247.

¹³ Tamtéž.

zasedání předsednictva FS neměl co dělat: nebyl poslancem a od 1. ledna 1969 nebyl ani členem vlády. Samozřejmě, každému je jasné, že jeho funkce prvního tajemníka ÚV KSČ byla ve skutečnosti mnohem důležitější, než jakákoliv funkce vládní nebo poslanecká a že Husák mohl přijít kamkoliv a kdykoliv. Český historik Zdeněk Doskočil soudí, že Husák nakonec na zasedání předsednictva FS přišel¹⁴; pak ale zůstává otázka, proč o jeho údajné výměně názorů s Dubčekem není nějaká zmínka v zápisu. Druhou možností je, že šlo nikoliv o diskusi v parlamentě, ale před tím v předsednictvu ÚV KSČ. Zde je ale zase otázka, zda se na tomto zasedání Dubček zúčastnil, když podle jeho vlastních slov byl přivezen ze Slovenska na poslední chvíli kvůli jednání v předsednictvu Federálního shromáždění. Zdá se spíše, že Dubček na tomto zasedání předsednictva nebyl (což je i mínění Zdeňka Doskočila). Pravdu se zřejmě už nedozvím, neboť z uvedeného jednání není k dispozici stenografický zápis. Domnívám se však, že Dubčekovi jako disciplinovanému komunistovi a stále ještě členovi nejvyššího stranického orgánu ani nenapadlo hlasovat v parlamentu proti návrhu zákonného opatření, s nímž předsednictvo ÚV KSČ vyslovilo souhlas. Za podobné jednání by byl totiž jistě okamžitě vyloučen z předsednictva ÚV KSČ a možná rovnou i ze strany, a to jistě nechtěl. To, že se tomuto osudu stejně nevyhnul (což už v srpnu 1969 musel sám tušit, protože o tom tehdy už nikdo nepochyboval), je jiná věc. Zápis z jednání předsednictva FS Dubčekovo tvrzení o tom, že pro návrh nehlasoval, zpochybňuje, i jeho tvrzení, že proti návrhu nějak vystupoval: v diskusi se Dubček nevyslovil proti samotnému zákonnému opatření, nýbrž pouze žádal od přítomného generálního prokurátora Jána Feješe a předsedy Nejvyššího soudu Otomara Bočka blíže nespecifikované záruky proti jeho zneužití.¹⁵ Žádné nedostal; místo toho se mu odpověděl cynicky poslanec Jozef Valo, který řekl, že na něco podobného není v současné době čas.¹⁶ Dle zápisu při hlasování nebyl nikdo proti, ani se nikdo nezdržel. Ostatně, i kdyby Dubček opatření „jen“ podepsal, na věci by to nic neměnilo, protože ho svým podpisem stvrdil. Sám ostatně dodatečně ve svých pamětech přiznal, že akt podepisovat neměl, že měl podpis odmítnout a že svého podpisu nikdy nepřestál litovat.¹⁷

Události 18. - 22. srpna odstartovaly tzv. ostrou fázi normalizace. Na zasedání předsednictva ÚV KSČ 1. září byla podána podrobná zpráva o průběhu událostí 19.- 22. srpna a rovněž první výsledky uplatnění zákonného opatření č. 99/1969 Sb, které byly hodnoceny pozitivně.¹⁸ Předsednictvo současně rozhodlo o ustanovení komise pro analýzu vývoje po XIII. sjezdu KSČ, tj. komise, která později vypracovala nechvalně známé „Poučení z krizového vývoje“.¹⁹ Na zasedání před-

¹⁴ DOSKOČIL, Z.: Alexander Dubček ..., s. 304.

¹⁵ AP ČR, f. FS, 9. schůze předsednictva FS 21. – 22. 8. 1969, číslo listu 86-89.

¹⁶ Tamtéž, s. 91-92.

¹⁷ HOCHMAN, J. (ed.): *Naděje umírá poslední*, s. 247.

¹⁸ NA ČR, f. ÚV KSČ, 02/1, sv. 101, a. j. 169, bod 1.

¹⁹ Tamtéž, bod 2.

sednictva 24. září²⁰ a následném zasedání pléna ÚV KSČ 25. - 26. září 1969 byly i formálně odsouzeny a zavrženy všechny reformní dokumenty schválené v roce 1968, především akční program, a revokováno odsouzení sovětské okupace, které bylo naopak nyní označeno za „bratrskou pomoc“.²¹ Z ÚV KSČ byli odstraněni další reformisté a také část centristů, většinou členové původního ústředního výboru zvoleného v srpnu 1968 na vysočanském sjezdu, kteří byli po srpnu ko-optováni do „původního“ ústředního výboru: devět jich bylo přímo vyloučeno a devatenáct přinuceno k rezignaci.²² Dubčekovi slouží ke cti, že alespoň jak na zasedání předsednictva, tak potom na plénu ÚV odmítl provést sebekritiku a udělat ze sebe šaška; nedokázal sice překročit svůj stín a distancoval se od radikálních reformátorů Františka Kriegla a Josefa Smrkovského, ale alespoň se pokusil chabě hájit sebe i polednovou politiku.²³ Výsledek byl ale znám už předem: Dubček byl odvolán z předsednictva ÚV KSČ a donucen rezignovat i na předsednictví Federálního shromáždění. Jakousi symbolickou tečkou za nadějení „Pražského jara“ se pro občany Československa stal 9. říjen 1969, kdy pro ně režim definitivně uzavřel státní hranice směrem na Západ.²⁴

Předsednictvo KSČ vzalo na svém zasedání 9. října na vědomí další zprávu o provádění zákonného opatření, které bylo hodnoceno jako správné a potřebné.²⁵ Zbývalo tedy už jen provést jeho formální legalizaci. K tomu došlo na podzimním zasedání Federálního shromáždění, které bylo zahájeno 15. října. Dopoledne se nejprve konala samostatná zasedání Sněmovny lidu a Sněmovny národů, kde došlo k výměně předsednicov. Dubček a Smrkovský požádali o uvolnění z funkce členů předsednictva sněmovny a Smrkovský také z funkce jejího předsedy.²⁶

Patnáctého října odpoledne o půl třetí odpoledne bylo zahájeno podzimní společné zasedání obou sněmoven Federálního shromáždění. Místopředseda FS Neubert, který řídil jednání, oznámil, že prezident republiky formálně odvolal dosavadní vládu a jmenoval novou, v jejímž čele stál opět Oldřich Černík. Dále konstatoval, že „soudruzi Dubček a Smrkovský písemně souhlasili s rozhodnu-

²⁰ VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír (eds.): *Komunistická strana Československa. Normalizace*. Listopad 1968-září 1969, dok. 355, s. 504-513.

²¹ Tamtéž, dok. 367, s. 598-600.

²² Postupný průběh čistek v ústředním výboru a ústřední kontrolní a revizní komisi od května 1969 do ledna 1970 včetně konkrétních jmen viz MAŇÁK, J.: *Čistky v komunistické straně Československa*. Praha 1997, s. 20-21, pozn. č. 27.

²³ DOSKOČIL, Z.: *Alexander Dubček...,* s. 307-308.

²⁴ Viz vyhlášku FMV a FMZV č. 115/1969 Sb. a vládní nařízení č. 115/1969 Sb. Podrobněji k uzavření hranic viz RYCHLÍK, J.: *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu. Pasová, vízová a vystěhovalecká politika 1848-1989*. Praha 2007, s. 84-124, týž: *Devizové přísliby a cestování do zahraničí v období normalizace*. Praha 2012, s. 18-52.

²⁵ NA ČR, f. ÚV KSČ, 02/1, sv. 106, a. j. 175, bod 5.

²⁶ Stenografický záznam o 4. schůzi Sněmovny lidu dne 15. 10. 1969. <http://www.psp.cz/eknih/1969fs/sl/stenprot/004schuz/s004001.htm>

tím ústředního výboru Komunistické strany Československa a vzdali se uvedených funkcí“, tj. funkce předsedy FS a prvního místopředsedy FS - předsedy Sněmovny lidu. Byli nahrazeni Daliborem Hanesem a Soňou Penningenovou, která byla před tím zvolena na samostatném zasedání Sněmovny lidu do jejího čela. Penningenová patřila k radikální dogmatické frakci v KSČ. Patřila k tzv. Levé frontě, neostalinistické skupině, která kritizovala Husáka zleva a požadovala důslednou očistu KSČ i celé společnosti od „pravicových a revizionistických živlů“.

Není jasné, zda Dubček a Smrkovský byli na zasedání Federálního shromáždění fyzicky přítomni: v seznamu omluvených poslanců nejsou uvedeni. Pokud byli přítomni, měli stále ještě poslanecký mandát a mohli tedy alespoň využít poslanecké tribuny k obhajobě své politiky.

Samotné jednání FS je ukázkou hlubokého úpadku tohoto zákonodárného sboru. Federální shromáždění jako třetí bod programu zrušila usnesení a dokumenty Národního shromáždění a předsednictva Národního shromáždění ze srpna 1968 odsuzující sovětskou okupaci a potom (jako bod 4) schválilo zvláštní ústavní zákon o prodloužení volebního období národních výborů, národních rad a Federálního shromáždění, Nejvyššího soudu, krajských, okresních a vojenských soudů. Tento ústavní zákon (č. 117/1969 Sb.) současně umožňoval na návrh ÚV Národní fronty (tj. fakticky vedení KSČ) odvolat poslance jakéhokoliv zastupitelského sboru a nahradit jej jiným. Protože Sněmovna národů byla dočasně složena z delegovaných poslanců obou národních rad, znamenalo odvolání takovéhoto delegovaného poslance zánik jeho mandátu jak v příslušné národní radě, tak i ve Sněmovně národů. Volby, které se měly konat původně už na jaře a pak na podzim 1968, byly znova odloženy a měly se konat nejpozději do 31. prosince 1971.²⁷ Část poslanců, která nepochybovala o tom, že mandát tak jako ztratí, zřejmě zasedání bojkotovala, protože v české části Sněmovny lidu bylo přítomno ze 75 poslanců nominovaných přechodně Českou národní radou jen 60 poslanců, ve slovenské ze 75 jen 57 a ve Sněmovně lidu z 300 poslanců jen 220. Zbytek se podřídil: rozprava se nekonala a s výjimkou jednoho poslance české části Sněmovny národů a dvou poslanců Sněmovny lidu pro návrh hlasovali všichni přítomní poslanci.²⁸ Poté poslanci dodatečně potvrdili platnost „pendrekového zákona“, přičemž pouze dva poslanci hlasovali proti.²⁹ Následující den – 16. října odpoledne – se konala nová schůze Sněmovny lidu, na které byli podle právě schváleného ústavního zákona zbaveni mandátů poslanci Jan Šubrt, Jiří Pelikán, Václav Prchlík, František Vodsloň, MUDr. František Kriegel, CSc., JUDr. Gertruda Sekaninová a ing. Božena Fuková, tj. ti poslanci, kteří na podzim odmítli hlasovat pro smlouvou o „dočasném“ pobytu sovětských vojsk, anebo

²⁷ Stenografický záznam 3. společné schůze SL a SN FS dne 15. 10. 1969, dostupné na: <http://www.psp.cz/eknih/1969fs/slsn/stenprot/003schuz/s003006.htm> (stav k 16. 5. 2019).

²⁸ Tamtéž, dostupné na: <http://www.psp.cz/eknih/1969fs/slsn/stenprot/003schuz/s003006.htm>.

²⁹ Tamtéž. Viz usnesení FS publikované pod č. 118/1969 Sb.

zůstali v zahraničí.³⁰ Dubček zůstal formálně poslancem Sněmovny lidu až do 8. července 1970, kdy byl na návrh předsedy ústředního výboru NF M. Vacíka rovněž zbaven mandátu. Při hlasování sněmovny se proti zbavení mandátu nikdo nepostavil.³¹

Zákonné opatření č. 99/1969 Sb. formálně mělo platit jen do 31. prosince 1969. Realita byla ovšem poněkud jiná. 18. listopadu 1969 podali ministr spravedlnosti České socialistické republiky Jan Němec, generální prokurátor ČSSR Ján Feješ a předseda Nejvyššího soudu ČSSR Otomar Boček na předsednictvu Sněmovny lidu Federálního shromázdění dvě zprávy: první se týkala problémů při uplatňování zákona o soudní rehabilitaci, kde bylo konstatováno, že v rozporu s preambulí zákona jsou často rehabilitovány osoby, které se skutečně dopustily trestních činů (byť dostaly neúměrně vysoké tresty), druhá výsledků a zkušenosť soudů s uplatňováním zákonného opatření č. 99/1969 Sb. Poslanec Jozef Valo si v diskusi s ministrem Němcem stěžoval, že trestní stíhání osob zadržených při demonstracích 19. – 22. srpna trvá příliš dlouho, což generální prokurátor a ministr Němec vysvětlovali tím, že v mnoha případech schází dokumentace a těžko se prokazuje, co vlastně zadržený provedl. Jinak ale bylo poslanci i ministrem spravedlnosti konstatováno, že především instituce samosoudců se osvědčila a bude proto zachována. Také další procesní opatření zrychlující řízení měla být vtělena přímo do trestního rádu. S návrhem se ztotožnil i ústavně-právní výbor Sněmovny lidu.³² Na závěr bylo přijato usnesení, které ukládalo předsedkyni sněmovny Soně Penningerové, „aby požádala vládu ČSSR o urychlené předložení návrhu na řešení zákonného opatření č. 99/1969 Sb. v tom smyslu, aby jeho pozitivní prvky, které se osvědčily, a které proto mají trvalé místo v československém právním rádu, byly začleněny jako jeho trvalá součást, a to novelizací trestního zákona a trestního rádu.“³³

Není jasné, zda skutečně šlo o iniciativu samotné sněmovny a českého ministerstva spravedlnosti, anebo zda byla celá věc iniciována stranickými orgány. S ohledem na způsob přijímání právních norem v období normalizace se druhá možnost jeví jako pravděpodobnější. To ale koneckonců není tak důležité. Každopádně federální vláda Soně Penningerové vyhověla a předložila Federálnímu shromázdění soubor příslušných osnov zákonů týkajících změn v soudnictví a trestním právu. Obě sněmovny schválily všechny osnovy bez námitek jednohlasně na samostatných zasedáních 17. a 18. prosince.³⁴ Hlavní zásady zá-

³⁰ Stenografický záznam 5. schůze Sněmovny lidu dne 16. 10. 1969, dostupné na <http://www.psp.cz/eknih/1969fs/sl/stenprot/005schuz/s005001.htm>

³¹ Stenografický záznam o 9. schůzi Sněmovny lidu dne 8. 7. 1970, dostupné na <http://www.psp.cz/eknih/1969fs/sl/stenprot/009schuz/s009001.htm>

³² AP ČR, FS I., předsednictvo SL, 15. schůze P-SL 18. 11. 1969. Za tento dokument děkuji doc. Pažoutovi.

³³ Tamtéž, usnesení P-SL č. 145 ze dne 18. 11. 1969.

³⁴ Stenografický záznam 7. schůze Sněmovny lidu dne 17. 12. 1969, dostupné na <http://www.psp.cz/eknih/1969fs/sl/stenprot/007schuz/s007001.htm>, Stenografický záznam 6. Schůze Sně-

konného opatření z 22. srpna byly včleněny do novely trestního zákona, nového trestního řádu a do zcela nového zákona o přečinech.³⁵ Z hlediska materiálního i procesního tak velká část „pendrekového zákona“ platila ve skutečnosti až do roku 1989. Zbývá ještě dodat, že v souvislosti s demonstracemi o tzv. Palachově týdnu v lednu 1989 byly zákonným opatřením předsednictva Federálního shromázdění k ochraně veřejného pořádku ze 14. února 1989 tresty za přečiny „proti veřejnému pořádku“ ještě zvýšeny.³⁶ Federální shromázdění toto zákonné opatření 22. března potvrdilo a dalo mu tím trvalou platnost.³⁷

Konec platnosti zákona o přečinech přinesla teprve „sametová revoluce“. Demonstrace v listopadu 1989 se totiž staly natolik masovými, že v praxi již jističní aparát neměl možnost jeho účastníky postihovat. Samozřejmě, že v nových podmínkách nemohl zůstat součástí právního pořádku. Zpřísněná verze zákona o přečinech byla zrušena Federálním shromázděním 13. prosince 1989 v souvislosti s vypuštěním nebo novelizací většiny paragrafů první hlavy trestního zákona (tj. trestních činů proti republice).³⁸ Celý zákon o přečinech byl pak zrušen Federálním shromázděním 2. května 1990 s platností od 1. července.³⁹ Možno říci, že rozhodně nešlo o právní normu, na kterou bychom v našich právních dějinách mohli být hrdi. Na druhou stranu, z hlediska dalšího vývoje, tj. nástupu ostré části normalizace, není nutno události z 18. – 22. srpna 1969 a na ně navazující „pendrekový zákon“ ani přeceňovat. Na ostrý postup proti tzv. revizionistům naléhala už od jara 1969 Moskva a Husák, tím že z jejich rukou přijal funkci prvního tajemníka ÚV KSČ, s tím musel souhlasit⁴⁰, ať už si soukromě myslел, co chtěl. Kdyby nebylo demonstrací při příležitosti prvního výročí sovětské okupace, našla by se jistě nějaká jiná záminka. Mnozí z reformistů – a na prvním místě právě Alexander Dubček – ale nemuseli prohrát tak trapným způsobem, jakým se to stalo.

movny národů dne 18. 12. 1969. Dostupné na: <http://www.psp.cz/eknih/1969fs/sn/stenproto/006schuz/s006014.htm>

³⁵ Zák. č. 148/1969 Sb., kterým se doplňuje trestní zákon, zák. č. 149/1969 Sb. kterým se doplňuje zákon o trestním řízení soudním (trestní řád), zák. č. 150/1969 Sb. o přečinech.

³⁶ Zák. opatření č. 10/1989 Sb.

³⁷ Usnesení FS č. 30/1989 Sb.

³⁸ Zák. č. 159/1989 Sb.

³⁹ Zák. č. 175/1990 Sb.

⁴⁰ DOSKOČIL, Zdeněk: *Duben 1969. Anatomie jednoho mocenského zvratu*. Brno – Praha 2006, s. 197.

***Circumstances surrounding the adoption of the so-called baton law
in 1969, its application and consequences***

JAN RYCHLÍK

The mass demonstrations on the first anniversary of the Soviet invasion in August 1969 were a mere pretext for adopting a harsh course of action against the demonstrators. What had initially been a formal provisional measure of the parliamentary presidency was subsequently permanently - until December 1989, with further tightening early in 1989 - incorporated into the Criminal Code, becoming an important repressive tool against all those who „undermined the foundations of the communist state“.

ZOSTRENÝ KURZ NASTUPUJÚCEJ TZV. NORMALIZÁCIE A POLITICKÉ PROCESY. Na príklade perzekúcií kaplánov Ambróza Kubiša a Jána Ďuricu

PETER JAŠEK

Nástup tzv. normalizačného režimu na Slovensku prebiehal po podpísaní moskovských protokolov 26. augusta 1968 vo viacerých fázach, charakterizovaných predovšetkým lámaním odporu občianskej verejnosti (do augusta 1969) a masovou čistkou v komunistickej strane (do decembra 1970). Integrálnou súčasťou tohto procesu bolo postupné a násilné potlačenie početných proti-okupačných protestov (predovšetkým študentské protesty v októbri a novembri 1968, udalosti súvisiace so sebaupálením Jana Palacha v januári 1969 a demonštrácie počas tzv. hokejového týždňa v marci 1969), ktoré vyvrcholili demonštráciami 21. augusta 1969.¹ Popri potláčaní protestov bol nástup normalizácie akcelerovaný výmenami stranických funkcionárov, ktorí podporovali demokratizačný proces.² Tieto výmeny prebiehali od augusta 1968 do konca roku 1969 selektívne, a ich najviditeľnejšími symbolmi sa stali výmeny Josefa Smrkovského na pozícii predsedu Národného (Federálneho) zhromaždenia v decembri 1968 a najmä Alexandra Dubčeka na pozícii 1. tajomníka ÚV KSČ, na ktorého miesto nastúpil v apríli 1969 Gustáv Husák.³

Nástupom Husáka začala ďalšia fáza normalizácie, s cieľom definitívne zlomiť odpor občianskej spoločnosti a reformistov vnútri KSČ. Husákovu vedenie sa vo väčšej mieri ako predchádzajúce Dubčekovo zameralo na likvidáciu stranickej opozície, osobitne na reformné sily v rámci KSČ. Proti nim postupovali nekompromisne a postupne ich vylučovali z pozícii v štátnom a stranickom aparáte. Výrazným posilnením nastupujúceho tzv. normalizačného režimu sa stalo potlačenie masových demonštrácií na prvé výročie okupácie, 21. augusta 1969. Protesty už potláčali československé bezpečnostné zložky, vrátane armá-

¹ Pozri k tomu viac MARUŠIAK, Juraj: Slovenská spoločnosť za normalizácie. In: Kvaček, Robert (ed.): *Česká a slovenská společnost v období normalizace. Slovenská a česká spoločnosť v období normalizace*. Bratislava 2003, s. 112 – 115; v celoštátnom kontexte MENCL, Vojtěch – BÁRTA, Miloš – FELCMAN, Ondřej – BELDA, Josef: *Československo roku 1968. II. Počiatky normalizace*. Praha 1993.

² Podrobnejšie k odchodom jednotlivých predstaviteľov reformného procesu v rokoch 1968 a 1969, ako aj k taktike realizovanej nastupujúcim normalizačným režimom pozri MAŇÁK, Jiří: *Čistky v Komunistickej strane Československa v letech 1969–1970*. Praha 1997, s. 17 – 19 a s. 21 – 22.

³ Viac k výmene Husáka za Dubčeka pozri DOSKOČIL, Zdeněk: *Duben 1969. Anatomie jednoho mocenského zvratu*. Praha – Brno 2006; MACHÁČEK, Michal: *Gustáv Husák*. Praha: Vyšehrad, 2017, s. 411 – 417.

dy a s pomocou Ľudových milícií. Výsledkom krvavých stretov boli obete na ľudských životoch⁴ a sprísnenie postihu proti demonštrantom prostredníctvom smutne známeho tzv. obuškového zákona.⁵ 21. augustom 1969 sa končí obdobie masových verejných vystúpení proti nastupujúcej tzv. normalizácii a láme sa odpor občianskej spoločnosti, čím sa pozornosť stranického vedenia sústredí na dokončenie personálnych čistiek, vrátane nižších stranických a štátnych štruktúr.

V priebehu roku 1970 nové stranické vedenie realizovalo rozsiahlu čistku v KSČ, ohlásenú ako výmena členských legitimácií. Na ilustráciu jej charakteru uvedieme niekoľko čísel: na začiatku výmeny stranických legitimácií mala KSČ 1 535 537 členov. Novú stranickú legitimáciu po pohovoroch nedostalo 327 817 bývalých členov KSČ, teda 21,7%. Títo ľudia tvorili dve rozdielne kategórie. V prvej boli „vyškrtnutí“, teda tí, ktorým bolo zrušené členstvo, celkovo 259 670 osôb (17,2%). Druhá skupina boli vylúčení, išlo o 67 147 ľudí (4,5%). Podľa percentuálneho pomeru boli stranické čistky na Slovensku o niečo miernejšie, ked' vylúčených bolo „len“ 17,5% členov.⁶ Netreba pritom zabúdať, že k odchodu najvýznamnejších predstaviteľov demokratizačného procesu prišlo ešte pred čistkou v KSČ, rovnako ako aj k „očiste“ v štátnej správe na celostátnej aj regionálnej úrovni, na vysokých pozíciah v stranickom aparáte, či v silových a bezpečnostných zložkách.⁷

Nástup tzv. normalizácie však nepostihol iba vylúčených komunistov, ktorí podporovali reformy systému. Dotkol sa aj tisíckov nestránikov, na ktorých režim nemohol uplatniť stranické tresty. Tí za svoju podporu demokratizačného procesu zaplatili stratou postavenia v práci či likvidačným kádrovým posudkom. Tisíce ľudí, najmä spomedzi nestranníkov, preto emigrovali na Západ, opustili svoje rodiny a blízkych, aby hľadali nádej na lepší život v demokratických krajinách. Podľa dostupných štatistik od augusta 1968 do konca roku 1969 utieklo z Československa 103 910 občanov.⁸ Podľa oficiálnych štatistik, ktoré malo v 80. rokoch k dispozícii Predsedníctvo ÚV KSČ, v rokoch 1968 – 1969 z Československa celkovo emigrovalo 70 130 obyvateľov, čo predstavuje viac ako 50% všetkých emigrantov z obdobia vlády komunistického režimu!⁹ Takáto hustota emigrácie z bývalého Československa v priebehu jedného roka nemala obdobu.

⁴ Pozri k téme TŮMA, Oldřich a kol., ed. *Srpna 1969. Edice dokumentů*. Praha 1996; BÁRTA, Milan – BŘEČKA, Jan – KALOUS, Jan: *Demonstrace v Československu v srpnu 1969 a jejich potlačení*. Praha 2013.

⁵ Pozri k tomu PODOLEC, O.: Vývoj trestnoprávnej legislatívy ako nástroja komunistického režimu. In: *Pamäť národa*, 13, 2017, č. 1, s. 13.

⁶ MAŇÁK, J.: *Čistky v Komunistické strane Československa*, s. 58.

⁷ Tamže, s. 23.

⁸ ŠPETKO, Jozef: *Lišky kontra ježe. Slovenská politická emigrácia 1948–1989. Analýzy a dokumenty*. Bratislava 2002, s. 85. Citovaný zdroj neuvádzaj, koľko z nich bolo Slovákov.

⁹ PODOLEC, Ondrej: Trestnoprávna represia za tzv. nedovolené opustenie republiky a jej prehodnocovanie v 80. rokoch 20. storočia. *Pamäť národa*, 14, 2018, č. 1, s. 35.

Politické procesy ako nástroj perzekúcie v období tzv. normalizácie

Politické procesy proti skutočným či domnelým odporcom boli neoddeliteľnou súčasťou vládnej praxe komunistického režimu po celé obdobie jeho trvania v Československu v rokoch 1948 – 1989 (k procesom dokonca prichádzalo už pred nástupom komunistického režimu, vid' tzv. protištátne sprisahanie na Slovensku na jeseň 1947). Najmä obdobie stalinizmu na prelome 40. a 50. rokov sa stalo smutne známe vykonštruovanými procesmi, ktoré mali za cieľ zlikvidovať skutočných či domnelých odporcov režimu a zastrašiť široké masy obyvateľstva, a boli sprevádzané fyzickým aj psychickým mučením obetí. Stali sa tak jedným zo symbolov stalinistickej totality a 50. rokov, z hľadiska perzekúcií najbrutálnejšieho obdobia vlády komunistického režimu. Ten však prax politických procesov neopustil po celú svoju existenciu, vrátane jeho tzv. normalizačnej fázy. Procesy po roku 1969 však mali vlastné špecifiká, ktorými sa výrazne odlišovali od procesov známych z 50. rokov. Súviseli najmä s rozdielnou mocenskou paradigmou, na ktorej bol režim tzv. normalizácie postavený. Nevzdaľ sa sice represívnych zásahov, ale v prvom rade sa sústredil na ideologický boj a sociálno-korupčné spôsoby, honorujúce politický konsenzus materiálnymi odmenami a sociálnym vzostupom.¹⁰ Škala možných postihov a mimosúdnych perzekúcií bola široká: negatívne kádrové posudky mohli znamenať faktickú profesnú likvidáciu, nepripustenie detí na štúdium, neudelenie výcestovacej doložky pri snahe výcestovať na Západ, preradenie v poradovníku na pridelený byt... Prepracovanosť tohto systému, ktorý postihy vedel uviesť do praxe prostredníctvom rozsiahleho a celou spoločnosťou prerasteného štátneho a straníckeho aparátu (od kádrových pracovníkov a základných organizácií KSC Č na pracoviskách a vo všetkých spoločenských organizáciách, cez komunistickou stranou ovládané masmédiá a administratívny aparát na regionálnej úrovni), ako aj vďaka všadeprítomnej Štátnej bezpečnosti, ktorá sieťou svojich tajných spolupracovníkov obsiahla celú spoločnosť, vopred odrádzala od protirežimných aktivít a spôsobila pre 70. a prvú polovicu 80. rokov charakteristickú rezignáciu na verejné dianie. Napriek tomu sa našli jednotlivci, ktorí z pohľadu režimu vyvíjali „nepriateľskú činnosť“. Tých bolo treba, už len ako pripomienka že režim stále vie a dokáže siahnuť aj k najprísnejším postihom a nebude váhať väzniť svojich odporcov, potrestať čo najprísnejšie. Preto politické procesy prebiehali až do samotného pádu komunistického režimu na jeseň 1989 – na Slovensku symbolicky práve počas Nežnej revolúcie končil posledný politický proces s členmi tzv. bratislavskej päťky.¹¹

¹⁰ HRABOVEC, Emília: *Slovensko a Svätá stolica v kontexte vatikánskej východnej politiky (1962–1989)*. Bratislava 2016, s. 101.

¹¹ K procesu pozri JAŠEK, Peter: Posledný politický proces komunistického režimu na Slovensku. Perzekúcie členov bratislavskej päťky na jeseň 1989. In: *Pamäť národa*, roč. 10, 2014, č. 3, s. 33 – 59; MARUŠIAK, J.: Bratislavská päťka. In: Bystrický, Valerián – Roguľová, Jaroslava

V súčasnosti prebieha výskum celkového počtu politických procesov a ich obetí na Slovensku v období po roku 1968. Dostupná historická literatúra uvádza, že v rokoch 1969 – 1989 celkovo odsúdili súdy v Československu za trestné činy proti republike celkovo 110 751 osôb, pričom 27 058 z nich bolo na Slovensku. Do týchto čísel je zahrnuté aj odsúdenie podľa § 109 (nedovolené opusťenie republiky), pri ľom však treba vziať do úvahy, že ľudia boli často súdení v neprítomnosti. Po ich odpočítaní bolo celkovo odsúdených v Československu 4 758 ľudí, z toho 1 114 na Slovensku (teda v Čechách a na Morave bol postih pomerne tvrdší).¹² Najčastejšie používaným paragrafom obdobia tzv. normalizácie na Slovensku tak bol práve § 109, zahŕňajúci aj ľudí chytených pri pokuse o útek cez hranice. Druhým najčastejšie používaným paragrafom na Slovensku bolo marenie dozoru nad cirkvami a náboženskými spoločnosťami podľa § 178.¹³ Týmto boli najčastejšie trestaní tajne vysvätení knazi a aktivisti, ktorí viedli malé krúžky či organizovali duchovné cvičenia mimo kontroly režimu. Častá aplikácia tohto paragrafu v praxi ukazuje, že tzv. normalizačný režim na Slovensku trestal tých veriacich, ktorí sa angažovali či už v štátom celkom nepovolených cirkvách, alebo na štátom nekontrolovaných aktivitách inak tolerovaných cirkví. Knazov často trestali aj mimosúdne: odobratím štátneho súhlasu. Ďalším často používaným paragrafom bolo podvraťanie republiky podľa § 98, ako aj poburovanie podľa § 100 trestného zákona, či trestný čin poškodzovania záujmov republiky v cudzine podľa § 112 trestného zákona.¹⁴

Jeden z najväčších rozdielov oproti procesom v 50. rokoch bola výška trestov pre odsúdených. Najčastejšia sadzba po roku 1969 bola do dvoch rokov a osobitosťou je, že veľa rozsudkov bolo vynesených podmienečne. To len potvrdzuje tézu, že režim sledoval politickými procesmi predovšetkým zastrašovanie obyvateľstva. Priebeh procesov z čisto formálneho hľadiska oveľa viac zodpovedal právnemu poriadku a dodržiavaniu zákonov. Obžalovaný mal aj možnosť brániť sa, mohol si napr. vybrať advokáta a súdcovia mali väčšiu právomoc rozhodnúť o výške trestu, aj keď do rozhodnutí neraz zasahovali intervencie stranických orgánov. Podstatný rozdiel je tiež v metódach vyšetrovania obvinených. Fyzické násilie takmer vymizlo z praxe vyšetrovateľov, bolo však prítomné vo forme psychického zastrašovania: vyšetrovatelia neraz obvinených konfrontovali s tým, aké osudy čakajú ich rodinu, a veľmi často využívali metódu dobrý vs. zlý vyšetrovateľ.¹⁵

a kol.: *Storočie procesov. Súdy, politika a spoločnosť v moderných dejinách Slovenska*. Bratislava 2013, s. 241 – 258.

¹² CUHRA, Jaroslav: *Trestní represe odpúrců režimu v letech 1969–1972*. Praha 1997, s. 9 – 10.

¹³ K týmto prípadom pozri ČARNOGURSKÝ, Ján: *Väznili ich za vieru*. Bratislava 1990.

¹⁴ K legislatívne používanej v politických procesoch pozri PODOLEC, Ondrej: Tzv. politické trestné činy ako prostriedok perzekúcií počas komunistického režimu – vývoj právnej úpravy a aplikačná prax. In: *Pamäť národa*, 13, 2017, č. 2, s. 16 – 31.

¹⁵ OTTMAR, V.: *Podvratník*. Trnava 1996, s. 54 – 57.

Do politických procesov v neporovnatelne väčšej mieri zasahovali externé faktory, ktoré v 50. rokoch neexistovali: tlak zo zahraničia a odpór domáceho obyvateľstva, najmä v 80. rokoch vyjadrovaný petíciami v prospech obžalovaných alebo zakladaním výborov na podporu známych väzňov.¹⁶ V nejednom prípade tieto faktory ovplyvnili charakter perzkučného zásahu proti odporciam. Osobitne potom, ako Československo podpísalo v roku 1975 Helsinské dohody. Ich súčasťou boli aj otázky dodržiavania ľudských práv a náboženských slobôd, ktoré sa signatárské štaty zaviazali rešpektovať. Po helsinskej konferencii sa konali následné medzinárodné konferencie, ktoré sledovali, ako sa v jednotlivých signatárskych štátach dodržiavajú ľudské práva a náboženské slobody – a to nepriamo ovplyvňovalo aj priebeh procesov, o ktorých navyše informovali zahraničné rozhlasové stanice ako Rádio Slobodná Európa, Hlas Ameriky a Vatikánsky rozhlas (v prípade procesov proti veriacim).

Nástup tzv. normalizácie v slovenských podmienkach

Potlačenie masových protestov proti okupácii a rozsiahla čistka v KSČ, počas ktorej zo strany vylúčili desaťtisíce členov podporujúcich reformný proces, akcelerovali proces etablovania režimu tzv. normalizácie, ktorý sa vrátil k faktickému uplatňovaniu vedúcej úlohy KSČ v spoločnosti a marxizmu-leninizmu ako oficiálnej štátnej ideológie. Na vrchných priečkach stranickej hierarchie sa presadzovaním politiky „stability kádrov“ etablovali funkcionári, ktorí sa k moci dostali v dôsledku okupácie štátu. V decembri 1970 bol prijatý dokument *Poučenie z krízového vývoja v strane a v spoločnosti po XIII. zjazde KSČ*, ktorý sa stal ideologickým kánonom ako klíčový dokument, definujúci politickú a historickú identitu tzv. normalizácie. Jeho podstatou bolo varovanie pred javmi, ktoré by mohli viest' k opakovaniu reformného procesu z roku 1968 a definovanie augustovej okupácie z roku 1968 ako „internacionálnej pomoci“.¹⁷

Dalším z prostriedkov upevňovania nastupujúceho tzv. normalizačného režimu stala vlna politických procesov, ktorá sa Československom prehnala začiatkom 70. rokov. Tieto procesy môžeme hodnotiť ako koniec prvej etapy odporu

¹⁶ Na Slovensku sú známe prípady podpory väznenému vydavateľovi samizdatov a aktivistovi katolíckej skrytej cirkvi Ivanovi Polanskému, na podporu ktorého vznikol 12. októbra 1988 Výbor na podporu Ivana Polanského, ktorý zjednotil všetkých vydavateľov samizdatov v bývalom Československu. Pozri Pozri JAŠEK, Peter: Proces proti Ivanovi Polanskému (1987-1988). In: *Pamäť národa*, 11, 2015, č. 4, s. 24 – 44; BLAŽEK, Petr: Výbor na obranu Ivana Polanského. Limity spolupráce českého a slovenského opozičného hnutia. In: Kmeť, N. – Marušiak, J. (eds.): *Slovensko a režim normalizácie*. Prešov 2003, s. 206 – 221. Podpora sa týkala aj ďalších prenasledovaných kresťanov, alebo aj Miklósa Duraya (z prostredia maďarskej menšiny).

¹⁷ MARUŠIAK, Juraj: Režim normalizácie (1969–1989) a jeho charakteristiky v kontexte „kauzy Jablonický“. In: KMEŤ, Norbert – SYRNÝ, Marek a kol.: *Odvalujem balvan. Pocta historickejmu remeslu Jozefa Jablonického*. Bratislava 2013, s. 349.

proti tzv. normalizácii, kedy sa režimu na jednej strane podarilo rozbiť štruktúry formujúcej sa opozície, a zároveň vniesol pocit strachu do ostatných skupín potenciálnych odporcov.¹⁸ Za odporcov ešte v tomto prípade možno do veľkej miery považovať predstaviteľov reformného procesu z roku 1968. Politické procesy neobišli ani slovenskú spoločnosť. Z najznámejších procesov tohto obdobia spomeňme proces proti novinárovi Pavlovi Ličkovi v roku 1971. Pavol Ličko bol v druhej polovici 60. rokov známym novinárom, ktorý písal do *Kultúrneho života* a preslávil sa aj tým, že nadviazał kontakty s ruským spisovateľom a disidentom Alexandrom Solženycinom, ktorého predstavil v Československu. Prostredníctvom tohto známeho príbehu nadviazał kontakty s novinármí na Západe, ktorých po sovietskej okupácii pravidelne informoval o nových pomeroch. Režim tieto informácie vyhodnotil ako „*hrubé hanobenie dr. Husáka*“, a súdil Lička s výsledkom 18 mesiacov väzenia nepodmienečne.¹⁹

Norbert Kmet' zastáva tézu, že jeden z hlavných dôvodov, prečo na Slovensku bolo v porovnaní s českou časťou spoločného štátu relativne menej politických procesov v období nastupujúcej normalizácie súvisí s jej rozdielnym priebehom. Na Slovensku režim uplatnil skôr princíp adresných represií, kým v Čechách celoplošných represií.²⁰ Dá sa súhlasíť aj s názorom, že nástup pookupačného režimu vo všeobecnosti prebehol na Slovensku miernejšie a prvá vlna postihov oponentov nebola taká agresívna ako v Čechách, čo dokladajú vyššie citované údaje o politických procesoch, ako aj ďalšie zdroje, medzi inými zahraničné diplomatické pramene.²¹ Svoj podiel na tejto situácii mala aj federalizácia štátu v októbri 1968, účinná od januára 1969. Znamenala totiž potrebu vybudovať na Slovensku niektoré inštitúcie, ktoré dovtedy boli iba na celoštátnej úrovni, čím sa vytvorili nové pracovné miesta pre inteligenciu, a ich vznik časovo koreloval s obdobím čistky v KSČ. Sociálny dopad na ľudí postihnutých čistkou tak bol na Slovensku menší – stlmili ho príležitosti vytvorené federalizáciou.²² Ved' podľa pôvodných plánov malo na Slovensku vzniknúť 15 ministerstiev!²³

¹⁸ CUHRA, J.: *Trestní represe ...*, s. 69.

¹⁹ MARUŠIAK, Juraj: Slovenská spoločnosť a normalizácia. In: Kvaček, R. (ed.): *Česká a slovenská společnost ...*, s. 117.

²⁰ KMET', Norbert: Slovenská opozícia za normalizácie. In: Kvaček, R. (ed.): *Česká a slovenská společnost ...*, s. 186.

²¹ Napr. postoj vatíkanskej delegácie rokujúcej s československou vládou o cirkevných záležitosťach, ktorá predpokladala, že pokial' by rokovala o záležitostach dotýkajúcich sa Slovenska so slovenskou vládou, táto by bola ústretovejšia. Vatíkánski diplomati preto nadobudli pocit, že situácia na Slovensku je priaznivejšia. In: HRABOVEC, E.: *Slovensko*, s. 100.

²² Pozri k téme napr. JAŠEK, Peter – PODOLEC, Ondrej: Komunistický svet bol svetom pretvárky a dvojitých hodnôt. Rozhovor s tribúnom Nežnej revolúcie Jánom Budajom. In: *Pamäť národa*, 10, 2014, č. 3, s. 115. Viac k téme federácie pozri práce J. Žatkuliaka, najmä zbierku dokumentov ŽATKULIAK, Jozef (ed.): *Federalizácia československého štátu 1968-1970. Vznik česko-slovenskej federácie roku 1968*. Praha; Brno 1996.

²³ ŽATKULIAK, Jozef: Realizácia Ústavného zákona o československej federácii od októbra 1968. In: *Historický časopis*, 40, 1992, č. 3, s. 360.

J. Marušiak upozornil, že normalizačný režim na Slovensku sa odlišoval od situácie v Čechách, avšak ani nie tak svojimi systémovými charakteristikami, ako skôr odlišnými východiskami a zdrojmi legitimity.²⁴ V období nastupujúcej tzv. normalizácie tu bola vyššia miera personálnej kontinuity politických elít z rokov 1963 – 1967, 1968 a po roku 1969, keďže mnohí vedúci predstavitelia tzv. normalizácie na Slovensku zastávali pred augustom 1968 proreformné posteje.²⁵ Spočiatku mala tzv. normalizácia na Slovensku svoju intelektuálnu dimenziu a legitimizovala sa prostredníctvom popredných (dodajme, že ľavicových – pozn. P. J.) intelektuálov, ako boli (najmä) Gustáv Husák, Miroslav Válek, Ladislav Novomeský či Vladimír Mináč. Vďaka tomu si režim na Slovensku držal po istú dobu lojalitu a konformitu časti intelektuálnej a kultúrnej komunity.

Aj keď prichádzalo k postupnému vyraďovaniu a zákazu publikovania pre mnohých autorov, ktorí sa nestotožňovali s nastupujúcim režimom, mnohí z nich sa po istom čase do oficiálnej literatúry vrátili.²⁶ Podobné to bolo v otázke postihov ľudí podporujúcich reformný proces. Neprichádzalo u nich k takým dramatickým kariérnym pádom, ako v prípadoch ich českých kolegov. Spomeňme situáciu v oblasti historiografie. Kým v Čechách bola čistka medzi historikmi intenzívna a niektorí, ako Jan Tesař či neskôr Milan Hübl boli za svoje postoje väznení, na Slovensku došlo zväčša k preradeniu nepohodlných historikov do múzeí alebo knižníc, aj to až po istom časovom odstupe od straníckych čistiek. Ako príklad môžeme uviesť profesné perzekúcie proti Jozefovi Jablonickému, ktoré sa rozbehli až po roku 1973.²⁷

Výrazným nedostatkom potenciálnej „politickej“ opozície (ktorý sa potom nepodarilo prekonáť až do konca 80. rokov) bola skutočnosť, že na Slovensku neprišlo v období bezprostredne po okupácii k „presietovaní“ odporcov režimu. Dokonca ani komunisti podporujúci demokratizačný proces a neskôr vylúčení v čistkách nevytvorili spoločnú platformu (či aspoň jej zárodky), ako sa to stalo v českej časti spoločného štátu. A to na Slovensku pôsobil symbol Pražskej jari Alexander Dubček.²⁸ Aj to malo za následok, že prakticky celé obdobie tzv. normalizácie bola katolícka tajná cirkev, formujúca sa od druhej polovice 60. rokov bez ohľadu na situáciu v KSČ, veľmi silnou časťou slovenského disentu.

Katolícka cirkev na Slovensku prijala nástup tzv. normalizácie bez väčšieho odporu, čo sa dá vysvetliť tým, že ani demokratizačný proces neboli v jej prostredí predmetom záujmu v kontraste k občianskej spoločnosti, ako aj faktom, že mnohí aktívni laici emigrovali po roku 1968 na Západ a ďalší sa vrátili k predchádzaj-

²⁴ MARUŠIAK, J.: Režim normalizácie (1969–1989) a jeho charakteristiky, s. 352.

²⁵ MARUŠIAK, J.: Slovenská spoločnosť za normalizácie, s. 121.

²⁶ Tamže, s. 118.

²⁷ MARUŠIAK, J.: Režim normalizácie (1969-1989) a jeho charakteristiky, s. 354 – 355.

²⁸ K aktivitám Dubčeka v období normalizácie pozri LALUHA, Ivan – UHER, Ján (eds.): *Cesty k novembru 1989. Aktivity Alexandra Dubčeka*. Bratislava 2000; FERENČÁK, Tomáš: *Dubček – kontroverzná osobnosť*. Bratislava 2011.

úcej polotajnej činnosti v krúžkoch a malých skupinách, z ktorých sa budovala skrytá cirkev.²⁹ Už koncom 60. a začiatkom 70. rokov sa postupne organizovali malé spoločenstvá a do popredia sa dostávali osobnosti ako tajný biskup Ján Korec, Silvester Krčmér a Vladimír Jukl, ako bývalí politickí väzni režimu. V roku 1971 začínajú vychádzať prvé kresťanské periodické samizdaty³⁰ a od roku 1973 sa začína pravidelné organizovanie celoslovenských stretnutí katolíckych aktivistov.³¹ V roku 1974, krátko po duchovných cvičeniach na Roháčoch, vzniká Spoločenstvo Fatima (pôvodne pod krycím názvom Agapé – komunita aktuálnych služieb) ako zastrešujúce spoločenstvo s cieľom zaplniť medzery v apoštolate cirkvi.³² Nečudo, že represie režimu smerovali práve do obdobného prostredia. Dokladov uvedeného tvrdenia je jeden z prvých politických procesov obdobia tzv. normalizácie na Slovensku proti kaplánom Ambrózovi Kubišovi zo Žarnovice a Jánovi Ďuricovi z Krupiny. Komunistický režim ich obvinil z organizovania duchovných cvičení a rozširovanie náboženskej literatúry.³³ Proces a vyšetrovanie, ktoré mu predchádzalo, potvrdil, že niektoré zložky cirkví začali na Slovensku už krátko po nástupe tzv. normalizácie kreovať osobitnú formu odporu voči režimu, postavenú na obrane náboženských slobôd a vyjadrenú postupným budovaním skrytých štruktúr.

Zostrený kurz normalizácie voči veriacim

Po februárovom prevrate v roku 1948 a prevzatí moci komunistami v Česko-slovensku zostali na Slovensku cirkvi potenciálnym organizovaným protivníkom: vzhľadom na dominantný podiel veriacich v krajinе a usporiadanú štruktúru. Oslabenie vplyvu a následná likvidácia cirkví i náboženského cítenia obyvateľov sa stala jedným z hlavných strategických cieľov KSC. (Protij)Cirkevnú politiku realizoval režim brutálnymi prostriedkami najmä v priebehu 50. rokov: od-súdením biskupov a vyššej cirkevnej hierarchie, priamou likvidáciou rehoľníkov, uväznením stoviek kňazov, podriadením cirkví sériou tzv. cirkevných zákonov, založením a podporovaním prorežimného Mierového hnutia katolíckeho duchovenstva s cieľom rozdeliť kňazov, ako aj systematickou spoločenskou diskrimináciou angažovaných veriacich.

Obdobie socializmu s ľudskou tvárou v roku 1968 poskytlo cirkvám iba krátke časy na obnovu. Hoci sa režim v roku 1968 demokratizoval až do tej miery,

²⁹ VNUK, F.: *Popustené putá...*, s. 214 – 215.

³⁰ Pozri LETZ, R.: *Samizdat Hlas Slovenska ...*, s. 28.

³¹ ŠIMULČÍK, Ján: *Zápas o naděj. Z kroniky tajných kňazov 1969-1989*. Prešov, 2000, s. 14.

³² Tamže, s. 12.

³³ LETZ, Robert: Prenasledovanie kresťanov na Slovensku v rokoch 1948 – 1989. In: Mikloško, František – Smolíková, Gabriela – Smolík, Peter (eds.): *Zločiny komunizmu na Slovensku 1948:1989*. I. Prešov 2003, s. 288.

že postupne naberal novú kvalitu, ostáva predmetom diskusií, či v oblasti cirkevnej politiky priniesla demokratizácia také zásadné aspoň faktické uvoľnenie ako v oblasti občianskych slobôd.³⁴ Ale vďaka rozvoju občianskych slobôd bolo možné upozorniť na postavenie veriacich v štáte, čo umožnilo najmä odstránenie cenzúry, poskytujúce možnosť pomenovať a sformulovať požiadavky cirkví na nápravu krívdu predchádzajúceho obdobia. V tomto smere pripomeňme článok biskupa Eduarda Nécseya³⁵ *Katolici a dnešok*, publikovaný v klúčovom periodiku demokratizačného pohybu na Slovensku, *Kultúrnym živote*, krátko po zverejnení *Akčného programu KSČ* v apríli 1968.³⁶ Režim cirkvám v roku 1968 poskytol viaceré ústupky: najvýraznejšie v obnovení gréckokatolíckej cirkvi (pretrvalo aj okupáciu krajinu), prepustení posledných politických väzňov a tiež napr. v krátkej existencii Diela koncilovej obnovy (DKO).³⁷ Pod vplyvom demokratizácie prišlo k viditeľnému oživeniu náboženského života vo všetkých jeho sférach,³⁸ hoci v postoji k cirkvám a veriacim nešlo o principiálnu zmenu. Veriacim neboli kladené administratívne prekážky pri organizovaní pútí či iných cirkevných slávností, ale keď malo ísť o politicko-administratívne opatrenia ako napr. obsadenie uprázdnnených biskupstiev, sloboda a rozvoj katolíckej tlače, obnova rehoľných spoločenstiev či navrátenie cirkevného majetku, tam reformné vedenie postupovalo pomaly podobne ako v iných sférach demokratizačného procesu, napr. v rehabilitáciách).³⁹ Asi najlepšie túto skutočnosť vyjadril biskup Nécsey, ktorý vystúpil v televízii v predvečer zjazdu Diela koncilovej obnovy. Svoj prejav po vymenovaní požiadaviek katolíckej cirkvi na Slovensku a po uisteniach, že veriaci budú podporovať demokratizačný proces, zakončil: „(požadujeme), aby nová ústava jasne vyslovila právo Cirkvi na úplnú náboženskú slobodu a nielen na slo-

³⁴ Pozri PAVLÍKOVÁ, L.: Rok 1968 a katolícka cirkev na Slovensku. In: MICHÁLEK, S. – MANÁK, M. a kol.: *Dejinné premeny 20. storočia. Historik Pavol Petruš 70-ročný*. Bratislava 2016, s. 263 – 284.

³⁵ Eduard Nécsey (1892 – 1968), slovenský kňaz, nitriansky biskup a titulárny arcibiskup. Za kňaza bol vysvätený v roku 1915. V roku 1943 bol vymenovaný za pomocného biskupa v Nitre. V roku 1949 sa stal apoštolským administrátorom nitrianskej diecézy. Zúčastnil sa rokovania II. vatikánskeho koncilu.

³⁶ Jednotlivé požiadavky pozri VNUK, F.: *Popustené putá*, s. 61 – 63.

³⁷ Dielo koncilovej obnovy, organizácia katolíckych kňazov v Československu v roku 1968. Vznikla v dôsledku demokratizačného procesu socializmu s ľudskou tvárou s cieľom obrody cirkvi v duchu II. Vatikánskeho koncilu a bola aj akousi náhradou za nahradila prorežimné Mierové hnutie katolíckeho duchovenstva, ktoré sa rozpadlo Na jeho čele na Slovensku stál biskup Ambráz Lazík.

³⁸ Pozri v tomto smere záznamy vysielania slovenskej redakcie Vatikánskeho rozhlasu uložené v archíve slovenskej redakcie Vatikánskeho rozhlasu. Archív slovenskej redakcie Vatikánskeho rozhlasu (ďalej ASRVR) Rím, záznam z 21. 4. 1968, s. 161/1; Tamže, záznam 4. 5. 1968, s. 125/2; Tamže, záznam z 19. 6. 1968, s. 171/1; Tamže, záznam z 17. 7. 1968, s. 199/1; Tamže, záznam z 21. 8. 1968, s. 234/1a.

³⁹ VNUK, F.: *Popustené putá*, s. 66; k situácii katolíckej cirkvi na Slovensku v roku 1968 pozri tiež PAVLÍKOVÁ, L.: Rok 1968 ..., s. 263 – 284.

bodu vyznania.⁴⁰ Klúčovým sa napokon ukázalo, že do augusta 1968 nevznikli takmer žiadne principiálne nové zákony. Nastupujúca tzv. normalizácia tak mohla vymáhať dodržiavania existujúcich zákonov⁴¹ a štátnej moc opäť pritvrdila svoj prístup. Jedným z hlavných predpokladov v záležitostach cirkví bolo obnovenie autority aparátu cirkevno-politickeho dozoru (od okresov až po centrum), ktorý v predchádzajúcim období stratil akcieschopnosť. Sekretariát pre veci cirkevné bol od januára 1969 presunutý pod novovytvorené Ministerstvo kultúry Slovenskej socialistickej republiky.⁴²

Pri hodnotení zostrovania kurzu tzv. normalizácie v počiatočnom období treba vziať do úvahy, že režim sa personálne a ideologicky formoval postupne a v zložitej pookupačnom období, kedy sa viedli ostré diskusie o zásadných politicko-ideologických líniach, vnútrostranícke zápasy o vplyv medzi mocenskými skupinami a spory medzi jednotlivými rezortmi.⁴³ Prebiehajúca stranická čistka a výmeny kádrov spôsobili, že jednotlivé inštitúcie (vrátane represívneho aparátu) sa len postupne „stabilizovali“ a zaradili do prebudovanej mašinérie režimu. Túto skutočnosť dokumentujú štatistiky vyhodnotenia politických procesov začiatkov tzv. normalizácie: kým v rokoch 1969 – 1970 bolo z 2 131 obžalovaných podľa prvej hlavy trestného zákona odsúdených 1 680, teda 78,8%, tak v rokoch 1971 – 1972 bolo z 1 022 obžalovaných odsúdených 997, teda 97,5%.⁴⁴ A iste nebude náhodou, že prvou inštitúciou – z pohľadu trestnej represie voči odporciam režimu klúčovou –, ktorá sa najrýchlejšie „normalizovala“, bolo ministerstvo vnútra, kde rozkaz na konsolidáciu bezpečnostného aparátu vydal nový minister Jan Pelnář už 31. augusta 1968 a ktorého formácie sa podielali na potláčaní protiokupačných protestov už od konca roku 1968.⁴⁵ „Normalizovanie“ súdov a prokuratúry trvalo o niečo dlhšie. Ešte v júni 1970 sa Husák ako 1. tajomník ÚV KSČ stňažoval, že justícia vo svojej práci „prejavuje liberalizmus a zhovievavosť k trestným činom rôzneho druhu.“ Až postupné zmeny a politický tlak urobili z týchto orgánov poslušný nástroj represií a podriadili ich komunistickej strane.⁴⁶

V priebehu roku 1969 dostávala (proti)cirkevná politika režimu na Slovensku svoje zreteľné kontúry. Prejavila sa v nej snaha subtilnym spôsobom preniknúť

⁴⁰ ASRVR, záznam z 27. mája 1968, s. 148/1.

⁴¹ CUHRA, Jaroslav: Katolícka cirkev a odpor vůči normalizačnému režimu. In: Blažek, Petr (ed.): *Opozice a odpor proti komunistickému režimu v Československu 1968–1989*. Praha 2005, s. 69.

⁴² Teda de facto naďalej cirkevnú politiku na Slovensku určovali už iba slovenskí komunisti. PEŠEK, Jan – BARNOVSKÝ, Michal: *Pod kuratelou moci. Cirkvi na Slovensku v rokoch 1953 – 1970*. Bratislava 1999, s. 225.

⁴³ HRABOVEC, E.: *Slovensko a Svätá stolica*, s. 99.

⁴⁴ CUHRA, J.: *Trestní represeodpúrcí režimu*, s. 13.

⁴⁵ K situácii v rámci ministerstva vnútra a osobitne Štátnej bezpečnosti pozri MEDVECKÝ, Matej – SIVOŠ, Jerguš – JAŠEK, Peter: *V stopách železného Felixa. Štátna bezpečnosť na Slovensku v rokoch 1945 – 1989*. Bratislava 2012, s. 115 – 117.

⁴⁶ Tamže, s. 20.

do vnútra cirkví a rozdeliť klérus aj laikov.⁴⁷ Cirkvi sa snažili udržať legálny status niektorých činností, ktoré režim obmedzoval: vydávanie náboženskej literatúry, prijímanie bohoslovcov na štúdium teológie, či vzdelávanie mládeže. Proti mocenským zásahom sa protestovalo odvolaním sa na platné zákony.⁴⁸

Prvým zreteľným znakom tvrdého postoja režimu k cirkvám bolo, že v októbri 1968 ministerstvo vnútra zamietlo žiadosť o povolenie činnosti DKO.⁴⁹ V druhej polovici roku 1969 vypracoval Sekretariát pre veci cirkevné podkladové materiály o cirkevno-politickej situácii. Vyvrcholením rozhodovania o ďalšom postupe na Slovensku sa stalo rokovanie predsedníctva ÚV KSS 10. decembra 1969, na ktorom stráncke vedenie na Slovensku prijalo „Návrh opatrení pre politický postup v oblasti cirkevnej politiky na Slovensku“ ako základ programu v oblasti cirkevnej politiky. Išlo o komplexný plán, ktorý naznačil konkrétnu opatrenia: od riadiacich orgánov a celej štruktúry cirkví cez plánovaný vznik prorežimných kňazských organizácií, rozsah pôsobenia duchovenstva či reholí až po vyučovanie náboženstva na školách.⁵⁰

26. januára 1970 zvolal slovenský minister kultúry, básnik Miroslav Válek, stretnutie všetkých ordinárov a vedúcich predstaviteľov katolíckej aj nekatolíckych cirkví. Vysvetlil im, že vo vzťahoch cirkví a štátu nastáva nová éra a vyzval ich „k bezpodmienečnému dodržiavaniu a uplatňovaniu zákonov upravujúcich vzťah medzi štátom a cirkvami.“ Okresné národné výbory dostali nariadenie, podľa ktorého mali na základe rozboru protisocialistických postojov kňazov v roku 1968 uskutočniť proti týmto patričným postih. ⁵¹ Ďalšie opatrenia nasledovali v rýchлом slede: prišlo napr. k personálnym zmenám na biskupských úradoch, v Spolku sv. Vojtecha, na Cyrilometodskej bohosloveckej fakulte, Katolíckej charite, premiestňovaniu „nespolahlivých“ kňazov na iné fary, boli zakázané duchovné cvičenia, kňazi mohli pôsobiť len v diecézach v rámci ktorých mali štátny súhlas, obnovila sa regulácia a dôsledný výber uchádzacov štúdia na bohosloveckých fakultách, boli zrušené smernice o vyučovaní náboženstva, začali sa podnikať kroky na obnovenie činnosti prorežimných kňazských organizácií, zakázal sa dovoz náboženskej literatúry...⁵² Postup normalizácie na cirkevnom poli bol z pohľadu režimu úspešný, ako to dokumentovalo vyhlásenie Miroslava Válka: „Pod vplyvom celkového konsolidáčného procesu nášho politického systému, jeho ekonomickej, sociálnej i kultúrnej oblasti a účinných opatrení v oblasti politiky štátu voči cirkvám došlo v priebehu jedného roku k takej konsolidácii, že náboženská otázka [...] nestojí v súčasnom období v popredí ako vážny politický problém. Podarilo sa nám zabrániť rôznych domácim protisocialistickým silám

⁴⁷ HRABOVEC, E.: *Slovensko a Svätá stolica*, s. 101.

⁴⁸ CUHRA, J.: Katolícka církev a odpór vůči normalizačnému režimu, s. 76.

⁴⁹ Tamže, s. 120.

⁵⁰ PEŠEK, J. – BARNOVSKÝ, M.: *Pod kuratelou moci*, s. 226.

⁵¹ VNUK, F.: *Popustené putá*, s. 124 – 125.

⁵² Tamže, s. 127.

v jednotlivých cirkvách i mimo nich v zahraničnej cirkevnej emigrácii a rôznym antikomunistickým centrálam spolitizovať náboženskú otázku a postaviť ju proti politickým zámerom nového vedenia strany a štátu.”⁵³ Režimu však nestačilo iba zaviesť proticirkevné opatrenia, bolo potrebné overiť ich aplikáciu v praxi na príklade priamej perzekúcii a tým zastrašiť a odradiť potenciálne opozičné sily od prekračovania hraníc (proti)cirkevných zákonov a nariadení. Takýmto prípadom sa v priebehu roku 1971 na Slovensku stali dvaja mladí kapláni zo stredného Slovenska.

Príprava procesu proti Kubišovi a Ďuricovi

Na dodržiavanie opísaných administratívnych opatrení bol už od začiatku 70. rokov pripravený aparát na čele so Štátou bezpečnosťou, ktorá sa s jej vlastnou vervou pustila do sledovania a monitorovania aktivít cirkví. Vo veľmi krátkom čase ŠtB oživila v minulosti „osvedčené“ metódy boja proti cirkvám a veriacim, osobitne pôsobenia tajných spolupracovníkov, vrátane budovania novej agentúrnej siete. O tom, že režim rýchlo nabral silu, aby mohol viesť adresné perzekúcie proti veriacim, svedčí prípad knaza Albína Senaja zo Zázrivej. Ten bol v marci 1970 zadržaný a obvinený z viacerých trestných činov súvisiacich s jeho „nežiaducim“ spoločenským angažovaním v priebehu rokov 1968 a 1969. Po zatknutí sa však miestni občania dožadovali jeho prepustenia až do takej miery, že prišlo k priamej fyzickej konfrontácii s príslušníkmi Verejnej bezpečnosti.⁵⁴

Od roku 1971 pribúdalo prípadov prenasledovania z náboženských dôvodov, ako to dokazuje prípad kaplánov Ambróza Kubiša a Jána Ďuricu. Pre kontext celého prípadu je dôležité spomenúť, že v okolí Žiaru nad Hronom prišlo v priebehu roku 1968 v dôsledku pôsobenia viacerých mladých kaplánov k výraznému oživeniu náboženského života. Priamo úmerná tomu bola reakcia režimu v období nastupujúcej normalizácie: v priebehu rokov 1971 odobrali štátny súhlas kaplánom Martinovi Čabákovi (pôsobil v Kremnických Baniach), Rudolfovi Balážovi (Pitelová) a Štefanovi Koprdovi (Vyhne), ako aj novokňazovi Jozefovi Nociarovi. Tieto opatrenia vyvolali medzi veriacimi prejav solidarity. Ich výsledkom bolo niekoľko petícii a listov upozorňujúcich predstaviteľov štátnej správy a cirkevných hodnostárov na zlé zaobchádzanie s populárnymi kaplánmi v okrese Žiar nad Hronom, ako aj na ďalšie proticirkevné opatrenia v školách. K ich hlavným iniciátorom patril Július Homola, ale listy mali často niekoľko desiatok signatárov.⁵⁵

Dostať sa začiatkom 70. rokov do nemilosti normalizačného režimu nebolo ničím neobvyklým. V atmosfére, kedy celá spoločnosť bola ponorená do obáv

⁵³ Tamže, s. 214.

⁵⁴ PEŠEK, J. – BARNOVSKÝ, M.: *Pod kuratelou moci*, s. 228.

⁵⁵ HOMOLA, Július: *Slovensko v zápasoch 1968 – 1989. Okupácia*. Rukopis, s. 27a, 67 a 68.

o budúcnosť, vystrašená šokom z invázie vojsk Varšavskej zmluvy a poznačená previerkami vnášajúcimi existenčnú neistotu straníkom aj nestraníkom, režim začal pomaly ale iste realizovať politiku adresných represií proti vybraným jednotlivcom. Katolícky kňaz Ambróz Kubiš, kaplán v Žarnovici, sa po prvý krát dostal do pozornosti ŠtB v novembri 1970, kedy naňho 5. oddelenie (malo na starosti vnútorné bázy, cirkvi a sekty) 2. odboru Správy Štátnej bezpečnosti v Banskej Bystrici zaevidovalo zväzok preverenia signálu, neskôr prevedený na osobný zväzok s krycím menom „DETVAN“.⁵⁶ Zároveň s jeho prípadom rozpracovalo prípad Jána Ďuricu. Ten krátko po vysvätení, v roku 1968, odišiel ako kaplán do Krupiny, kde mal možnosť zoznámiť sa s prácou kňaza Rudolfa Baláža,⁵⁷ známeho svojim aktívnym prístupom k mladým, pre ktorých bol inšpiráciou. Ďurica po svojom príchode na faru našiel vhodné prostredie na prácu, ktoré naplno využil. Popri aktivitách s mládežou prekladal zahraničné teologické diela a vydával ich vo forme samizdatov.⁵⁸

Ako vôbec prišlo k tomu, že činnosť mladých kaplánov sa stala predmetom intenzívneho záujmu ŠtB začiatkom 70. rokov? V dochovaných dokumentoch ako príčinu zavedenia zväzku preverenia signálu na Ambróza Kubíša uviedol zodpovedný pracovník ŠtB fakt, že „menovaný ako rímsko-katolícky kaplán pre-vádza nepriateľskú činnosť s mládežou na úseku ideologickom.“⁵⁹ V priebehu októbra 1970 došlo k stretnutiu operatívneho pracovníka Správy ŠtB v Banskej Bystrici mjr. Ondreja Boroša s tajným spolupracovníkom ŠtB s krycím menom „BENCO“.⁶⁰ Predmetom stretnutia boli aktivity saleziána Jána Beňa,⁶¹ tajne vysväteného kňaza a aktivistu tajnej cirkvi, ktorý na strednom Slovensku organizoval duchovné cvičenia, keďže sám pochádzal z okolia Žiaru nad Hronom a pra-

⁵⁶ Archív Ústavu pamäti národa (ďalej AÚPN) Bratislava, f. Krajská správa Zboru národnej bezpečnosti Správa ŠtB Banská Bystrica (ďalej KS ZNB S ŠtB Banská Bystrica), archívne číslo (ďalej iba a. č.) 1234 „Detvan“, s. 1.

⁵⁷ Rudolf Baláz (1940 – 2011), katolícky kňaz a biskup. Za kňaza bol vysvätený v roku 1963. V Krupine pôsobil v rokoch 1965 – 1966. V období normalizácie pracoval ako robotník a nemal, pretože mu režim odňal štátny súhlas na výkon pastoracie. V rokoch 1990 – 2011 bol banskobystrickým diecéznym biskupom. K jeho rozpracovaniu komunistickým režimom pozri GULA, Marian: Niektoré pramene k perzekúciám biskupa Rudolfa Baláža Štátnej bezpečnosti. In: *Pamäť národa*, 9, 2013, č. 2, s. 40 – 52.

⁵⁸ Pozri PAŠTEKA, Július: *Lexikón katolíckych kňazských osobností Slovenska*. Bratislava 2000, s. 285 – 286.

⁵⁹ AÚPN, f. KS ZNB S ŠtB Banská Bystrica, a. č. 1234, Rozhodnutie o zavedení Zväzku preverenia signálu.

⁶⁰ Pod krycím menom BENCO zaregistrovalo dňa 5. októbra 1970 v kategórii agent s regisračným číslom 1188 5. oddelenie 2. odboru KS ZNB Banská Bystrica katolíckeho kňaza Rudolfa Hudeca.

⁶¹ Ján Augustín Beňa, SDB (1921 – 2006), slovenský katolícky kňaz a salezián, jeden zo zakladateľov hnutia Nazaret. Za kňaza bol vysvätený v roku 1951. V období komunistického režimu bol presledovaný, vojenskú službu absolvoval v Pomocných technických praporoch, v období normalizácie mu zobraли štátny súhlas na vykonávanie pastoracie a tak sa tajne venoval formácii saleziánskeho dorastu.

coval tu ako robotník. Jeden z účastníkov týchto stretnutí si na Beňovu činnosť spomínal: „Vo voľnom čase obetavo a horlivu organizoval náboženské krúžky najmä mladých ľudí. (...) Účelom stretnutia bolo udržiavať v mladých srdciach slobodného náboženského a národného ducha. To bol prirodzený odpor proti všeobecnému vládnucemu protináboženskému utláčaniu a zastrašovaniu. Štúdium náboženskej literatúry, ktorej bol veľký nedostatok, prednášky a diskusie pomáhali nášmu duchovnému rastu. Týmto spôsobom sa aj nahrádzalo a dopĺňalo vyučovanie náboženských základov.“⁶² Týchto cvičení sa zúčastňoval aj Ambráz Kubiš a ďalší kňazi z regiónu. O Ambrázovi Kubišovi sa „BENCO“ vyjadril, že „je hodne aktívny v činnosti s mládežou, o čom sa však pred žiadnym duchovným nezdôverí.“ Doplnil ešte, že Kubiš má dobré kontakty na Taliansko. Poznámky príslušníka ŠtB dokladujú, že pôvodne bol hlavným cieľom akcie Ján Beňa a v súvislosti s jeho prípadom mali byť bližšie dokumentované aktivity Ambróza Kubiša.⁶³

V lete 1970 dokázala ŠtB monitorovať, že Kubiš spolu so študentom bohosloveckej fakulty Jozefom Nociarom organizovali stretnutia s mládežou v osade Bratkovica. Súčasťou stretnutí boli duchovné cvičenia a sväté omše, pričom celé podujatie navonok vyzeralo ako letný tábor. Pre obyvateľov miestnej obce pripravili v kultúrnom dome estrádne vystúpenie. Aj ďalšie poznatky získané k Ambrázovi Kubišovi ukazovali, že organizuje duchovné cvičenia: cestou tajných spolupracovníkov sa ŠtB dozvedela, že chodí do bytu Husághových, kde ho videli ísť s písacím strojom a kde za ním chodili viacerí mladí zo Žarnovice a okolia.⁶⁴ Pani Husághová bola zamestnaná ako administratívna pracovníčka, dobre písala na stroji a pre Kubiša pripravovala malé brožúrky s názvom Spovedné zrkadlo, ktoré rozdával počas cvičení. Od tajného spolupracovníka s krycím menom „Karol“, s ktorým sa operatívni príslušníci ŠtB stretli koncom septembra 1970, získali informáciu, že Kubišom organizovaná katolícka mládež išla tak ďaleko, že v Žarnovici založili katolícky skauting, a je Kubiš medzi veriacimi obľúbený,⁶⁵ čo muselo príslušníkov ŠtB alarmovať.

Uvedené informácie stačili, aby sa ŠtB pustila do podrobnejšieho rozpracovania prípadu. Na starosť ho dostal mjr. Ondrej Boroš,⁶⁷ starší referent 5. oddelenia

⁶² HOMOLA, J.: *Slovensko v zápasoch 1968 – 1989*, s. 5.

⁶³ AÚPN, f. KS ZNB S ŠtB Banská Bystrica, a. č. 1234, Záznam č. 104/70, s. 2.

⁶⁴ Tamže, Záznam č. 65.

⁶⁵ Uvedeného tajného spolupracovníka sa nepodarilo presne identifikovať.

⁶⁶ AÚPN, f. KS ZNB S ŠtB Banská Bystrica, a. č. 1234, Záznam č. 71.

⁶⁷ Mjr. Ondrej Boroš (1924) vstúpil do služieb Ministerstva vnútra 1. 8. 1966, odkedy pôsobil v pozícii staršieho referenta 5. oddelenia II. odboru Správy ŠtB v Banskej Bystrici. Prakticky celú svoju kariéru v službách Štátnej bezpečnosti spojil s pôsobením na II. odbore Správa ŠtB v Banskej Bystrici, kde pôsobil na rôznych oddeleniach, najčastejšie sa však venoval úseku boja proti cirkvám a veriacim na jeho 3. oddelení (cirky a sekty). V období od 1. 8. 1977 do 31. 7. 1979 bol dokonca jeho náčelníkom. V radoch ŠtB v Banskej Bystrici pôsobil do 31. 1. 1980. Pozri <http://www.upn.gov.sk/utvary-stb-a-ps-na-slovensku/priebeh-sluzby.php?osoba>

2. odboru Správy ŠtB Banská Bystrica, a ako operatívny pracovník sa na rozpracovaní prípadu podieľal kpt. Ján Pápačaj z oddelenia ŠtB v Žiari nad Hronom.⁶⁸ Hlavnú príčinu rozpracovania prípadu uvádzal, že Kubiš sa v priebehu roku 1968 prejavoval zvýšenou náboženskou aktivitou medzi mládežou v okrese Žarnovica, čo bolo z pohľadu režimu o to horšie, že v priebehu roku 1968 „sa zúčastnil osláv 1100. výročia úmrtia Konštantína Cyrila v Ríme, kde bol v styku s biskupom P. Hnilicom a ďalšími predstaviteľmi slovenskej katolíckej emigrácie v zahraničí.“ Od tej doby mal kontakt so Slovenským ústavom sv. Cyrila a Metoda v Ríme a slovenskou redakciou Vatikánskeho rozhlasu. Tento kontakt získal počas návštevy členov DKO zo Žiaru nad Hronom a okolia v Ríme koncom mája 1968, pri ktorej sa účastníci stretli s biskupom Pavlom Hnilicom.⁶⁹ ŠtB pri preverovaní Kubiša zistila, že sa zúčastňoval na duchovných cvičeniach v súkromných chatách, ktoré organizoval aktivista tajnej cirkvi Ján Beňo, a neskôr, v priebehu leta 1970 zorganizoval viaceré duchovné cvičenia, ktorých sa zúčastnilo podľa odhadov ŠtB viac ako 200 mladých ľudí! Prednášky na cvičeniach mával sám Kubiš a ich súčasťou bolo počúvanie Vatikánskeho rozhlasu. Na tieto duchovné cvičenia vozil mladých z okolia Krupiny kaplán Ján Ďurica.⁷⁰

Intenzívne pátranie prinieslo svoje výsledky, a rozkrylo ŠtB okruh ľudí zaangažovaných do oživenia náboženského života na strednom Slovensku. V novembri 1970 operatívni pracovníci ŠtB na stretnutí s tajným spolupracovníkom s krycím menom „ZÁCHENSKÝ“⁷¹ zistili, že podobne ako Ambróz Kubiš v Žarnovici je aktívnym aj kaplán Ján Ďurica z Krupiny. V prípade Kubiša ŠtB zistila, že s organizovaním cvičení začal po návštive v Taliansku v októbri 1968, pričom sa zameriaval na stredoškolskú a vysokoškolskú mládež.⁷² Získané poznatky podnecovali ďalší záujem o rozpracovanie prípadu a postupne „rozmotávali“ okruh ľudí zúčastňujúcich sa duchovných cvičení. V apríli 1971 na stretnutí s dôverníkom s krycím menom „Š.M.“⁷³ získala ŠtB informáciu, že kaplani Kubiš a Ďurica pokračujú v organizovaní duchovných cvičení na chatách na Bratkovici, v Janovej Lehote a Žarnovickej Hute. Dôverník prezradil mená ľudí, ktorí na cvičenia chodili a tých, ktorí ich rôznou formou pomáhali spoluorganizovať, ako aj to, že Kubiš povzbudzoval prítomných vysokoškolákov, aby sa svojho náboženského presvedčenia nevzdali ani za cenu vyhodenia z vysokej školy.

Štátnej bezpečnosti pod dojmom týchto informácií zasiahla voči aktivitám dvoch mladých kaplánov a 26. marca 1971 realizovala preventívno-výchovné

⁶⁸ Kpt. Ján Papaj (1929), pôsobil ako referent na Oddelení ŠtB v Žiari nad Hronom od 1. 8. 1966 do 31. 10. 1973.

⁶⁹ HOMOLA, J.: *Slovensko v zápasoch 1968 – 1989*, s. 7.

⁷⁰ AÚPN, f. KS ZNB S ŠtB Banská Bystrica, a. č. 1234, Plán agentúrno-operatívneho rozpracovania, s. 1 – 2.

⁷¹ Pod týmto krycím menom registrovalo dňa 16. decembra 1967 pod regisitračným číslom 342 5. oddelenie 2. odboru S ŠtB Banská Bystrica katolíckeho kňaza Rudolfa Gajara.

⁷² AÚPN, f. KS ZNB S ŠtB Banská Bystrica, a. č. 1234, Záznam č. 31/71.

⁷³ Nepodarilo sa spoľahlivo identifikovať osobu dôverníka.

opatrenie (PVO) v rámci akcie „Bohuslav“, v ktorej rozpracovávala „kluby mladých“ v Krupine a okolí spomedzi miestnych študentov stredných a vysokých škôl. Krycie meno akcie príslušníci ŠtB odvodili od mena Otca Bohuslava,⁷⁴ ktorý v slovenskej redakcii Vatikánskeho rozhlasu pripravoval začiatkom 70. rokov vysielanie pre mladých, počas ktorých vysielači odkazy a pozdravy poslucháčom na Slovensko. Odkazy mali všeobecnú formu a komentátor v rozhlase menoval krstné mená pozdravovaných a kraju, z ktorého pochádzali, aby ich represívne orgány režimu nemohli identifikovať. Na ukážku uvedieme konkrétné odkazy, ktoré odzneli v jednom z vysielaní slovenskej redakcie 8. júna 1971: „Vítame medzi sebou a pozdravujeme Marienku, Števka a Stanka zo Šariša; Paľka, Danielku a Jarmilku z Liptova; Helenku, Olinku a Marienku z Ponitria; Milana, Marienku a Stanka od Bratislav; Karola a Bohuša z Považia a Janka od Galanty [...] Aničke a Jurkovi dodatočne želáme veľa božích požehnaní a úspechov na ich ceste životom.“⁷⁵

Príslušníci ŠtB siahli k preventívno-výchovnému opatreniu najmä preto, lebo sa obávali „ideologickejho ovplyvňovania“ mládeže slovenskou katolíckou emigráciou sústredenou okolo Slovenského ústavu sv. Cyrila a Metoda v Ríme. V priebehu roku 1968 získali emigranti veľké množstvo informácií o situácii verejnostiach v Československu od pútnikov chodiacich do Ríma. Pod ich dojmom sa snažili zaktivizovať náboženský život na Slovensku posielaním náboženskej literatúry, filmov s náboženskou tematikou a prostredníctvom vysielania slovenskej redakcie Vatikánskeho rozhlasu. ŠtB konštatovala, že ich zámer mohol vychádzať aj preto, lebo mladí duchovní ako Kubiš a Ďurica boli počas návštevy v Ríme na túto činnosť pripravovaní.⁷⁶ Uvedené „preventívno-rozkladné“ opatrenie sa týkalo pohоворov so 45 mladými ľuďmi, z ktorých 41 potvrdilo aktivity Kubiša a Ďuricu výpovedami na zápisnicu. Príslušníci ŠtB na základe výpovedí zrekonštruovali, čo všetko bolo súčasťou duchovných cvičení: čítanie Sv. písma a náboženských kníh vydaných v Ríme, diskusie o náboženských otázkach, premietanie náboženských filmov, piesni a záznamov vysielania Vatikánskeho rozhlasu. Pri pohоворoch osobitne zisťovali kontakty oboch duchovných na Rím a zistili, že kapláni dávali adresy svojich známych ako kontakty pre posielanie náboženskej literatúry z Talianska. Popri tom vyzývali účastníkov cvičení, aby písali do slovenských exilových organizácií, čo spôsobilo, že „skoro každý z účastníkov nadviazal písomný styk so zahraničím, odkiaľ potom dostávali vo väčšom množstve

⁷⁴ Išlo o Ludovíta Macáka, SDB (1921 – 1994), slovenský salezián, za kňaza bol vysvätený v roku 1948. Koncom 40. rokov bol vyše roka väznený, neskôr pracoval ako robotník a v roku 1951 utiekol za Železnú oponu. Usadil sa v Ríme, kde pôsobil v kolektíve slovenskej kňazskej emigrácie ako redaktor časopisu Hlasy z Ríma. Patril medzi spoluzakladateľov a popredných predstaviteľov Slovenského ústavu sv. Cyrila a Metoda v Ríme, pričom dlhé roky spolupracoval na príprave vysielania slovenskej redakcie Vatikánskeho rozhlasu.

⁷⁵ ASRVR, Záznam z 8. 6. 1971, s. 159/1.

⁷⁶ AÚPN, f. KS ZNB S ŠtB Banská Bystrica, a. č. 1234, Správa o prevedení preventívno-výchovného opatrenia v akcii „Bohuslav“, s. 1 – 2.

rôznu náboženskú literatúru, ktorú potom zapožičiavali.”⁷⁷ Z pohľadu režimu sa ako osobitne nebezpečné javili iniciatívy z roku 1970. Ďurica s Kubišom zapájali mladých do súťaží organizovanych slovenskou redakciou Vatikánskeho rozhlasu, ktorý ich vyzývala na zakladanie „klubov mladých“, čo mnohí aj uskutočnili. Argumenty, ktoré Kubiš na cvičeniach prednášal, študenti neskôr používali na vyučovaní proti materialistickému marxizmu-leninizmu.

Realizované preventívno-výchovné opatrenie nebolo z pohľadu ŠtB bez problémov, keďže viacerí účastníci „spočiatku prejavovali veľkú neúprimnosť pre objasňovanie okolností okolo náboženskej výchovy a duchovného cvičenia, ako aj nesprávne názory na opatrenia, ktoré sa v tomto smere začali prevádztať orgánmi ŠtB.“ Napriek tomuto problému príslušníci ŠtB vyhodnotili preventívno-rozkladné opatrenie ako úspešné, ktorým „rozložili prevádzanú náboženskú činnosť medzi mládežou“ a po jeho prevedení konstatovali, že „nepovolená náboženská činnosť prevádzaná Kubišom a Ďuricom medzi mládežou sa stáva veľmi nebezpečnou na poli ideologickom.“⁷⁸ Suchá reč dokumentov t'ažko môže zachytiť, v akej atmosféri museli prebiehať rozhovory mladých študentov so skúsenými (a všemocnými) príslušníkmi ŠtB, osobitne v situácii, kedy pri týchto pohovoroch boli prítomní ich učitelia a riaditelia škôl, ktoré navštevovali. Možno si ľahko domyslieť, že hrozba vyhodenia zo školy či ďalších možných postihov visela počas celého pohovoru ako Damoklov meč nad hlavou každého zo študentov, ktorý vypovedal o duchovných cvičeniach. Výsledok takéhoto nerovného „pohovoru“ bol vopred určený: bolo ním zastrašenie mladých študentov a snaha odrať ich od akýchkoľvek podobných akcií v budúcnosti.

Príslušníci ŠtB po krátkej dobe napriek pohovorom a zastrašovaniu zistili, že kapláni Ďurica a Kubiš pokračujú vo svojej činnosti, preto navrhli vyhodnotiť poznatky získané počas pohovorov a pripraviť ich ako dokumentačný materiál k realizácii trestného postihu podľa §101 trestného zákona (zneužívanie náboženskej funkcie). Od hrozieb prešli ku konkrétnym činom: správca fary v Krupine Ignáč Chladný mal byť premiestnený mimo zvolenský okres, keďže nezabránil Ďuricovým aktivitám, podobne ako aj správca fary v Žarnovici Karol Luknár.⁷⁹ Tieto fakty ukazujú, že mechanizmus perzekúcií bol prepracovaný a boli doňho zapojené viaceré zložky režimu, nestál výlučne na Štátnej bezpečnosti. Ďalším z plánovaných krokov bolo sledovať názory obyvateľstva na realizované opatrenia, najmä prostredníctvom tajných spolupracovníkov. V apríli 1971 na jednej zo schôdzok s tajným spolupracovníkom „BENCOM“ získala ŠtB informáciu, že medzi veriacimi v Žarnovici je „rušno“ a obávajú sa o ďalší osud kaplána Kubiša. Medzi ľuďmi sa rozšírila fáma, žeby mal byť kvôli svojim aktivitám preložený, alebo mu odoberú štátny súhlas. Miestne obyvateľstvo si ho ale veľmi oblúbilo.⁸⁰

⁷⁷ Tamže, s. 7.

⁷⁸ Tamže, s. 9.

⁷⁹ Tamže, s. 12.

⁸⁰ AÚPN, f. KS ZNB S ŠtB Banská Bystrica, a. č. 1234, Záznam č. 38/71, s. 1.

V máji 1971 ŠtB rozpracovaním a dokumentáciou potvrdila poznatky o páchaní „trestnej činnosti”, a 4. mája 1971 podal mjr. Boroš návrh na zahájenie vyšetrovania proti Ambrózovi Kubišovi v zmysle §101. Na základe agentúrneho rozpracovania konštatoval, že „ide o náboženského fanatika s nepriateľským postojom k nášmu zriadeniu. Politický vývoj po januári 1968 využil k prevádzaniu nepovolenej a neskôr k nepriateľskej činnosti na úseku ideologickom, nepriateľským pôsobením na výchovu stredoškolskej a vysokoškolskej mládeže.”⁸¹ Začiatky Kubišovej „nepriateľskej“ činnosti datovala ŠtB do októbra 1968, kedy sa v Ríme stretol s predstaviteľmi Slovenského ústavu sv. Cyrila a Metoda, konkrétnie so Štefanom Náhalkom,⁸² a po návrate z Ríma začal organizovať duchovné cvičenia s mládežou, v ktorých pokračoval do jari 1971. Duchovné cvičenia mal prevádztať „protizákonne, tajne, pod rúškom rôznych výletov a doškolovania vyučovacích predmetov na školách“ a ich skutočným cieľom mala byť príprava mládeže k odporu proti ideológii marxizmu-leninizmu.⁸³ Príťažujúcou okolnosťou bola skutočnosť, že počas duchovných cvičení počúvali prítomní Vatikánsky rozhlas a Kubiš ich nabádal zapájať sa do súťaží a relácií, ktoré rozhlas vysiela. Tým „došlo k rozsiahlemu nadviazaniu písomných stykov našej mládeže s emigráciou v Taliansku“, čoho dôkazom mali byť výpovede svedkov, získané počas preventívno-výchovných opatrení realizovaných ŠtB v apríli 1971, ako aj monitoring vysielania slovenskej redakcie Vatikánskeho rozhlasu za rok 1970, čo plánoval vyšetrovateľ na súdnom pojednávaní použiť ako dokumentačný materiál proti Kubišovi.⁸⁴

Ešte pred začiatkom procesu bol Ambróz Kubiš potrestaný režimom odobratím štátneho súhlasu 3. júna 1971, ktoré opatrenie koordinovali Okresný národný výbor a Okresný výbor KSS v Žiari nad Hronom spolu s cirkevným tajomníkom v Banskej Bystrici Štefanom Chovancom.⁸⁵ Kubiša predvolali na Okresný národný výbor v Žiari nad Hronom, kde počas pohovoru uistievali prítomných úradníkov, že medzi veriacimi nedôjde kvôli jeho odvolaniu k nepokojom a keby sa niektorí búrili, tak ich sám bude upokojovať. Z pastorácie bol režimom preradený na miesto závozníka do Partizánskeho. ŠtB jeho zmierlivý postoj pripisovala taktickejmu ustupovaniu, dôvodiac tým, že Kubiš sa odvolal proti odobratiu súhlasu k pastorácií s odôvodnením, že nič protizákonné neurobil a podujatia, ktoré or-

⁸¹ Tamže, Návrh na zahájenie vyšetrovania, s. 1.

⁸² Štefan Náhalka (1916 – 1975), slovenský kňaz, filozof a spisovateľ. Teológiu vyštudoval v Ríme a doktorát získal na bohosloveckej fakulte Slovenskej univerzity v roku 1944. V druhej polovici 40. rokov pôsobil ako tajomník spišského biskupa Jána Vojtaššáka, po jeho zatknutí sa skryval a v roku 1953 emigroval do Talianska. Tu sa aktívne zapojil do aktivít slovenskej kňazskej emigrácie. Mal veľký podiel na založení Slovenského ústavu sv. Cyrila a Metoda a stal sa jeho prvým rektorm.

⁸³ AÚPN, f. KS ZNB S ŠtB Banská Bystrica, a. č. 1234, Návrh na zahájenie vyšetrovania, s. 2.

⁸⁴ Tamže, Žiadost o vyžiadanie monitorov z 2. 7. 1971.

⁸⁵ Tamže, Záznam č. 55, s. 1.

ganizoval, boli v súlade s cirkevnými predpismi.⁸⁶ O skutočnom postoji Kubiša v tomto období dostala ŠtB informáciu od svojho tajného spolupracovníka s krycím menom „SVATKO“.⁸⁷ Podľa názorov „SVATKA“ Kubiš svoje aktivity neľutoval, naopak, bol presvedčený, že padli na úrodnú pôdu. Zároveň musel priznať, že v súčasnej situácii nebolo možné pokračovať v duchovných cvičeniach, stále však chcel pracovať medzi mládežou, hoci so zmenenými metódami práce. Uviadol, že veci, z ktorých je obvinený robil preto, lebo po svojom príchode videl, že žarnovická mládež je z náboženského hľadiska zanedbávaná a snažil sa to napraviť. Zároveň slovami „*Judáš sa najde vásade*“ naznačil, že za celé vyšetrovanie môže nemenovaný kňaz z Krupiny.

Agent „SVATKO“ sa stal pre príslušníkov ŠtB zdrojom cenných informácií, a informoval ich, ako vnímajú Kubišove aktivity veriaci v Žarnovici. Rodina Sviežených, ktorú navštívil, sa o Kubišovi vyjadrovala veľmi pozitívne ako o obetavom duchovnom, ktorého chcela bezpečnosť znemožniť iba preto, že bol medzi mladými oblúbený. Podľa tejto rodiny si bol kaplán vedomý, že bude musieť odísť a naznačil to vo svojej veľkonočnej kázni.⁸⁸ Na zistenie postoja duchovných v okrese Žiar nad Hronom k prípadu Kubiš sa ŠtB obrátila na agenta s krycím menom „BYSTRICKÝ“, ktorý na stretnutí 4. mája prezradil, že na prípravnej schôdzke k založeniu organizácie Pacem in terris⁸⁹ sa o tejto téme medzi duchovenstvom hovorilo v zmysle, že Kubiša musel nahovoriť salezián Ján Beňa. Dodal tiež, že starší duchovní túto činnosť všeobecne odsudzujú. Získané poznatky boli pre Kubiša a Ďuricu pritiažujúcim faktorom a poukazujú na úlohu, akú zohrávali v mechanizme fungovania komunistického režimu tajní spolupracovníci ŠtB.

Trestný návrh na odsúdenie oboch kaplánov dostal na vyjadrenie ako vyšetrovateľ por. Matejka z Odboru vyšetrovania Správy ŠtB Banská Bystrica. Ten po prečítaní a vyhodnotení predloženého materiálu obvinenie zamietol. Podľa jeho názoru nebolo možné klasifikovať takéto konanie ako zneužívanie náboženskej funkcie, nakoľko pri tomto trestnom číne malo byť príčinou nepriateľstvo k socialistickému štátному a spoločenskému zriadeniu, čo podľa vyšetrovateľa

⁸⁶ Tamže, Záznam č. 66, s. 1-2.

⁸⁷ Pod krycím menom Svatko existuje viacero dátumov zaregistrovania zväzku agenta. Prvý záznam s reg. číslom 2059 je z 29. augusta 1958, kedy ho registrovalo 5. oddelenie 2. odboru Správy ŠtB Banská Bystrica. Druhý záznam v registračných protokoloch pochádza z 15. 5. 1964, kedy ho pod rovnakým registračným číslom evidovalo Oddelenie ŠtB v Žiari nad Hronom. Ďalší záznam pochádza z 8. 2. 1972, kedy ho v problematike Rímskokatolícka cirkev registrovalo pod číslom 12312 Oddelenie ŠtB Senica. Všetky záznamy ukazujú, že pod týmto krycím menom vystupoval Michal Medovič.

⁸⁸ AÚPN, f. KS ZNB S ŠtB Banská Bystrica, a. č. 1234, Záznam č. 38, s. 2.

⁸⁹ Pacem in Terris (oficiálny názov Združenie katolíckych duchovných Pacem in Terris), bola organizácia založená komunistickým štátom, aby združovala katolíckych kňazov kolaborujúcich s komunistickým režimom v rokoch 1971 – 1989.

nebolo výpovedami preukázané.⁹⁰ Naopak konštatoval, že existuje dôvodné podzrenie, že Kubiš spáchal trestný čin marenia dozoru nad cirkvami a náboženskými spoločnosťami podľa §178. Tento trestný čin mal byť vecne príslušný vyšetrovať vyšetrovateľ Verejnej bezpečnosti. Štátnej bezpečnosti preto nelenila a 2. augusta 1971 odovzdala okresnému oddeleniu Verejnej bezpečnosti v Žiari nad Hronom dokumentačný materiál k Ambrázovi Kubišovi, obvinenému z trestného činu podľa §178. Kým jednotlivé inštitúcie viedli vyšetrovanie, Kubiš sa ocitol v súkolí represívneho aparátu režimu. Po odobratí štátneho súhlasu musel pracovať ako robotník, najskôr ako závozník v Partizánskom, neskôr v sklade potravín v obci Malé Uherce.⁹¹ V prvom protokole z vypočúvania odmieta svoju vinu argumentujúc, že nerobil nič protizákonné, len si ako knaz plnil svoju povinnosť.

Vyšetrovanie však už postúpilo do takej miery, že spolu s Ambrázom Kubišom bol obvinený aj kaplán Ján Ďurica. Obaja boli obvinení z toho, že úmyselne stážovali a marili výkon štátneho dozoru nad cirkvami a náboženskými spoločnosťami, keďže od októbra 1968 do marca 1971 organizovali duchovné cvičenia, vyučovali mládež náboženskú ideológiu a rozširovali náboženské publikácie dovázané ilegálne z Ríma.⁹² Vyšetrovatelia Verejnej bezpečnosti vo svojich obvineniach používali slovník, ktorí pre nich pripravili operatívni pracovníci ŠtB pri rozpracovaní prípadu. Obvinení sa bránili a nepriznávali vinu, dokonca Ďurica namietal neopodstatnenosť trestného stíhania ako nezákonného a pokladal ho za súčasť prenasledovania cirkvi. Vyšetrovatelia však konštatovali, že obrana obvinených je vyvrátená a na záver dodali: „Jednanie oboch obvinených je pre našu spoločnosť pomerne vysoko nebezpečné, lebo tmárvstvo medzi stredoškolskou a vysokoškolskou mládežou rozširovali tak intenzívne, že úplne vyvracali svojim konaním pokrovkovú marxisticko-leninskú ideológiu a vypočutí svedkovia, ked' sme s nimi prevádzali výsluch, priamo v tejto tmárskej ideológii žijú dodnes.“⁹³ Tomu zodpovedal aj rozsudok: Ambráz Kubiš bol odsúdený na 1 rok väzenia a Ján Ďurica na 8 mesiacov väzenia nepodmienečne. Pred výkonom trestu ich uchránila amnestia v roku 1972.⁹⁴ V prípade oboch režim pristúpil k odobratiu štátneho súhlasu, museli odísť z pastorácie a živili sa ako robotníci. Ján Ďurica krátko pracoval ako kurič v Martine a v Prievidzi a po amnestii dostal miesto správcu fary v Necpaloch-Príbovciach.

⁹⁰ AÚPN, f. KS ZNB S ŠtB Banská Bystrica, a. č. 1234, s. 2.

⁹¹ AÚPN, f. KS ZNB S ŠtB Banská Bystrica, a. č. 1234, protokol o výsluhu obvineného z 27. 3. 1972, s. 1.

⁹² Tamže, Ďurica, Ján a spol. – záverečná správa, s. 1.

⁹³ Tamže, Ďurica, Ján a spol. – záverečná správa, s. 3.

⁹⁴ ČARNOGURSKÝ, J.: *Väznili ich za vieri*, s. 16 – 17.

Záver

Politické procesy boli konštantou počas celého obdobia vlády komunistického režimu v bývalom Československu v rokoch 1948 – 1989. Výnimkou nebolo ani obdobie tzv. normalizácie, hoci postupne sa meniaca mocenská paradiharma režimu prechádzala od priameho fyzického násilia skôr k spoločenskému postihu odporcov režimu. Preto v tzv. normalizácii prevládali mimosúdne perzekúcie obyvateľov nad politickými procesmi. To však v žiadnom prípade nemôže viest' k zlăhčovaniu úlohy, akú politické procesy v tomto období zohrali. Už v prvej fáze tzv. normalizácie bolo nesmierne dôležité popri spoločenských postihoch zastrašiť obyvateľstvo aj priamymi represiami. Netreba zabúdať, že v období demokratizácie režimu v 60. rokoch – a osobitne potom v roku 1968 – sa obyvatelia mohli otvorené dozvedieť, aký bol osud obvinených a priebeh politických procesov v 50. rokoch, akým spôsobom ŠtB vynučovala ich priznania a čo sa odohrávalo „za kulisami“ procesov. Už to samo o sebe malo odstrašujúci efekt, najmä v atmosféri zostrujúcej sa normalizácie. Špecificky to na Slovensku platilo medzi veriacimi, čoho dôkazom bol aj proces proti kaplánom Jánovi Ďuricovi a Ambrázovi Kubišovi. Pripomeňme si, že to nebol jediný proces proti kňazom a veriacim v tomto období. Už v roku 1971 bol podmienečne odsúdený jezuita Gabriel Povala a na východnom Slovensku boli v priebehu roku 1972 odsúdení kňazi Pavol Bazar, Anton Majcher a Juraj Szittay.⁹⁵ Aj to ukazuje, že na Slovensku režim videl od začiatku ako svojho nepriateľa aj vybraných radových aktivistov katolíckej cirkvi a neváhal na nich smerovať vlnu represií.

Hoci prípad oboch mladých kaplánov mal slúžiť na zastrašenie ďalších kňazov, nemožno povedať, že by sa dočkal významnej medializácie. Nastupujúca normalizácia prinášala celkom inú „mediálnu“ situáciu, ako to bolo v jej neskoršom priebehu. Na jednej strane sa ešte len formovali nové redakčné kolektívy a doznievali čistky, ktoré osobitne postihli novinárov v printových médiách, rozhlas a v televízii. Režim nielen že takmer ihneď po okupácii obnovil cenzúru, ale na miesta do redakcií dosadzoval sebe oddaných a spoľahlivých ľudí. Nedalo sa očakávať, že by médiá referovali o politických procesoch v akýchkoľvek iných intenciách, než v duchu súdobej politickej línie KSČ. V období nastupujúcej normalizácie ešte len prebiehali prípravy na medzinárodnú konferenciu o mieri a odzbrojení v Európe, ktorá potom vyvrcholila podpísaním medzinárodných dohôd v Helsinkách, obsahujúcich aj ustanovenia o dodržiavaní ľudských práv a náboženských slobôd v signatárskych krajinách. Vďaka helsinským dohodám sa potom výraznejšie mobilizovali aj zahraničné rozhlasové stanice ako Hlas Ameriky, Rádio Slobodná Európa alebo Vatikánsky rozhlas, ktoré prinášali pravidelne spravodajstvo o politických procesoch proti odporcom režimu, ktoré sa v Československu odohrávali. Tento druh podpory a informovanosti absentoval

⁹⁵ LETZ, R.: Prenasledovanie kresťanov na Slovensku, s. 288.

pri procesoch na začiatku 70. rokov, kedy o nich zahraničie referovalo skôr sporadicky a to najmä exilové časopisy českých a slovenských exulantov ako boli *Listy* vydávané Jiřím Pelikánom v Ríme, či zo slovenského prostredia *Hlasy z Ríma*. Pochopiteľne však existoval problém s dodávaním podrobnejších informácií o jednotlivých procesoch, ako to bolo aj v prípade kaplánov Kubiša a Ďuricu, pretože ani skrytá cirkev na Slovenska nemala ešte do tej miery vyformovanú štruktúru, aby do nej zahŕňala tajných spravodajcov z politických procesov. V tomto období ešte neexistoval ani Výbor na obranu nespravodivo súdených (založený v roku 1978). Helsinský proces a vyššie uvedené faktory, osobitne medializácia prípadov cez zahraničné rozhlasové stanice, v jednotlivých prípadoch neraz pomohli obvinených zachrániť od vyššieho trestu.

Prípad Kubiša a Ďuricu ukazuje, ako fungovali mechanizmy normalizačných perzekúcií proti nežiadúcim v cirkvách. Nebola do nich zapojená iba Štátnej bezpečnosti, hoci zostávala kľúčovou inštitúciou, zachytávajúcou signály formovania možného odporu, a po ich dostatočnom overení (cez sieť svojich tajných spolupracovníkov a rôznymi technickými úkonmi ako sledovanie, odpočúvanie a pod.) a vyhodnotení ako nebezpečné pre režim, neváhala rozpracovať samotné politické procesy. Tie ale rozhodne neboli jedinou formou perzekúcie. Príbeh uvedených kaplánov jasne ukazuje, že priama perzekúcia išla ruka v ruke aj so spoločenským šikanovaním. Ešte pred politickým procesom sa režim cez cirkevných tajomníkov a straníckych funkcionárov „postaral“ nielen o odobratie štátneho súhlasu potrebného pre pastoráciu, ale aj premiestnenie správcov ich fár do iných obcí mimo okres a „preradenie“ oboch kaplánov do robotníckych funkcií. Súčasťou procesov bolo aj získavanie „dôkazov“, na čo zasa slúžili iné mechanizmy. Tu osobitne spomeňme nasadenie tajných spolupracovníkov ŠtB, a v tomto prípade vidíme aj úlohu riaditeľov škôl, prítomných pri pohovoroch s mladými študentmi v čase, kedy od ich de facto príslušníci ŠtB získavali na zápisnicu svedectvá, ktoré použili proti mladým kaplánom. Išlo o komplexný mechanizmus, nad ktorým mal kontrolu režim pod vedením komunistickej strany: ako systém, generujúci a zastrešujúci porušovania základných ľudských a občianskych práv, ako aj náboženských slobôd, s primárnym cieľom udržať riadiacu úlohu komunistickej strany v spoločnosti.

Prípad kňazov Kubiša a Ďuricu poukazuje na adresnosť represií začiatkom normalizácie. Neboli jedinými kaplánmi, ktorí sa snažili aktivizovať život veriacich v rámci cirkvi, a neboli dokonca ani hlavnými lídrami v štruktúrach formujúcej sa skrytej cirkvi. Rovnako neboli jediní, ktorí počúvali slovenské vysielanie Vatikánskeho rozhlasu, etc. Môžeme odhadovať, prečo sa práve oni stali obeťou politického procesu. Jednou z príčin bolo, že svoju snahu aktivizovať náboženský život prejavili v konkrétnych a preukázateľných aktivitách s mládežou, ktorú tým zároveň odkláňali proti záujmom režimu. Ďalšou dôležitou bola skutočnosť, že predstavitelia cirkevnej politiky režimu mali informácie o tom, že náboženský život v Žiari nad Hronom a okolí sa aktivizuje a na štátne a stranícke orgány prichádzali listy a petície miestnych občanov, ktoré napr. žiadali

aby boli prehodnotené rozhodnutia zbaviť štátneho súhlasu k pastorácií perzekovaných kaplánov.⁹⁶

Osobitne priťažujúcou okolnosťou pre nich bolo spojenie so slovenskou redakciou Vatikánskeho rozhlasu a slovenskou katolíckou emigráciou v Ríme. Normalizačný režim vnímal ako nepriateľov ľudí, ktorí mali vybudované kontakty na Západ, osobitne potom na slovenskú emigráciu. Túto ideológiu napokon zhrnulo aj smutne známe *Poučenie* ako hlavný ideologický kánon normalizácie, kde sa uvádzalo: „Na Slovensku zohrali značnú úlohu náboženské prežitky využívané ľudáctvom. Po celé desaťročia sa tieto vrstvy politicky aj kultúrne orientovali na Západ. To všetko u nás vytváralo živnú pôdu pre prenikanie a uplatňovanie oportunistických a revizionistických tendencií. (...) Nemalá hra v antisocialistickej hre o Československo pripadla reakčným predstaviteľom katolíckeho kléru, výdatne podporovaných katolíckou emigráciou v zahraničí.“⁹⁷ Napokon dôvody prenasledovania zhrnuli operatívni pracovníci ŠtB, pripravujúci prípad na súdne riešenie: „Táto by sa mohla rozrástť do ešte väčších rozmerov a mohla zasiahnuť ešte viac mládež, a postupne by vyústila i v protištátну trestnú činnosť, najmä preto, že táto je cez Ďuricu a Kubíša riadená zo zahraničia slovenskou katolíckou emigráciou. Zasahuje najcitolivejšie miesto v našej spoločnosti – študujúcu mládež, ktorá v budúcnosti pri budovaní našej socialistickej spoločnosti má zohrať veľmi dôležitú úlohu.“⁹⁸ Normalizačný režim už vo svojej prvej fáze tvrdzo zasiahol proti tým jednotlivcom, ktorí sa dotkli citlivého miesta a narúšali jeho ideologický monopol.

Sharpened course of the rising normalisation and political trials

PETER JAŠEK

In the Church policy, too, the normalization regime sought to tighten the reins following the ease of tension in 1968. During „normalization,“ extrajudicial persecutions prevailed over political trials. At the same time, the latter were to serve once again as a tool for intimidating the population. As an example, there were trials against Catholic chaplains Ambráz Kubíš and Ján Ďurica, who were sentenced to 12 months and 8 months in prison, respectively. They were saved from serving their sentence by the amnesty of 1972.

⁹⁶ HOMOLA, J.: *Slovensko v zápasoch 1968 – 1989*, s. 68.

⁹⁷ *Poučenie z krízového vývoja v strane a v spoločnosti po XIII. zjazde KSC. Rezolúcia o aktuálnych otázkach jednoty strany*. Bratislava 1970, s. 8

⁹⁸ AÚPN, f. KS ZNB S ŠtB Banská Bystrica, a. č. 1234, Správa o prevedení preventívno-výchovného opatrenia v akcii „Bohuslav“, s. 11.

ŠTÚDIE K ČESKO-SLOVENSKÝM
VZŤAHOM A ČESKÝM
A SLOVENSKÝM DEJINÁM, II.

Eds. Roman Holec, Vladimír Goněc

Predkládaný súbor nadväzuje na súbor Štúdie k česko-slovenským vzťahom a k slovenským a českým dějinám zo zväzku Česko-slovenskej historickej ročenky 2013 a na obdobne pomenované ďalšie tri súbory zo starších zväzkov. Súčasne volne tématicky nadväzuje na predchádzajúcu kolektívnu monografiu v tomto zväzku Česko-slovenskej historickej ročenky.

ČEchoslovakizmus v mentalitách obyvateľov Košíc a jeho implementácia vo verejnom priestore mesta v medzivojnovom období¹

ONDREJ FICERI

Otzážka, či spochybňovaná legitimita štátnej doktríny čechoslovakizmu – idey západoslovanského národného spoločenstva Čechoslovákov pozostávajúceho z dvoch kmeňov, českého a slovenského – prispela k zániku Československa (v rokoch 1939 a 1993), dodnes zostáva otvorenou polemikou svetovej historiografie. Diskusiu vyvolalo predovšetkým vplyvné dielo nórskej historičky Elisabeth Bakkeovej, v ktorom obhajovala svoj názor, že idea čechoslovakizmu zlyhala, pretože ju odmietla aj časť obyvateľstva, ktorá mala byť touto ideou – podľa predstáv politických elít – oslovená.² Bakkeovej téza sa stretla s odmietavou reakciou napríklad zo strany nemeckého historika Petera Haslingeru³ a jeho slovenského kolegu Milana Zemka,⁴ ktorí namietali, že za nezdar čechoslovakistickej idey skôr možno viniť destabilizujúci efekt nemeckého a maďarského revisionizmu zvonku i vnútra tohto štátneho útvaru. V predloženej štúdii z košického prostredia sa prikláňam k názoru Elisabeth Bakkeovej s ambíciou doplniť jej tézu o zlyhaní idey čechoslovakizmu ako štátotvornej sily o tvrdenie, že zlyhanie sa týkalo už legitimačného potenciálu tejto štátotvornej idey udržať územnú integritu štátu v jeho versailleských, resp. trianonských hraniciach.

¹ Štúdia je publikáčnym výstupom projektu Miesta pamäti Košíc II. Ľudia a dejiny (VEGA 1/0212/15). Anglická verzia bola publikovaná v časopise *Mesto a dejiny*, 2017, roč. 5, č. 2, ISSN 1339-0163, s. 22-47.

² BAKKE, Elisabeth: *Doomed to Failure? : the Czechoslovak Nation Project and the Slovak Autonomist Reaction 1918-38*. Oslo 1999. 556 s. Autorka argumentuje, že československý národný projekt zlyhal, pretože idea čechoslovakizmu vyostriila „vnútronárodný“ konflikt a aktívovala finálnu fázu slovenského národného hnutia. Podľa autorky „zlyhanie vytvorenia česko-slovenskej národnej identity tak prispelo k rozpušteniu tohto štátu v roku 1993“ (s. 533), ale vyhýba sa tvrdneniu, že zavinilo aj rozpad v roku 1939.

³ HASLINGER, Peter: Doomed to Failure? The Czechoslovak Nation Project and the Slovak Autonomist Reaction 1918-38 [online]. In: *H-Net Reviews*. April, 2001, [cit. 10.10.2017]. Dostupné na internete: <<http://www.h-net.org/reviews/showrev.php?id=5098>>.

⁴ ZEMKO, Milan: Doomed to Failure? The Czechoslovak Nation Project and the Slovak Autonomist Reaction 1918 – 1938. Bakke, Elisabeth Recenzia: *Historický časopis* (ďalej *HČ*), 50, 2002, č. 2, s. 350-355. Bakkeovej tézu nepriamo odmietla aj slovenská historička ŠUCHOVÁ, Xénia: *Idea československého štátu na Slovensku 1918 – 1939. Protagonisti, nositelia, oponenti*. Bratislava 2011, s. 10.

Analýza postojov starousadlého slovenskojazyčného obyvateľstva Košíc k československej štátnej idee predstavuje vhodný nástroj pre verifikáciu Bakkeovej témy z niekoľkých dôvodov. Pred vznikom Československa české a slovenské politické a intelektuálne elity predpokladali, že väčšina miestneho obyvateľstva je slovenského pôvodu a zmaďarizovala sa len od poslednej tretiny 19. storočia v dôsledku radikálnej a intenzívnej politiky identity uhorských vlád.⁵ O to nepríjemnejšie bolo pre tieto elity zistenie, že počas celého prvorepublikového obdobia politické afiliácie miestneho obyvateľstva zostali nezmenené orientované na promaďarské politické strany, čo v konečnom dôsledku využila maďarská propaganda v roku 1938 (presne tak, ako slovenský autonomizmus využila tá nemecká v roku 1939) a čo prispelo k celkovej medzinárodnej diskreditácii Československa a v širšom kontexte k deštrukcii versailleského systému z rokov 1918 – 1920.⁶

Mojou úlohou je predstaviť a zhodnotiť, aké predpoklady a možnosti mala ideológia čechoslovakizmu etablovať sa v tak etnicky heterogénnom a zároveň národne indiferentnom regióne (z pohľadu centra), akým bolo mesto Košice, z akého prostredia pochádzali aktéri čechoslovakizácie mesta a s akými problémami, úspechmi a či zlyhaniami sa stretávali v úsilí o implementovanie tejto idey vo verejnem priestore mesta a pri jej ukotvovaní v mentalitách tu žijúceho obyvateľstva.⁷ Pri zodpovedaní týchto výskumných okruhov sa opieram o ana-

⁵ V priebehu jednaní na parížskej mierovej konferencii v rokoch 1918 – 1920 československí diplomati využívali maďarizáciu ako hlavný argument proti ponechaniu celého pásu miest a mestečiek v slovensko-maďarskej etnickej kontaktnej zóne v Maďarsku. Porovnaj tzv. Benešové memorandá „La Slovaquie: La Territoire revindique de la Slovaquie“. In: DEJMEK, Jindřich: *Edvard Beneš : Politická biografie českého demokrata. Část první: Revolucionář a diplomat (1884 – 1935)*. Praha 2006, s. 238.

⁶ Teritoriálne straty (Mníchovská dohoda zo septembra 1938 a prvá Viedenská arbitráž z novembra 1938) a rozpad Československa (v marci 1939) je potrebné ponímať v kontexte dobovej zahraničnej politiky (appeasement) Veľkej Británie a Francúzska, ktorých štátni reprezentanti neboli ochotní dodržať dohodnuté záväzky garantovať existenciu Československa. Hoci považovali zničenie Československa za ilegálnu agresiu Tretej ríše, de facto uznali nový Slovenský štát (5. mája, resp. 14. júla 1939). Podrobne o kultúrnych dejinách fenoménu appeasementu v britskej zahraničnej i vnútrostátejnej politike a v mentalitách spoločnosti porovnaj: McDONAGH, Frank: *Neville Chamberlain, Appeasement and the British Road to War*. Manchester-New York 1998.

⁷ Pod pojmom mentality rozumiem široký myšlienkový súbor určitej sociálnej skupiny s jednotným hodnotovým systémom a postojmi na určitom území. BURKE, Peter: *Strengths and Weaknesses in the History of Mentalities*. In: Tenze. *Varieties of Cultural History*. Cambridge 1997, s. 162–182. Takáto definícia anticipuje existenciu niekoľkých takýchto skupín v závislosti od toho, aký postoj k čechoslovakizmu zaujímali: prívrženci čechoslovakizmu (spravidla voliči štátotvorných politických strán) a odporcovia čechoslovakizmu (spravidla podporovatelia opozičných strán a Slovenskej ľudovej strany, od roku 1925 HSLS). Treba však rozlišovať medzi odporom voči ideológii čechoslovakizmu a voči Československu ako centralizovanému štátному útvaru alebo voči jeho existencii vôbec, i keď tieto kvality sa mali prekrývať (v zmysle významových nuáns medzi pojimami separatisti – autonomisti – ireditisti). Ostatne na ne-

lýzu historických reprezentácií, uchovaných v archívnych dokumentoch štátnej správy a v lokálnej tlači, ako aj štatistickú a demografickú analýzu agregovaných dát zo sčítaní ľudu a volebných výsledkov.

Súperenie aktérov konkurenčných identitárnych konceptov

Ak hovoríme o predpokladoch ukotvenia čechoslovakizmu v Košiciach a v ich okolí (Abov), je nevyhnutné uviesť do historického kontextu etnoemancipačný proces miestneho obyvateľstva, ktorý na teritóriu východného Slovenska neprebiehal tak priamočiaro ako na stredozápadnom Slovensku.⁸ Na území dnešného východného Slovenska bolo v 1. polovici 20. storočia rozvíjaných niekoľko konkurenčných identitárnych konceptov, ktorých aktéri súperili o nacionaлизáciu, resp. etnizáciu tu žijúceho obyvateľstva. Ich identity tak oscilovali medzi niekoľkými „ponukami“ nacionalačných projektov, pričom žiadny z nich nebol schopný v nedostatočne dlhom časovom intervale pri nestabilnej geopolitickej situácii v regióne trvalejšie zapustiť korene.⁹ A to aj z toho dôvodu, že u značnej časti miestneho slovenskojazyčného obyvateľstva sa dlhodobo vyvíjal alternatívny spôsob identifikácie a skupinovej tradície s hodnotovými normami, ktoré nekorešpondovali s tými mainstreamovými (v tomto prípade slovenskými, resp. československými). Išlo o identitárny koncept slovja – predstavy o obyvateľstve dnešného slovenského východu ako o samostatnej západoslovanskej etnickej kategórii, odlišnej od Slovákov. Keďže protagonisti tohto konceptu akceptovali ideu maďarského politického národa (ako jeho integrálnej súčasti) a teritoriálnu príslušnosť k Uhorsku/Maďarsku, našli podporu u budapeštianskych vlád.¹⁰

dôslednosť implementovania čechoslovakistického konceptu vo verejnkom diskurze, v ktorom sa popri sebe používali výrazy „Čechoslovák“, „Čech“, „Slovák“, čo viedlo k jazykovej dvoznačnosti, upozorňuje HASLINGER, Peter: Maďarské motívy pri vzniku a rozpade československého štátneho útvaru. In: *Forum Historiae* [online], 2007, č. 1 [cit. 10.10.2017]. Dostupné na internete: <<http://forumhistoriae.sk/documents/10180/67648/haslinger.pdf>>.

⁸ Sémantický význam pojmu „východ, východné Slovensko“ je v mentalitách obyvateľov Slovenska dodnes nestály, resp. teritoriálne premenlivý. V tejto štúdii za východné Slovensko po-kladám územie dnešného Košického a Prešovského samosprávneho kraja.

⁹ Do akej miery sa jedinci cítili byť ovplyvnení nacionalistami a do akej miery zostávali voči ich snaženiu o celospoločensky znacionalizovanú spoločnosť imúnni, resp. ľahostajní (indiferencií), to sú výskumné otázky, ktoré spadajú do výskumu konceptu národnej indiferencie. Blížšie: LOZOVIUK, Petr: *Evrópská etnológia ve stredoevropskej perspektíve*. Pardubice 2005, s. 40-48. ZAHRA, Tara: Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis. In: *Slavic Review*, 69, 2010, č. 1, s. 93-119.

¹⁰ V 2. polovici 20. storočia vypukol medzi zástancami a odporcami slovja (Ondrej R. Halaša verus Imrich Sedlák a Ladislav Tajták) vedecký spor ohľadne relevantnej podloženosťi tohto identitotvorného projektu: HALAGA, Ondrej R.: Austroslavizmus, uhroslavizmus a východoslovenské národné uvedomenie. In: *Svojina*, 3, 1949, č. 4, s. 195-201. Tenže: Košická administratívna oblasť za feudalizmu. Košice 1955-1958. 170 s. Tenže: *Memorabilia z Európy*

V slovenskej historickej kultúre nie je dostatočne známe, že okrem maďarskej politickej reprezentácie sa snažila slovenský východ prisvojiť si v medzivojnovom období i časť rusínskych politických a intelektuálnych elít¹¹ a napokon aj poľských – tzv. krakovská skupina, ktorá predpokladala poľský pôvod miestnych nárečí a navrhovala, aby sa k Poľsku pričlenilo územie až po Košice.¹²

Najprepracovanejším plánom na vytvorenie národného spoločenstva vrátane východoslovenského obyvateľstva na okolí Košíc disponovali české politické elity, ku ktorým sa v priebehu roka 1918 pripojila i slovenská národná reprezentácia.¹³ Trhlinu legitímneho nároku na držbu Košíc a problém v procese vytvárania predstavovaného národného spoločenstva však predstavovala skutočnosť, že miestne slovenskojazyčné obyvateľstvo nebolo s takouto predstavou až na ojedinelé výnimky vôbec stotožnené.¹⁴ V Košiciach a Abovsko-turnianskej župe

a vlasti. Prešov 2008. 504 s. SEDLÁK, Imrich: *Východné Slovensko v letokruhoch národa: Kultúrno-spoločenský, národnno-politickej a literárny integračný proces na východnom Slovensku*. Martin : Matica slovenská, 2012. 890 s. TAJTÁK, Ladislav: K otázke vydávania učebníc vo východoslovenskom nárečí. In: *Nové obzory*, 4, 1962, s. 43-58. Tenže: Poznámky k historickým otázkam v diele Ondreja R. Halagu Východoslovenský slovník I. – II. Košice-Prešov 2002. In: *HČ*, 58, 2010, č. 1, s. 123-134. Maďarská historiografia interpretuje slovjačtvo ako regionálny fenomén: ABLOŃCZY, Balázs. Virtuális vármegye: Sáros 1820 – 1940. In: Tenže. *Nyombiztosítás Letűnt magyarok: Kisebbség- és művelődéstörténeti tanulmányok*. Pozsony 2011, s. 15-35; BARNA, Ábrahám: A szlovákság történelmi törésvonalai: konfesszionalizmus és regionalizmus. In: KOZMA, Gábor – ILLÉS, Pál Attila (ed.): *Hungaro-szlovakológia*. Budapest 2007, s. 183-186. Najnovšie do diskusie prispela Veronika Szeghy-Gayerová, ktorá zdokladovala, že slovjacký program vychádzal z okruhu miestnej, predovšetkým šarišskej elity: SZEGHY-GAYER, Veronika: Slovjacké regionálne hnutie v rokoch 1907 – 1918. In: *Mesto a dejiny*, 3, 2014, č. 2, s. 68-83.

¹¹ Pripojenie východného Slovenska k Podkarpatskej Rusi požadoval Autonómny poľnohospodársky zväz. Štátny archív v Košiciach (ďalej ŠA KE), fond (ďalej f.) Košická župa (ďalej KŽ) 1923–1928, prez. odd., škatuľa (ďalej šk.) 264, číslo (ďalej č.) 3777. Situačná správa za I. štvrtrok 1927 (8. 4. 1927).

¹² DEÁK, Ladislav: *Hra o Slovensko: Slovensko v politike Slovenska a Poľska v rokoch 1933 – 1939*. Bratislava 1991, s. 66.

¹³ Východné Slovensko aj s Košicami figurovali ako súčasť československého národného teritória na každom z návrhov územného rozsahu pripravovaného a postupne sa ustanovujúceho štátu: BENES, Edvard: *Détruisez l'Autriche-Hongrie!: Le martyre des Tchéco-Slovaques à travers l'histoire*. Paris 1916. 72 s. KUFFNER, Johann: *Unser Staat und der Weltfriede*. Prag 1918 - mapová časť. MASARYK, Thomas Garrigue: *Independent Bohemia*. London 1915, s. 125. Úlohu mapových návrhov pri vytváraní československých hraníc analyzovali: DEÁK, József: *A cseh-szlovák egység diplomáciai története*. Pécs 1943; HASLINGER, Joachim: *Nation und Territorium im tschechischen politischen Diskurs 1880 – 1938*. München 2010. 531 s. HAJDÚ, Zoltán: „Csehszlovák“ térképek az államteremtés szolgálatában. In: FRISNYÁK, Sándor (ed.): *A Felvidék történeti földrajza*. Nyíregyháza 1998, s. 191-199.

¹⁴ K okolnostiam príčlenenia Košíc k Československu bližšie dobové práce: BALLAY, Eugen: *Rozpomienky na vskriesenie najvýchodnejšieho Slovenska v roku 1919*. Michalovce 1924; CHALOUPECKÝ, Václav: *Zápas o Slovensko 1918*. Praha 1930; MEDVECKÝ, Karol Anton: *Slovenský prevrat*. Zv. 1. Bratislava 1930, s. 131-148, zv. 2, s. 235-278; SEKÁČ, Ján: *Pomerly v Košiciach v dobe ich obsadenia naším vojskom a za vpádu maďarsko-boľševického*. In:

sa na rozdiel od západovo-, stredo- a severovýchodných regiónov dnešného Slovenska nestretávame so žiadnym občianskym aktivizmom, žiadajúcim rozluku s Uhorskou a podporujúcim vznik Československa.¹⁵ V tomto bode narázam na polemiku, rozvinutú v slovenskej historickej vede pomerne nedávno, v 2. dekáde 21. storočia, týkajúcu sa podielu Čechov na „oslobodení“ Slovákov a o téze Milana Zemku o tom, kol'kí zo Slovákov vôbec o osloboedenie stáli.¹⁶ V uvedenom historiografickom spore podporujem opodstatnenosť tézy Milana Zemku a v nasledujúcej časti práce vysvetlím prečo.

Nato, aby sa v lokálnom milieu vytvorili podmienky na priebeh etnoemancipačného procesu podľa predstáv protagonistov československého, resp. ne-skôr konkurenčného slovenského identitárneho konceptu, bol potrebný kultúrny transfer, zabezpečený ľudskými združeniami z oblasti štátu, ktoré boli považované za kryštalačné jadro národného teritória. Ako spomína novinár vládneho periodika Slovenský východ Emo Bohúň, pôvodom Liptovčan, ktorý prišiel do Košíc „slúžiť“ už v roku 1919: „mal som najúprimnejšiu snahu zakoreníť v tomto mes-

KRPELEC, Bartolomej: *Vpád maďarských bolševikov na Slovensko v roku 1919: Pamätný spis domáceho odboja*. Bratislava 1936, s. 59-64; Tenže: Prevratové udalosti v bývalej stolici Abaj-Turňanskej. In: Štancl, J. G. (ed.). *Jubilejný almanach mesta Košice a východného Slovenska 1918 – 1928*. Košice 1928, s. 30-36; ŠROBÁR, Pavol: *Osvobodené Slovensko*. Praha 1928, s. 464-470.

Vedecké spracovania: HRONSKÝ, Marián: *Boj o Slovensko a Trianon 1918 – 1920*. Bratislava : Národné literárne centrum – Dom slovenskej literatúry, 1998; IRMANOVÁ, Eva: *Maďarsko a versailleský mierový systém*. Praha 2002; KRAJČOVIČ, Milan: Hranice Slovenska – plány a spory 1848 – 1922. In: *Historické štúdie*, 43, 2004, s. 31-52; ORMOS, Mária: *Padovától Trianonig*. Budapest 1984; SZTANCS, Gábor: Kassa helyzete és sorsa összén 1918. In: Multietnikus világok Közép-Európában, 1867 – 1944 = Multietnické prostredie v Strednej Európe, 1867–1944 (ed. Anikó Hajdú). Budapest 2016, s. 219-237; ŠVORC, Peter: Košice a začleňovanie Slovenska do nového štátu 1918 – 1919. In: *Košice a dejiny – dejiny Košíc: Acta Historiae Cassoviensis* 1/2011 (ed. Štefan Šutaj). Košice 2011, s. 89-100.

¹⁵ Prvorepublikový mýtus o Slovácoch ako pasívnych čakateľov na „národnú“ záchrannu z Českých krajín vyvrátila neskoršia historiografická spisba, najvýznamnejšie asi finsky bádateľ NURMI, Ismo: *Slovakia – a Playground for Nationalism and National Identity: Manifestations of the National Identity of the Slovaks 1918 – 1920*. Helsinki 1999. Porovnaj tiež MANNOVÁ, Elena: Uhorská a československá štátna idea: zmena povedomia v slovenskej spoločnosti. In: Mommsen, Hans – Kováč, Dušan – Malíř, Jiří – Marková, Michaela (eds.): *První světová válka a vztahy mezi Čechy, Slováky a Němci*. Brno 2000, s. 87-95. Podľa záverov Isma Nurmiho sa na vyhraňovanie voči uhorskej štátnej administratíve aktívne podieľali nielen slovenské spoločenské elity, ale masovo i rádové obyvateľstvo, i keď stupeň ich angažovanosti závisel od lokálnych pomerov. K „uviedomelým a revolučným prejavom“ slovenskojazyčného obyvateľstva dochádzalo i na východnom Slovensku, nie však v Above a Košiciach: TAJTÁK, Ladislav: *Národnodemokratická revolúcia na východnom Slovensku v roku 1918*. Bratislava 1972. 158 s.

¹⁶ ZEMKO, Milan. *Občan, spoločnosť, národ v pohybe slovenských dejín*. Bratislava 2010, s. 97; Proti Zemkovej téze sa ostro vyhranila FERENČUHOVÁ, Bohumila: Lingvistický, geografický a mocenský rozmer stanovenia hraníc Slovenska po roku 1918. In: MICHÁLEK, Slavomír et al.: *Slovensko v labirinte moderných európskych dejín: Pocta historikovi Milanovi Zemkovi*. Bratislava 2014, s. 105-119.

te, a tak zvýšiť počet Slovákov, ktorí sem v týchto rokoch prichádzali v celých húchoch, aby tu našli svoj nový domov a pomáhali zmeniť národnostnú tvárnosť tohto v dejinách preslávenom meste.“¹⁷ Všetci vedúci úradníci štátnych orgánov v Košiciach pochádzali zo západných častí republiky, či sa už jednalo o abovsko-turnianskych, od roku 1923 košických županov Jána Sekáča, Pavla Fábryho, Jána Rumana a Juraja Slávika, alebo o košických starostov, menovaných vládou. Ako spomína na začiatky budovania československej župnej správy Anton Prídavok, literát o osvetový pracovník (Kežmarčan), pôsobiaci za prvej republiky v Košiciach, „dvaja ľudia, župan so sluhom tvorili najdôležitejší úrad, kym neprišli na výpomoc ľudia zo západu.“¹⁸ Masová imigrácia Čechov a Slovákov do Košíc v priebehu medzivojnového obdobia spôsobila, že v rebríčku najľudnejších miest republiky sa Košice posunuli až o štyri priečky nahor, z desiateho miesta na šieste, pričom vo veľkosti predbehli i také tradičné správne a priemyselné prvorepublikové centrá ako Olomouc, Ústí nad Labem, České Budějovice i Liberec.¹⁹ Priestor na imigráciu tu zostal po vystúhovaných i nedobrovoľne odsunutých Maďaroch, ktorých mohlo byť spolu najmenej 3 500.²⁰ Štatistiky však už k roku 1921 uvádzali v Košiciach 7 439 obyvateľov narodených v českých krajinách.²¹ V roku 1930 štatistici zistovali osobitný údaj o počte osôb českej národnosti v dvoch najväčších slovenských mestách, pričom v Košiciach ich napočítali 12 009, čo predstavovalo 17,13 % z prítomných obyvateľov. O niečo vyššia koncentrácia českého obyvateľstva na Slovensku sa nachádzala prirodzene iba v Bratislave (20 %).²²

Ďalších potencionálnych nositeľov štátnej ideológie treba hľadať medzi 7 000 Slovákm zo stredozápadného Slovenska (porovnaj Tabuľku 1), i keď v tomto prípade už musíme počítať s tým, že významná časť z nich presadzovala myšlienku sa-

¹⁷ BOHÚŇ, Emo: *Dejiny veselé i neveselé*. Bratislava 1960, s. 89.

¹⁸ PRÍDAVOK, Anton: Publicistika [online]. Východné Slovensko, [cit. 10.10.2017]. Dostupné na internete: <http://zlatyfond.sme.sk/dielo/1302/Pridavok_Publicistika/1>. K zastúpeniu Čechov v miestnych legionárskych organizáciach a o zvýhodňovaní ich zamestnávania v štátnych službách porovnaj DULOVIČ, Erik: Osudy a postavenie legionárov na východnom Slovensku v rokoch 1919 – 1929. In: *HČ*, 48, 2000, č. 1, s. 54-74.

¹⁹ K urbanizácii medzivojnového Slovenska porovnaj: BAŠOVSKÝ, Oliver: Niektoré problémy urbanizácie Slovenska. In: *Acta Geographica Universitatis Comeniae, Economico-Geographica*, 11, 1972, s. 49-66; BOKES, František: Sťahovanie obyvateľstva do našich miest. In: *Slovenská liga*, 18, 1941, č. 10, s. 258-262; HOLOTÍKOVÁ, Zdenka: Mestá na Slovensku v medzivojnovom období. In: *HČ*, 1973, roč. 21, č. 2, s. 189-204; ŠPROCHA, Branislav: Sťahovanie do najväčších miest Slovenska: Urbanizačný proces na Slovensku v 1. polovici 20. storočia. In: ŠMIGEL, Michal – TIŠLIAR, Pavol et al.: *Migračné procesy Slovenska (1918 – 1948)*. Banská Bystrica 2014, s. 181-205.

²⁰ KOVÁCS, Alajos: Kassa népességének fejlődése és összetétele. In: *Magyar Statisztikai Szemle*, 1939, č. 17, s. 527.

²¹ Medzi nimi treba počítať i s časťou sudetských Nemcov.

²² Zprávy [Správy] Štátneho úradu štatistickeho, 1933, č. 195, s. 1538.

mostatného slovenského národa. Etnická hranica²³ medzi oboma národnými kolektivitami (Slováci verus Česi) bola v tomto období už zreteľne čitateľná a čím viac sa zástancovia čechoslovakizmu snažili túto hranicu strieť, tým boli jeho odporcovia (predovšetkým podporovatelia Hlinkovej slovenskej ľudovej strany) úspešnejší v jej radikálnejšom vytýčovaní, ako na to poukazujú historické pramene.²⁴

Tabuľka 1: Dvadsať štyri politických okresov ČSR, A) v ktorých sa narodilo najviac imigrantov prítomných v Košiciach; B) z ktorých prišlo do Košíc najviac imigrantov k roku 1930.²⁵

A: Narodení v okrese			B: Pristúhovaní z okresu		
1	Košice-vidiek	4764	1	Košice-vidiek	5563
2	Moldava	2123	2	Moldava	2368
3	Prešov	1774	3	Prešov	2362
4	Gelnica	1351	4	Gelnica	1558
5	Sabinov	915	5	Praha, hl. mesto	1068
6	Liptovský Mikuláš	885	6	Spišská Nová Ves	964
7	Spišská Nová Ves	861	7	Trebišov	900
8	Bardejov	756	8	Sabinov	840
9	Levoča	740	9	Liptovský Mikuláš	821
10	Trebišov	738	10	Levoča	808
11	Martin	510	11	Bratislava krajinské mesto	713
12	Praha hl. mesto	496	12	Martin	510
13	Rožňava	422	13	Užhorod-mesto	577
14	Michalovce	419	14	Michalovce	560
15	Kežmarok	401	15	Rožňava	516
16	Vranov	367	16	Poprad	435
17	Poprad	352	17	Kežmarok	435
18	Kráľovský Chlmec	324	18	Kráľovský Chlmec	424
19	Stará Ľubovňa	310	19	Vranov	368
20	Ružomberok	264	20	Mukačeve-mesto	353
21	Humenné	249	21	Ružomberok	346
22	Berehovo	242	22	Berehovo	344
23	Brezno	238	23	Brno krajinské mesto	338
24	Brno krajinské mesto	233	24	Humenné	313

²³ Nie teritoriálna hranica, tu ide o koncept etnickej hranice: BARTH, Fredrik: *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*. Boston 1969, s. 9-39.

²⁴ K slovensko-českému pomeru a percepcií čechoslovakizmu v českom a slovenskom prostredí porovnaj RYCHLÍK, Jan. *Češi a Slováci ve 20. století*. 1. Bratislava - Praha 1997.

²⁵ Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl I. Praha 1934.

„Obyvateľstvo protičeské a protištátne“

Dokumenty štátnej administratívy v období prvých rokov existencie Česko-slovenska hlásia výrazne negatívny vzťah obyvateľov Košíc a ich okolia voči Čechom. Úrady si ťažkali, že na oslavách druhého výročia vzniku nového štátu sa zúčastnila iba miestna vojenská posádka a iba málo slovenskojazyčného obyvateľstva. To oslabovalo legitimitu československej štátnej moci na tomto strategickom teritóriu, „tím prierozeně, že prestiž republiky mezi zdejšími Maďary nezískala.“²⁶ Azi najvýstižnejšie reflektoval na vtedajší vyhranený pomer medzi tunajšími Slovákm a novoprichádzajúcimi Čechmi poslanec Národného zhromaždenia Vilém Brodecký (sociálny demokrat) v rozhovore s košickým policajným kapitánom Jozefom Kohoutom: „Co se týče Slovenska vübce byl postup zde od prvého počátku chybný. Místo aby se dobývalo Slováků srdcem, dobývali jsme je silnou rukou, t.j. bajonetem a bičem. Slovensko jsme tudiž, co se týče srdce, skoro celé ztratili a není divu, že špioni Horthyovi zde nacházejí pro jich činnost vhodnou pôdu. Slováci, kteří čekali něco zcela jiného než bič, kterého za Maďarska dost okusili, byly zklamáni a volají dnes – ,pryč s Čechy‘. A kdo je tím vinen? V prvej řade ti lidé, jež byly vládou na Slovensko vysláni, aby utiskovaných Slováků získali, tyto – však vykonáváním nařízení silné ruky přímo do náruče Horthyho vrhají. Že k tomu přispěli také nemálo výsady tak zvaných exponovaných úředníků, jest nesporné. (...) Proto nejsme o nic lepší než Maďaři.“²⁷

Uvedené behaviorálne a emocionálne postoje časti miestnych Slovákov voči Čechom neušli pozornosti maďarskej spravodajskej službe, ktorá posielala do Budapešti správy o kontinuite ich sympatií k Maďarom ako susedským priateľom. Tie sa prejavovali protičeskými výpadmi, spievaním maďarskej hymny a ďalších horthyovských vojnových piesní na verejnosti, a to dokonca i tými Slovákm (Tótmi), ktorí maďarsky ani nehovorili. Niektorí miestni Slováci sa stážovali na aroganciu českých úradníkov a vojakov, ktorí k nim mali pristupovať so superiórnym dešpektom.²⁸

Novoprichádzajúci Česi mali problém si v meste zohnať prenájom. Vlastníci nemovitostí (prevažne zámožnejší z radov košických Maďarov a Židov, ale nemožno vylúčiť ani Slovákov) Čechov odmietali „už jen proto, že je státním

²⁶ Slovenský národný archív (ďalej SNA), f. Archív Kancelárie prezidenta republiky v Prahe, 1919 – 1989. Zoznam k výberu xerokópií archívnych dokumentov z kancelárie prezidenta ČSR v Prahe. Originál: fond D, šk. 71, šk. 15, č. 914/220. Situační správa z Podkarpatské Rusi a východného Slovenska (9. 12. 1920).

²⁷ SNA, f. Jozef Kohout, šk. 11, nečíslované. Hlásenie o schôdzi zvolanej poslancom Brodeckým (29. 6. 1920).

²⁸ Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár (ďalej MNL-OL), f. A Miniszterelnökség Levéltára 1867 – 1944. K 26, A Miniszterelnökség központilag iktatott és irattározott iratai, šk. 1239, č. 8615. A Felvidéki Liga 1920. évi augusztus havi jelentéséhez (14. 12. 1920).

zaměstnancem.²⁹ S pribúdajúcim počtom Čechov v Košiciach však klesalo pnutie medzi oboma etnickými kolektivitami. V roku 1922 úrady konštatovali, že „pomer Slovákov k Čechom sa zlepšil, ale bude treba hodne systematickej práce, aby sa on v skutočnosti napravil.“³⁰ O čo tu vlastne išlo?

V období rokov 1922 – 1923 už totiž prebiehal medzi zástancami oboch konkurenčných identitárnych konceptov, českoslovakistického a slovenského, zápas o strategické mesto Košice. V tomto zápase sa aktéri oboch konceptov snažili presadiť preferované kritérium pre formovanie kolektívnej identity tu žijúcich obyvateľov, ktorých atribúty založené na pôvode ich kvalifikovali na členstvo v skupine štátotvorného obyvateľstva, a tým i o budúci záväzný štatút skupiny. Predstavitelia Slovenskej ľudovej strany si uvedomovali klúčový metropolitný status Košíc pre etnoemancipačný proces celého východného Slovenska, preto dianiu v meste venovali patričnú pozornosť. Pred obecnými voľbami v roku 1923 tu usporiadali poslaneckú schôdzku a predvolebnú agitáciu za účasti Andreja Hlinku. Medzi zástancami českoslovakistických strán, predovšetkým sociálnymi demokratmi a národnými socialistami, legionármami a železničiarmi, vzbudil zámer hlinkovcov ovládnuť v daný deň verejný priestor mesta organizovaním nepovoleného pochodu nazývanými Slovákmi (podporovateľmi hlinkovcov) z vidieka nevôle, ktorú prejavili ostrým protestom. Pouličná zrážka dvojtisícového davu (podiel oboch strán úrady nevedeli odhadnúť), z ktorého sa na strane českoslovakistov ozývalo: „Hanba, fuj, zrádče, my jsme tě nevolili“ – a na strane separatistov zase: „Hanba Čechoslovákom“, prerástol do otvoreného etnického konfliktu, ktorý štátna administratíva pre nezvládnuteľnosť bezpečnostnej situácie riešila rozpustením schôdzky hlinkovcov a eskortovaním Andreja Hlinku z Košíc najbližším vlakom preč.³¹ Roztržka sa však len zdanlivo skončila v prospech českoslovakistov, pretože hlinkovcom sa demonštratívnym konaním podarilo na seba upozorniť a v nastávajúcich voľbách do obecných samospráv získať 9,7 % všetkých hlasov a päť kresiel v mestskom zastupiteľstve (Tabuľka 2).

²⁹ Archív mesta Košice (ďalej AMK), f. Magistrát mesta Košice (ďalej MMK) 1923 – 1938, šk. 156, č. 10017. Košice, bytové pomery.

³⁰ Štátny archív v Košiciach (ďalej ŠA KE), f. Košická župa (ďalej KŽ) 1923 – 1928, šk. 260, č. 613, č. 543. Pravidelná situáčna správa zo Župy abaujturnianskej, Šarišskej a mesta Košíc (30. 6. 1922).

³¹ ŠA KE, f. KŽ 1923 – 1928, šk. 260, č. 10509. Měsíční zpráva za září 1923.

Tabuľka 2: Prehľad výsledkov volieb vybraných politických strán 1923 – 1937 (%).³²

	1923	1925	1927	1929	1932	1935	1937
	obec	snem	obec	snem	obec	snem	obec
českoslovakisticke	33,4	33,3	37,2	38,4	38,2	38,3	36,6
HSĽS	9,7	11,4	5,2	9,3	4,6	9,8	5,3
KKSS	26	21,4	22,8	31,2*	17,5	30,4*	28,4*
KSC	22	20,3	19,3	14,3	18,3	18,8	18,8

Vysvetlivky: Českoslovakisticke strany: Republikánska, Československá sociálnodemokratická, Národnosocialistická, Národné zhromaždenie, Živnostenská, Maxoňova nezávislá občianska strana, Československá strana ľudová, Národná strana práce, Židovská strana v ČSR, Maďarsko-nemecká sociálnodemokratická strana.

HSĽS – (Hlinkova) Slovenská ľudová strana. KKSS – Krajinská kresťansko-socialistická strana. KSC – Komunistická strana Československa.

* – v koalícii s Maďarskou národnou stranou (MNS), v roku 1937 ako Zjednotená maďarská strana.

Tabuľka 3: Prehľad výsledkov volieb 1932–1937.³³

	1932		1935		1937	
strany/hlasy	26 661	100 %	30 252	100 %	31 824	100 %
československé	13 076	49 %	15 074	49,8 %	15 931	50,1 %
opozičné	8 674	32,5 %	9 505	31,4 %	9 895	31,1 %
komunistická	4 863	18,2 %	5 673	18,8 %	5 998	18,8 %

Vysvetlivky: Československé strany: HSĽS, NS, A, ŽIVN, ND/NZ, ČSSD, SD-M, ČSL a k nim afiliované nepolitické strany: Volebná pospolitosť vojnových účastníkov, invalidov, vdov a vojnových poškodencov, Židovská strana v ČSR, Košickí robotníci a robotníčky, Volebná skupina zamestnancov živností, obchodov a kancelárií a športovcov, Odborová jednota republikánskych zamestnancov, Mestská strana, Strana hostinských, výčapníkov, kaviarníkov a hoteliérov, Maxoňova nezávislá občianska strana, Strana kresťansko-katolíckych občanov mesta Košice, Strana chudobných občanov a priateľov športu.

Opozičné strany: KKSS, MNS, Spojené židovské strany (židovské hospodárske strany a sionistické organizácie), pri volbách 1935 pripočítaná aj Sudetoneemecká strana

Komunistické: KSC.

³² AMK, MMK 1923 – 1938, šk. 7, č. 526/628. Prehľad o výsledku volieb do obecného zastupiteľstva (18. 9. 1923); Národní archiv České republiky (ďalej NA ČR), f. Ministerstvo vnitra – Stará registratura (ďalej MV – SR), šk. 4960, č. 170.546/2. Prehľad o výsledku voleb (1932, 1935, 1937); č. 31085. Prehľad výsledkov voleb ve městě Košicích (1927, 1929); SNA, f. Krajinský úrad v Bratislavě (ďalej KÚ) I. Prezidium 1928 – 1938, šk. 6, Výsledok volieb do krajinského zastupiteľstva v roku 1928; Československá statistika – svazek 1. Řada I. (Volby, sešit 1.). Volby do národního shromáždění v dubnu roku 1920 a všeobecné volby do obecných zastupitelstev v Čechách, na Moravě a ve Slezsku v červnu roku 1919. Praha : Státní úřad statistický, 1922.

³³ NA ČR, f. MV – SR 1918 – 1944, šk. 4960, č. j. 22624.

Boj o symbolické identitotvorné kódovanie verejného priestoru

Etnický konflikt zástancov a odporcov čechoslovakizmu latentne pretrvával v Košiciach do konca existencie prvej Československej republiky, pričom sa prenesol na platformu súperenia o ovládnutie verejného priestoru mesta.³⁴ Slovenskí autonomisti (predovšetkým HSĽS, pretože Slovenská národná strana získavaла v Košiciach zanedbateľný počet hlasov) v tomto zápase ľahli za kratší koniec, nakoľko rozhodujúce mocenské nástroje na presadzovanie symbolického násilia a formovanie kultúrnej pamäti držali v rukách zástancovia čechoslovakizmu.³⁵

Nacionalizácia verejného priestoru Košíc, ktorých radnicu ovládala Krajinská kresťansko-socialistická strana (KKSS) v spolupráci s Maďarskou národnou stranou (MNS), prebiehala iba pozvoľna, pričom jej ľahisko sa odohrávalo až v 30. rokoch. Prvé pamätné miesto, odkazujúce na slovenskú osobnosť mesta Košíc, bolo odhalené až osem rokov po vzniku Československa v roku 1926 z iniciatívy miestneho odboru Matice slovenskej. Išlo o pamätnú tabuľu Jonášovi Záborskému na Hlavnej ulici (na budove niekdajšej Košickej univerzity) najvýznamnejšiemu predstaviteľovi slovenských intelektuálnych elít, ktorý v 19. storočí pôsobil v Košiciach. Záštitu nad odhalením tabule však okrem Matice slovenskej, biskupov Jozefa Čárskeho, Michala Bubniča a Jána Vojtaššáka a zástupcov Slovenskej ligy prevzali aj štátni predstaviteľia, župan Juraj Slávik (agrárnik) a zemský vojenský veliteľ, generál Josef Šnejdárek. Štátne úrady, ovládané spravidla zástancami čechoslovakistickej štátnej ideológie, však konštatovali, že slávnostná reč prepošta Karola Medveckého, v ktorej privítal iba Slovákov, „ač jistě více jako polovina účastníků tvořili Češi, na něž řečník ani slovem nevzpomněl, způsobila jisté rozladění.“³⁶

Iniciátorom ďalšieho, ďaleko prominentnejšieho pamätníka, ktorý mal odkazovať na československú štátnosť – sochy Milana Rastislava Štefánika – ani tentokrát neboli predstaviteľia štátnych úradov, ani čechoslovakistickej záujmových spolkov. S námetom vystavať Štefánikovi sochu v priestorovo exponovanom uzávere južnej šošovky Hlavnej ulice s priehľadom na košický Dóm pri-

³⁴ Tu ponímaný koncept verejného priestoru mesta rozpracoval Henri Lefebvre ako sociálne, kultúrne a mocensky produkovaný, prakticky používaný a verejne prístupný sociálny priestor. LEFEBVRE, Henri: *The production of space*. Oxford (UK) 1991. O transformácii etnicky kódovaných pamätných miest v Košiciach v komparatívnej perspektíve (československé elity verus maďarské) sa pokúsila BÍREŠOVÁ, Tatiana: Prezentácia štátnej ideológie vo verejnom priestore mesta Košice medzi rokmi 1918 – 1945. In: *Historie – otázky – problémy*, 8, 2016, č. 1, s. 51-64.

³⁵ Koncept symbolického násilia a moci: BOURDIEU, Pierre: *Practical Reason : on the Theory of Action*. Cambridge 1998. O mocenských pákach kontroly a obmedzovania výkonu mestských samosprávnych orgánov vládnymi inštitúciami v Košiciach bližšie: DULOVÍČ, Erik: Realizácia štátnej politiky županov Košickej župy v rokoch 1923 – 1928. In *HČ*, 53, 2005, č. 4, s. 659-696; KIRST, Jozef – POTEMRA, Michal: *Mestská správa v Košiciach v rokoch 1848 – 1945*. Košice 1984, s. 136-257.

³⁶ ŠA KE, f. KŽ 1923 – 1928, šk. 263, č. j. 22002. Situační zpráva za IV. čtvrt'letí 1926.

šlo Združenie východoslovenských akademikov, ktorého členovia neboli nijako exkluzívne afiliovaní k určitej politickej strane. Kedže postava Štefánika predstavovala v súdobej štátnej ideológii jeden z najprestížnejších objektov kultúry pripomínania,³⁷ za hlavného rečníka slávnosti bol pozvaný minister zahraničia Edvard Beneš. Organizáciu nad odhalovaním pamätníka prevzal okrem Združenia východoslovenských akademikov aj Mestský osvetový zbor, v ktorom mali v roku odhalenia sochy 1929 (desiate výročie Štefánikovej smrti) prevahu národní socialisti a sociálni demokrati. Tí vzhľadom na animozitu medzi českoslovakistickými a slovenskými separatistickými organizáciami na oslavu nepozvali zástupcov organizácie Orol, miestneho odboru Matice slovenskej, Spolku slovenských poštárov, Zväzu slovenských železničiarov, Spolku profesorov Slovákov a Združenie slovenských dobrovoľníkov. Ludácka tlač takého rozloženie mocenskej hierarchie miestneho spoločenského milieu škandalizovala, pričom spoločenským nátlakom a argumentáciou, že Štefánik bol v prvom rade Slovák, až potom predstaviteľ Československa, dosiahla účasť sprvu odmiestnutých organizácií na slávnosti, čím zabránili štátnym autoritám zámer kódovať túto pamäti-hodnosť iba v duchu idey českoslovakizmu.³⁸

V súvislosti s odhalovaním Štefánikovho pamätníka nacionalizácia verejného priestoru gradovala, nakol'ko predstaviteľia Slovenskej ligy zároveň zahájili kampaň za premenovanie celej Hlavnej ulice práve po tomto národnom (československom a zároveň slovenskom) hrdinovi. Zástancovia premenovania tohto dominantného kultúrno-spoločenského a dopravného bulváru mesta argumentovali, že „nechceme tisnúť Štefánika na perifériu“.³⁹ Ked' odporcovia premenovania z radov lokálne ukotvených politických strán (kresťanskí socialisti, mestské občianske strany, maďarskí národníari) oponovali, že ani v roku 1906 si miestne maďarské elity nedovolili odsúhlasiť návrh na premenovanie ulice po Františkovi II. Rákocim, pochovanom v košickom Dóme, s ohľadom na osemstoročnú kontinuitnú tradíciu topografického názvu tejto ulice, slovenské a českoslovakistické organizácie sa zhodne snažili zhistorizovať symbolický význam ulice v prospech československého národného diskurzu (...ved' predsa tu býval Jiskra, Záborský,

³⁷ BABJAK, Juraj: Pomníky a sochy Milana Rastislava Štefánika vystavané na Slovensku v období rokov 1919 – 1945 a slávnosti ich odhalenia. In: MICHÁLEK, Slavomír et al.: *Slovensko v labirinte ...*, 2014, s. 83-104; KŠIŇAN, Michal: Štefánik a ideológia československého odboja. In: *Odkaz M. R. Štefánika a jeho vplyv na výchovu k vlastenectvu: Zborník zo sympózia, október 2011* (ed. Reptová, Ol'ga). Dunajská Lužná 2011, s. 10-15; MACHO, Peter: Národný hrdina a politika. Štefánik medzi českoslovakizmom a autonomizmom. In: *Človek a spoločnosť*, 7, 2004, č. 3, s. 74-80; MACHO, Peter: Štefánik ako mýtus a symbol v historickom vývoji. In: *Slovenský národopis*, 49, 2001, č. 3, s. 314-327; ZEMKO, Milan: Milan Rastislav Štefánik medzi legendami a antilegendami. In: Čaplovič, Miloslav – Ferencuhová, Bohumila – Stanová, Mária (eds.): *Milan Rastislav Štefánik v zrkadle prameňov a najnovších poznatkov historiografie*. Bratislava 2010, s. 211-218.

³⁸ Slovenská pravda, 3. 5. 1929; 10. 5. 1929.

³⁹ AMK, MMK 1923 – 1938, šk. 165, č. 69/930. Pomenovanie ulíc a číslovanie.

táborilo hurbanské vojsko, tiahli čs. vojaci 29. 12. 1918, tu je Štefánikov pomník a kasárne).⁴⁰ A hoci mestská rada tento návrh nateraz zablokovala, predstaviteľia Slovenskej ligy, hlavní iniciátori premenovania Hlavnej ulice sa vyjadrili, že „s prípadným odmietnutím sa neuspokojíme a až do konečného priaznivého vybavenia budeme viest' vec v evidencii, lebo sme si vedomí našej zodpovednosti pred národom a vlast'ou za rozhodné slovo vyriecknuté v otázke Štefánikovej ulice v Košiciach.“⁴¹

Vytrvalosť sa slovenským a čechoslovakistickým spolkom oplatila, pretože príležitosť opäť pretriast' vec na mestskom zastupiteľstve sa im naskytla po preskupení mocenských polí po sčítaní ľudu v roku 1930, kedy sa ukázalo, že rady košických Maďarov sa neposilňujú, ale naopak oslabujú. Nešlo iba o štatistický pokles obyvateľov v sčítacej kategórii maďarská národnosť v intercenzálnom období 1921 – 1930 z 22,7 % na 19,9 %,⁴² ale hlavne o spoločenský pokles stavu pre stratu kvalifikovanej menšiny a s tým legislatívne viazaných jazykových práv. Kresťanskí socialisti a maďarskí národnari súce nestrácali voličskú podporu, ale preskupenie politických síl sa týkalo predovšetkým menších a mestských politických strán v prospech štátotvornej Živnostenskej strany (krajinské voľby 1928 len 2 %, obecné voľby 1932 už 7 %), ktorá bola náchylná podporovať návrhy „československého súručenstva“. Napokon v roku 1933 nechala mestská rada opäť hlasovať v zastupiteľstve o návrhu premenovania Hlavnej ulice, ktorý prešiel v pomere 29 hlasov (za) ku 21 (proti).⁴³

Úsilie o premenovanie Hlavnej ulice posunulo boj o ovládnutie verejného priestoru mesta do novej, sofistikovanejšej roviny. Tentokrát už nestáli proti sebe antagonistické tábory čechoslovakistického a „slovakistického“ tábora, ale štátotvorného a menšinového (pro)maďarského, z ktorých druhý si v meste udržiaval značný politický vplyv (porovnaj Tabuľku 3). Dialo sa tak za podpory zo strany starousadlíckeho slovenskojazyčného obyvateľstva, ktoré vzhľadom na svoje tradované konfesionálne cítenie bolo politicky afiliované zväčša ku Krajinskej kresťansko-socialistickej strane (porovnaj nižšie).

Podchýtiť náboženské identity Košičanov bez rozdielu ich etnickej identifikácie za účelom posilnenia vzájomnej prináležitosti k československému štátu na základe spoločne zdieľaného náboženského symbolu sa pokúsila časť českej inteligencie na čele s vrchným sudcom Maximiliánom Volekom. Tentokrát išlo

⁴⁰ AMK, MMK 1923 – 1938, šk. 165, č. 6983 (11. 4. 1929). Dokument uvádza zoznam všetkých spolkov a organizácií, ktoré požadovali premenovanie Hlavnej ulice. Z priestorových dôvodov ich tu nevymenúvam.

⁴¹ Tamtiež.

⁴² ĎURKOVSKÁ, Mária: Maďari v Košiciach v kontexte sčítania obyvateľstva v rokoch 1921 a 1930. In: Gabzdilová, Soňa – Simon, Attila (eds.): *Prístupy k riešeniu národnostnej otázky v medzivojnovom Československu*. Komárno 2014, s. 36-52.

⁴³ AMK, f. MMK 1923 – 1938, šk. 165, č. 6589 Zastupiteľstvo mesta Košíc (6. 5. 1933). Proti premenovaniu hlasovali komunisti, ktorí navrhovali ulicu premenovať po V. I. Leninovi, kresťanskí socialisti a maďarskí národnari.

o odhalenie sochy svätého Václava, ktorého katolícka konfesionalita bola na rozdiel od Jana Husa ľahko využiteľná v lokálnom štátobudovateľskom diskurze ako identitotvorný prvok v prevažne katolíckom prostredí Košíc.⁴⁴ V prípravnej správe komisie na odhalenie pamätníka z roku 1932 sa uvádzalo, že socha „bude trvale hlásati československou státnu ideu a bude výmluvným symbolem bratského spojení Čechů a Slováků.“⁴⁵ V roku 1934, keď mestské orgány definitívne rozhodli o umiestnení sochy pred Urbanovu vežu, a teda do areálu sakrálneho komplexu Dómu svätej Alžbety a zároveň do čestného, centrálne lokalizovaného verejného priestoru, diskurz čechoslovakistickej tlače rozšíril etnické kódovanie sochy z exkluzivistického čechoslovakistického i na tunajších nábožensky cítiacich Maďarov: „[Idea pomníka] je budovaná na podklade náboženského názerania, a jej zvláštny význam tkvie v tom, že český svätec prichádza do prostredia troch národností. Je v nej zdôraznená aj myšlienka štátnej, ktorá vyrastá bez ohľadu na národnosť v masív štátneho cítenia.“⁴⁶ Sochu napokon posvätil pri slávnostnom odhalení v roku 1936 košický biskup Jozef Čársky. Nakoľko sa však predstaviteľom československej štátnej moci a cirkevnej správy darilo symbolickým násilím nacionalizovať verejný priestor mesta, vynucovať si uznanie práva štátnej autority na výkon moci v etnicky heterogénnom prostredí, a tým preformovať etnické identity a lojalitu miestneho obyvateľstva v prospech česko-slovenského štátu, najpresvedčivejšie prezradzuje volebné správanie.

Volebné výsledky

Základným zdrojom legitimity československej štátnej moci na ovládanie Košíc a ich okolia vyplýval z predpokladu, že tunajšie obyvateľstvo bolo slovenského pôvodu a iba od poslednej tretiny 19. storočia sa pomadárčilo v dôsledku násilnej politiky identity (maďarizácie) uhorských vlád.⁴⁷ Zatiaľ čo československá administratíva neskrývala nadšenie z premeny etnickej štruktúry Košíc,

⁴⁴ Ku kultu sv. Václava porovnaj: ŠEBEK, Jaroslav: Svatováclavská tradice v meziválečnom Československu 1918 – 1939 (v kontextu vzťahu katolíckej cirkvi a spoločnosti). In: *In omnibus caritas: K pocte devadesiatých narozenin prof. ThDr. Jaroslava Kadlece* (eds. Kubín, Petr – Mikulcová, Mlada). Praha 2002, s. 546-559. Katolícku politickú interpretáciu ponúka: STAŠEK, Bohumil: *Svatý Václav a naše doba: Řeči posl. B. Staška o sv. Václavu a jeho významu pro dnešní dobu 1929*. Praha, 1929.

⁴⁵ AMK, f. Mestský notársky úrad v Košiciach 1923 – 1938, šk. 1, č. 153/8/932 Sv. Václav, postavenie sochy v Košiciach (20. 11. 1932).

⁴⁶ Slovenský východ, 4. 10. 1934. Ako sa buduje pomník svätého Václava v Košiciach.

⁴⁷ Maďarizácia slúžila československej diplomacii pri pojednávaniach v Paríži ako hlavný argument proti ponechaniu celého pásu miest a mestečiek na jazykovej hranici Maďarsku, porovnaj tzv. „Benešové memorandá“: La Slovaquie: La Territoire revindique de la Slovaquie. DEJMEK, Jindřich: *Edvard Beneš: Politická biografie českého demokrata. Část první: Revolucionář a diplomat (1884 – 1935)*. Praha, 2006, s. 238.

odzrkadľovanej v sčítaniach ľudu 1921 a 1930 („V tomto pred prevratom skoro úplne zmaďarčelom meste robí späť vydobýjanie ho Slovákom také pokroky ako snáď v žiadnom inom meste na Slovensku.“⁴⁸), voľné výsledky svedčili o opaku. Štátne úrady znepokojovalo, že ako najsilnejší politický subjekt sa v lokálnom milieu presadila opozičná Krajinská kresťansko-socialistická strana.⁴⁹ Tento politický subjekt vznikol okamžite po vyjasnení štátoprávnych pomerov na východnom Slovensku, po potlačení Slovenskej a Maďarskej republiky rád v júli 1919. Stranícki predáci pochádzali z okruhu košického biskupstva a stranu zakladali práve v Košiciach, čím sa im podarilo efektívne rozdistribuovať stranícku podporu do čo najširších vrstiev kresťanského, prevažne katolíckeho viesťovyznania. Účinnou antičeskou agitáciou „dom od domu“ z košickej centrálnej kancelárie (na Hlavnej ulici 28) si získovali mestských úradníkov, dôstojníkov, učiteľov, profesorov, kňazov i podnikateľov, ale podľa štátnych úradníkov ich voľilo „i mnoho zdejších národnostně neuvědomělých Slováků.“⁵⁰ Československé úrady varovali, že (česko-)slovenské strany nevyužili počiatocnú príležitosť a nezačali okamžitú agitáciu medzi miestnymi Slovákm, čo v konečnom dôsledku viedlo k voľbným víťazstvám kresťanských socialistov nad národnými socialistami, národnými demokratmi alebo hlinkovcami: „Bohužiaľ je na všetkých stranách vidieť, čo bolo zo slovenskej strany zameškané; indiferentný ľud je vôbec neinformovaný a tápe v tme tak, že kresťansko-socialistická strana mala pomerne ľahkú robotu.“⁵¹ Predáci KKSS stavili predovšetkým na lokálne ukotvenú konfesionalitu tunajších Slovákov, ktorej kontinuita s uhorským obdobím bola personifikovaná maďarským biskupom Ágostonom Fischer-Colbriem. Štátne úrady iritovalo, že „jeho obliba mezi věřícími v diecézi – jak známo, je naprostá a zdejší

⁴⁸ SNA, f. Krajinský úrad v Bratislave 1928 – 1939, Administratívne oddelenia a organizačné útvary 1928 – 1929, šk. 180, č. 41592/923. List prednosti Mestského notárskeho úradu pre košického župana, v ktorom žiadal o štátnu subvenciu pre mesto Košice (19. 11. 1923).

⁴⁹ V doterajšej vedeckej spisbe je tato politická strana akosi „automaticky“ radená medzi maďarské menšinové strany, no takáto kategorizácia je neudržateľná vzhľadom na teórie vplyvu etnickej rôznorodosti na stranícky systém. BIRNIK, Jóhanna Kristín: *Ethnicity and Electoral Politics*. New York 2007. Ani názov strany (vrátane zohľadnenia krátkeho obdobia po vzniku strany v roku 1920, kedy mala v názve „Maďarsko-nemecká KKSS“), ani oficiálny stranícky program neboli kódovaný na jedno etnikum, naopak, stranícka ideológia hlásala spoluprácu „starobyvatelia“ Slovenska a Podkarpatskej Rusi – Maďarov, Slovákov, Rusínov a Nemcov – v boji za autonómiu týchto oboch stredoeurópskych regiónov v rámci Československa, ideálne však v rámci Maďarska. Tomuto programu bola prispôsobená i organizačná štruktúra strany s troma národnostnými sekciemi. V tomto zmysle stranu ponímam ako multietnickú, čo potvrdzujú i výskumné závery sociológov Miroslava Barnu a Vladimíra Krivého o tom, že v snemových voľbách na území Slovenskej krajiny v roku 1929 z celkového počtu voličov KKSS predstavovali osoby slovenskej národnosti 16,3 % a nemeckej národnosti 8 %. BAHNA, Miroslav – KRIVÝ, Vladimír: Ako volili národnosti a konfesie v parlamentných voľbách v roku 1929 na Slovensku. Možnosti nových metód ekologickej inferencie. In: *HČ*, 64, 2016, č. 1, s. 57-85.

⁵⁰ SNA, f. Kohout, šk. 11. Situačná správa (2. 1. – 9. 1. 1920).

⁵¹ SNA, f. Kohout, šk. 11. Situačná správa (útržok, nedatované, prvá polovica februára 1920).

lidé lnou k němu s oddaností přímo nepochopitelnou.⁵² Preto potenciál narušiť volebný náskok kresťanských socialistov mali jedine hlinkovci. Tí však napriek agitačným snahám na košických predmestiach, obývaných prevažne starousadenými slovenskojazyčnými obyvateľmi, nedokázali spretrhať ich pretrvávajúce naviazanie na košický klérus, nakoľko im bol slovenský nacionálny katolicizmus cudzí, nehovoriac o presadzovanom českoslovakistickom sekularizme.

V druhej polovici tridsiatych rokov, kedy sa dovršoval proces fúzie KKSS s MNS, sa agrárna tlač nádejala, že vytvorenie Zjednotenej maďarskej strany priženie „slovenské hlasy“ do košiara prorepublikových strán, nakoľko skoncipovanie nového programu a názvu strany anticipovalo aj odklon od pôvodne multietnického programového kódovania KKSS.⁵³ Predpoklady sa však nenaplnili. Zjednotená maďarská strana získala najviac košických hlasov ešte aj v obecných voľbách v roku 1937 (28,4 %), čo znervozňovalo štátne úrady, pretože to značilo, že popularita tejto opozičnej strany (a jej predchodkýň) v radoch košických Slovákov za takmer dve dekády existencie Československa nijako nepoklesla: „Výsledok volieb znova dokazuje, že sa nestačí venovať periférii len v dobe volebnej agitácie, ale že je nutné neustále pracovať medzi obyvateľmi periférie, ktorí sú súčasťou Slovákov, ale chýba im národné presvedčenie, ktoré ustupuje presvedčeniu náboženskému.“⁵⁴ Rady voličov Zjednotenej maďarskej strany napokon v posledných rokoch existencie prvej republiky neklesali aj v dôsledku nepriaznivo sa vyvíjajúcej zahraničnopolitickej situácie štátu a z dôvodu ochoty československej vlády jednať o menšinovom statuse.⁵⁵

Prečo však pre československú štátnu moc nepriaznivé volebné výsledky podkopávali jej legitimitu na etnicky heterogénnom území, resp. v meste, ktorého štátotvorný imidž sa snažila produkovať? Totiž, boli to maďarské vlády, ktoré v medzivojniovom období s potešiteľným zadostučinením prijímal správy z maďarského pražského vyslanectva a bratislavského konzulátu o tom, ako v Bratislave, Košiciach či Užhorode – v mestách, kde československé štatistiky vykazovali v relatívnych číslach trvalý pokles obyvateľov s prihlásenou maďarskou národnosťou – sa „vydarili“ parlamentné voľby, pretože v nich vyhrali opozičné strany.⁵⁶ „Najpresvedčivejším dôkazom toho, že údaje českých sčítaní ľudu boli sfalšované, je skutočnosť, že v tajných voľbách do zastupiteľstiev voliči volili z väčšej väčšiny maďarské strany, čo by bolo nemožné, keby podiel košického

⁵² NA ČR, f. Presidium Ministerstva vnitra AMV 225, šk. 455. Měsíční správa za měsíc duben 1925.

⁵³ *Slovenský východ*, 31. 1. 1936. Čo bude so slovenskou zložkou kresťansko-sociálnej strany?

⁵⁴ SNA, f. Krajinský úrad v Bratislave I. Prezídium 1928 – 1938, šk. 188, č. spisu 29X60, č. 7301. Voľby do Mestského zastupiteľstva v Košiciach 23. 5. 1937 (25. 5. 1937).

⁵⁵ SNA, f. Kancelária krajinského prezidenta v Košiciach 1936 – 1938, šk. 45, č. spisu 43/1936. Kresťansko – soc. a maďarská národná strana – organizačné pravidlá, č. 9540 (9. 6. 1938).

⁵⁶ MNL-OL, f. Külügymisztérium Levéltára 1918 – 1945, K63, šk. 53, č. 88/1935. A csehszlovák parlamenti választások eredménye a Felvidéken (27. 5. 1935).

maďarstva činil iba 20 %⁵⁷ – presviedčal maďarskú odbornú verejnosť štatistický expert Alajos Kovács. Maďarské politické a intelektuálne elity považovali týchto voličov automaticky za Maďarov a iných inorečových jedincov, ktorí si priali návrat do materského štátu, poukazovali na ďalšie „maďarské hľasy“, ktoré viazala KSČ a odmietali uznať miernu prevahu štátotvorných strán (aj s HSĽS), nakol'ko ich voličov označovali za imigrantov, ktorí aj tak nemali v Košiciach čo hľadať.⁵⁸ Politické afiliácie mestského obyvateľstva tak maďarskej politickej reprezentácií poslúžili na komárňanských a belvedérskych rokovaniach v roku 1938 ako jeden z argumentov pre územnú revíziu Trianonu, ktorá v konečnom dôsledku zahŕňala i Košice s okolím.⁵⁹

Záver

Československá štátна moc v snahe urýchliť nacionalizáciu etnicky heterogénneho mesta Košice podporovala imigráciu štátu spoľahlivých osôb do tohto strategického mesta z územia, ktoré boli považované za kryštalačné jadro národného teritória. Kultúrny transfer zabezpečený týmito osobami mal iniciovať implementáciu idey česchoslovakizmu vo verejnej sfére miestneho urbánneho milieua. Edukačným systémom a politikou pamäti vo verejnem priestore sa politické elity pokúšali preformovať národné identity a lojalitu miestneho obyvateľstva k novému štátu. V tomto úsilí pritom narážali na aktérov konkurenčného identítotvorného konceptu samostatného slovenského národa – predstaviteľov Hlinovej slovenskej ľudovej strany. Hoci sa pri presadzovaní záväzného štatutu kolektívnej identity (Čechoslováci vezus Slováci) miestnych obyvateľov oba tábory dostávali v 20. rokoch do konfliktu záujmov, v 30. rokoch spolupracovali

⁵⁷ Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár, f. Kéziraktár, Kovács Alajos, č. VB 0924.

⁵⁸ KNIEZSA, István: *Adalékok a magyar-szlovák nyelvhatár történetéhez*. Budapest 1941; RÉVAY, István: *A belvederi magyar-szlovák határ*. Budapest 1941; Tenže. Kassa magyarsága. In: *Kassa 1941*. Kassa 1941, s. 30-37; TELEKI, Paul – RÓNAI, Andrew: *The Different Types of Ethnic Mixture of Population*. 1937. 30 s.

Téza o supremácii Maďarov v Košiciach na základe volebných výsledkov je úspešne dodnes reprodukovaná v maďarskej historickej kultúre: POPÉLY, Gyula: *Népfogyatkozás: a csehslovákiai magyarság a népszámlálások tükrében 1918 – 1945*. Budapest 1991, s. 113 a iné state; KOVÁCS, Éva.: *Felemás asszimiláció: A kassai zsidóság a két világháború között (1918 – 1938)*. Somorja- Dunaszerdahely 2006; SZEGHY-GAYER, Veronika: *Felvidékről Szlovenskó: magyar értelmiiségi útkeresések Eperjesen és Kassán a két világháború között*. Dunaszerdahely-Pozsony 2016, s. 106-114. Druhá z autoriek však už pripúšťa, že kresťanskí socialisti dostávali podporu i od národne indiferentných osôb, ktoré ovládali zväčša slovenčinu i maďarčinu. Porovnaj: SZEGHY-GYAER, Veronika: A szlovák-zsidó-magyar-cseh Kassa a 20. század első felében. In: Korall: *Társadalomtörténeti Folyóirat*, 68, 2017, s. 99-121.

⁵⁹ MNL-OL, f. Külügyminisztérium Levéltára 1918 – 1945, K64, šk. 75, č. 1938-7-1455. Feljegyzés a magyar és csehslovák küldöttségek között Komáromban, 1938. évi október hó 11.-én délelőtt 9 órakor megtartott értekezletéről.

pri stupňujúcej sa vizuálnej dehungarizácii tohto strategického mestského centra. No volebné správanie obyvateľov, ktoré je indikátorm úspechu implementovania idey českoslovakizmu a československej štátnosti na etnický heterogénnom území, svedčí o neklesajúcej podpore neštátotvorným politickým subjektom. Volebné výsledky podkopávali legitimitu držby Košíc československou štátnej správou, čo náležite využili maďarské politické elity ako argument územnej revízie Trianonu v roku 1938.

V historiografickom spore o primárnej zodpovednosti za rozpad Československa, a teda či zaň viniť kontroverznú štátnu doktrínu českoslovakizmu alebo agresívnu zahraničnú politiku susedných štátov, sa prikláňam k stanovisku Elisabeth Bakkeovej. Košická prípadová štúdia dosvedčuje, že ako idea českoslovakizmu, tak idea existencie československého štátu ako takého neoslovila ani tých príslušníkov predstavovaného spoločenstva, ktorých si pri zakladaní štátu kládli jeho tvorcovia za úlohu osloviť. Idea nebola príťažlivá pre väčšinu miestneho stárosadlého slovenskojazyčného obyvateľstva v dobe zakladania štátu a na tomto stave nezmenilo nič ani dvadsaťročné trvanie tohto demokratického štátneho útvaru. K zmene postojov došlo až v dôsledku extrémneho etnického konfliktu (druhej svetovej vojny) a počas radikálnej nacionalizačnej politiky identity zo strany československých úradov v rokoch 1945 – 1948.

***Czechoslovakism in the mindsets of the Košice population
and its implementation in the city's public space in the interwar period***

ONDREJ FICERI

Examples from archival materials reveal identity-forming attitudes and reactions of the original Slovak-speaking population of Košice to the establishment of Czechoslovakia. The paper looks into the dynamics of the power rivalry between the Czechoslovak and Slovak (autonomist) camps for the promotion of their own nationalist ideology. The political preferences of the local electorate show that the majority of the original Slovak-speaking population of Košice did not subscribe to the state project of the Czech and Slovak political elites.

OCHRANÁRSTVO A ENVIRONMENTÁLNE INICIATÍVY V ČESKOSLOVENSKU DO ROKU 1989

JÚLIA ČÍŽOVÁ

V šesťdesiatych rokoch 20. storočia začalo vo svete narastať povedomie o nutnosti rešpektovať limity krajiny a prírody. Dialo sa tak pod vplyvom vznikajúcich environmentálnych hnutí a v dôsledku vynárajúcich sa ekologických katastrof. Hoci s istou neochotou, postupne aj socialistické štáty prijali tézu o neudržateľnosti nekonečného rastu a postupne menili rétoriku. Jedným zo spôsobov riešenia otázky zanedbávaného životného prostredia a demonštrovania záujmu o nápravu, boli štátom podporované či tolerované ochranárské organizácie.

Samotné ochranárstvo v Československu bolo spočiatku založené na poznávaní prírody, čo úzko súviselo s tradíciou skautingu a trampingu. Nadšenie pre prírodu a pamiatky získalo v 2. polovici osemdesiatych rokov náboj latentnej protirežimnosti, keď v niektorých prípadoch narážalo na nevôle štátnych orgánov. Dá sa povedať, že v tom čase bolo ochranárstvo jednou z mála oblastí, kde aktivita a iniciatívnosť občanov nebola ničím brzdená a fungovala na dobrovoľnej, demokratickej báze. Prít'ažlivosť ochranárstva úzko súvisela s autenticitou prírody a istým romantizmom, ktorý najmä v časoch masovej výstavby panelových sídlisk obyvatelia miest nachádzali v jednoduchých dreveniciach vysoko na horách.

Hoci v Československu dlhodobo existovala tradícia ochranárskych spolkov, začiatkom päťdesiatych rokov bola prerušená. Obnovená bola až po tom, čo bol zaistený vplyv komunistickej strany v jednotlivých zväzoch. Občania sa mohli realizovať v oficiálnych organizáciách akými boli Socialistický zväz mládeže, Československý červený kríž, Slovenský poľovnícky zväz či Československý zväz telesnej výchovy a športu. Podobne ako aj v mnohých iných sférach života v Československu, aj v rámci ochranárstva dochádzalo medzi českými, moravskými a slovenskými obyvateľmi k častým kontaktom a spolupráci.

Ochranaarske hnutia a nezávislé iniciatívy v Čechách

V roku 1958 založil zoolog Otakar Leiský, známy tiež pod skautskou prezývkou „*Ralf*“, Sbor ochrany prírody, najstaršiu ekologickú organizáciu v Československu. Neskôr sa nazýval TIS –Svaz pro ochranu prírody a krajiny. „Okolnosti vzniku první české environmentální organizace potvrzují dôležitosť dvou hlavních zdrojů českého environmentalismu: romantické tradice výchovy dětí v duchu lesní moudrosti (woodcraft) na jedné strane a přírodovědecké rationality

a odborných biologických znalostí na straně druhé.¹ Po osamostatnení sa od Spoločnosti Národného múzea v roku 1969 bol prakticky jediným zväzom v Československu bez formálneho zakotvenia vedúcej úlohy KSČ v stanovách.² Kládol dôraz na environmentálnu výchovu detí, jeho členovia sa venovali rôznym dobrovoľníckym aktivitám – napríklad mapovali vzácné druhy rastlín a živočíchov. Na konci 70. rokov mal TIS asi 16 000 členov – deti a mládež, odborníkov, vedcov a nadšencov. Taktiež sa v ňom združovalo aj mnoho skautov a trampov.³ TIS bol v roku 1979 nútene ukončiť svoju činnosť. Nadväzovať naň mal Československý svaz ochráncov prírody (ďalej ČSOP), už riadne usporiadany pod kuratelou komunistickej strany. Hoci sa TIS dištancoval od novovznikutej organizácie, veľa členov neskôr prestúpilo do ČSOP. V súvislosti so zväzom treba spomenúť časopis *Nika* – bulletin mestského výboru ČSOP v Prahe, kde pod pseudonymami publikovali aj „zelení disidenti“ a členovia Ekologickej sekcie ČSAV. Od roku 1986 vychádzal aj obdobný bulletin *Veronica* v Brne. ČSOP sa aktívne podieľal na ochrane prírody a pamiatok, napríklad brnianska vetva sa zaslúžila o vyhlásenie mnohých chránených území v Brne.

Rok 1974 bol na Štokholmskej konferencii vyhlásený svetovým Rokom životného prostredia. V nadväznosti na to vzniklo hnutie Brontosaurus, ktorým ČSSR chcela okrem iného ukázať západným štátom, že sa aktívne venuje ekologickej problematike. Za myšlienkom stál Ústav krajnej ekológie ČSAV, pre ktorý to bol aj prostriedok vyriešenia problému nízkej politickej angažovanosti jeho členov.⁴ Išlo o mládežnícku organizáciu s veľkou popularitou – aj vďaka podpore *Mladého sveta* – oficiálneho časopisu zväzu mládeže. Na jeho stránkach oboznamovali mládež s otázkami životného prostredia. Keďže o hnutie bol veľký záujem, pôvodná „Akce Brontosaurus“ sa premenila na časovo neobmedzené hnutie. „Zařazení Brontosaura pod „ochranná“ křídla SSM bylo pro toto hnutí významné ze dvou hledisek: Dostalo se pod jakýsi filtr kontroly ÚV SSM a díky částečnému finančnímu zajištění a ohromné publicitě, kterou mu masmédia věnovala, mohlo více působit na veřejnost.“⁵ Hnutie organizovalo veľmi oblúbené letné tábory spojené s verejnoprospešnou činnosťou týkajúcou sa ochrany prírody a pamiatok, besedy, fotografické, výtvarné súťaže a mnohé iné aktivity.

S ochranárstvom úzko súvisela činnosť Ekologickej sekcie Biologickej spoločnosti Československej akadémii vied (ďalej ČSAV). Akademici sa už dlhšiu

¹ JEHLIČKA, P., SMITH, J.: „Trampové, prírodovedci a brontosauři: předlistopadová zkušenosť českého environmentálního hnutí jako předzvěst ekologické modernizace. In: *Soudobé dějiny*, 24, 2017, č. 1-2, s. 84.

² VANĚK, M.: Ekologie a ekologické hnutí v posrpenovém Československu. In: *Opozice a odpor proti komunistickému režimu v Československu 1968-1989*. Praha 2005, s. 81.

³ K skautingu, trampingu a hnutiu woodcraft mal komunistický režim negatívny postoj – skouting a woodcraft boli po krátkom odmáku v roku 1970 opäť oficiálne zakázané a na trampov KSČ nazerala s podozrením.

⁴ VANĚK, M.: *Nedalo se tady dýchat*. Praha 1996, s. 36.

⁵ Tamtiež, s. 37.

dobu zaoberali životným prostredím. Od polovice sedemdesiatych rokov sa streávali a diskutovali, problém však spočíval v tom, že ekológia ako samostatný vedný odbor ešte nebola etablovaná. V roku 1978 bola založená Ekologická sekcia Biologickej spoločnosti ČSAV. Predsedom bol profesor Emil Hadač, podpredsedom Bedřich Moldan a členmi boli Václav Mezřický, Pavel Trpák a ďalší. V osiemdesiatych rokoch sa členmi stali Josef Vavroušek, Ivan Makásek, Hana Librová, zo Slovenska to boli Vladimír Ira a Vladimír Ondruš. „Ukázalo se, že existuje vrstva lidí, kteří nejsou v otevřené opozici a zastávají důležité odborné posty. Vzhledem k jejich vysoké kvalifikaci je jim povolena určitá míra nezávislého myšlení a neortodoxního chování.“⁶ Sekcia už dlhší čas usporadúvala rôzne semináre – platformy pre diskusiu o ekológii. Medzi túto skupinu sa dostali aj niektorí chartisti, čím sa disidentské kruhy skontaktovali s oficiálnymi štruktúrami. Významným počinom Ekologickej sekcie bol *Rozbor ekologické situace v Československu* – štúdia dokumentujúca závažnosť stavu v ČSSR. Rozbor bol pôvodne vypracovaný v roku 1983 pre vládu, no cez Chartu 77 sa dostal do zahraničia. Tam ho zverejnili francúzsky denník *Le Monde*, ktorý citoval stanice Hlas Ameriky a Slobodná Európa, čo dopomohlo k rozšíreniu informácií medzi bežným obyvateľstvom v ČSSR. Nemecký týždenník *Die Zeit* hovoril o česko-slovenskom „ekobankrote.“⁷

Spoluzakladateľ Ekologickej sekcie Jaroslav Stoklasa stál aj za vznikom *Eko-filmu*, filmového festivalu v Ostrave, na ktorom sa premietali československé a zahraničné filmy poukazujúce na rôzne ekologicke problémy. Popri premietaní filmov sa viedli panelové diskusie či rôzne semináre. Vznikol už v roku 1974 a po vzore tohto festivalu vznikali viaceré obdobné festivaly v rôznych iných mestách. V roku 1981 získal hlavnú cenu dokumentárny film *Sídla a krajina* z dielne bratislavských ochranárov. Podobne v roku 1988 vyhrali hlavnú cenu s filmom *Historické štruktúry krajiny*.

Koncom osiemdesiatych rokov v Československu vzniklo viacero nezávislých iniciatív, ktoré vo svojich požiadavkách zahŕňali aj riešenie katastrofálnej situácie so životným prostredím. Zakladala ich mladšia generácia – spolupracovala sice s Chartou 77, ale chcela si vytvárať vlastné platformy. Aktívne vystupovali napríklad v organizovaní demonštrácií. V tomto čase vznikli Demokratická iniciatíva, Nezávislé mirové sdružení – Iniciatíva za demilitarizaci spoločnosti, České děti, Společnost přátel USA, Mírový klub Johna Lennona a mnohé ďalšie združenia či hnutia.

V roku 1988 vzniklo monarchistické hnutie České děti. „Ve filozofii Českých dětí byl Bohem pověřený panovník opět tedy jakýmsi šafářem, který měl moudře spravovat zemi.“⁸ Vo svojom samizdate Koruna reflektovali životné prostredie

⁶ DAY, B.: *Sametoví filozofové*. Brno 1999, s. 193.

⁷ VANĚK, M. Ekologie a ekologicke hnutí v posrpnovém Československu. In: *Opozice a odpor proti komunistickému režimu v Československu 1968-1989*, s. 88.

⁸ VANĚK, M.: *Nedalo se tady dýchat*, s. 102.

ako „už po léta špatné a naprosto opomíjené“ a vo svojich návrhoch na úpravu pomerov v krajine písali o prestavbe ekonomickej základne krajiny.⁹ Odklon od t'ažkého priemyslu – „předválečného anachronismu produkujúciho výrobky hodící se do technických museí a děsivým způsobem ničícího přírodu a životní prostředí“¹⁰ – vnímali ako nutnosť. Členovia iniciatívy opakovane usporadúvali manifestácie na podporu zachovania vzácneho pražského parku Stromovka, ktorý mala narušiť plánovaná výstavba diaľnice a taktiež organizovali rôzne brigády.

Nezávislé mirové sdruženie bojujúce za odzbrojenie si všímalo, že ekológia je od mierovej práce neodlučiteľná a tiež je jeden z prostriedkov budovania dôvery medzi národomi.¹¹ ŠtB tieto aktivity označovala ako „ekopacifizmus“. Ochrana životného prostredia teda bola tému, ktorá sa koncom 80. rokov niesla naprieč celým spektrom opozičných aktivít v ČSSR. Nešlo o hlavnú agendu disentu, no ekologické prešľapy štátnych orgánov boli preň vďačnou tému.

V júni v roku 1989 sa pod záštitou SSM, ČSOP a Československého mirového výboru vo Vimperku konalo medzinárodné zhromaždenie mládeže s názvom *Bohemian Forest Ecological and Peace Meeting*. Stretlo sa na ňom asi 1500 ľudí z rôznych krajín, zúčastnili sa ho aj mladí slovenskí aktivisti.¹² V septembri 1989 v Brne vzniklo environmentálne Hnutí DUHA a v Prahe sa 75. ZO ČSOP transformovala na spolok Děti země.

V prelomovom roku 1989 v Čechách už od začiatku roka, počas tzv. Palachovho týždňa do ulíc vychádzalo čoraz viac ľudí. V súvislosti s ekologickou problematikou sa známu stala demonštrácia usporiadaná hnutím Pražských matiek 29. mája 1989 v centre Prahy. V ten deň v Prahe prebiehala konferencia ministrov životného prostredia, čo matky považovali za vhodnú príležitosť na vyjadrenie svojej nespokojnosti so stavom ovzdušia. Vo svojej rezolúcii adresovali konferencii požiadavky týkajúce sa väčšieho podielu verejnosti na proklamovaných spoločenských zmenách. Kritizovali nízku informovanosť ľudí a hrubé zasahovanie do životného prostredia. V rezolúcii spomínajú aj Vodné dielo Gabčíkovo-Nagymaros.¹³

Dlhodobo najzačenejším regiónom ČSSR boli severné Čechy. Práve tam obyvatelia najintenzívnejšie pociťovali znečistenie ovzdušia. Situáciu zhoršila novoročná inverzia trvajúca až do polovice februára. „A tak dusivé prostredí, které spolu se zápachem panovalo v severních Čechách, vyvolávalo v celé této ekologicky postižené oblasti velmi vyhrocenou atmosféru, byť bylo tamní obyvateľstvo již zvyklé na leccos.“¹⁴ Inverzná situácia sa zopakovala na jeseň a vysoká

⁹ Prohlásenie ČD k 1. máji. In: *Koruna*, 1, 1989, č. 1, s. 3.

¹⁰ Bohemorum liberorum declaratio. In: *Koruna*, roč. 1, č. 2, 1989, s. 2.

¹¹ Pomoc lesům v Jizerských horách. In: *Bulletin nezávislého mirového sdružení*, 1, 1988, č. 4, s. 18.

¹² VANĚK, M.: Zelené mládí. In: *Ostrůvky svobody*. Praha 2002, s. 267.

¹³ Ekologie od plotny. In: *Koruna*, roč. 1, č. 2, 1989, s. 5.

¹⁴ VANĚK, M.: *Nedalo se tady dýchat*, s. 113.

koncentrácia oxidu síry a popolčeka dohnala ľudí v meste Teplice k demonštráciám. Na prvej sa ich zišlo asi 1000, o týždeň neskôr 20. novembra 1989 ich napriek potýčkam s Verejnou bezpečnosťou bolo viac než 5000. Podobné demonštrácie sa odohrali v celom kraji.

Ochranárske hnutia a nezávislé iniciatívy na Slovensku

Prvou celoštátnou československou ochranárskou organizáciou bol už spomínaný TIS, no všeobecne bol aktívnejší v Čechách. V roku 1964 bol na Slovensku založený Zbor ochrancov prírody. Žilinský zbor na čele s Andrejom Stollmannom a ďalšími inicioval vznik Táborov mladých ochrancov prírody (TOP-y) – prvý sa uskutočnil rok po založení Zboru v Demänovskej doline. Stretávali sa na nich väčšinou mladí ľudia z rôznych krajín – amatéri i profesionáli. S pobytom v prírode sa spájalo aj dokumentovanie rôznych zaujímavostí v danom regióne. „V zriadených sekciach neživej prírody, krajinárstva, botaniky a zoologie bolo inventarizovaných množstvo cenných poznatkov postupne zo všetkých geografických celkov Slovenska.“¹⁵ Zahraničná mládežnícka sekcia IUCN (Medzinárodná únia na ochranu prírody a prírodných zdrojov) a česki ochranári iniciovali vznik 1. Československého medzinárodného tábora mládeže pre ochranu prírody – Intercampu. Ten sa v roku 1966 konal v Slovenskom raji, druhý ročník sa konal o dva roky neskôr v Čechách.

20. júna 1969 vznikol Slovenský zväz ochrancov prírody (ďalej SZOP) a nadával na činnosť Zborov ochrancov prírody. Prvá polovica sedemdesiatych rokov sa spája s menom predsedu SZOP Emila Mazúra a tajomníka ÚV SZOP Andreja Fedorka. „Vytvorená organizačná štruktúra a model činnosti zväzu ostali takmer nezmenené až do jesene 1989. Charakterizovala ich vertikálno-pyramídálna hierarchia a direktívny centralizmus; akákoľvek nezávislosť bola hatená, prípadne sankcionovaná,“ konštatuje ekológ a ochranár Mikuláš Huba.¹⁶ Profesor Emil Mazúr sa dostal do čela SZOP na III. zjazde zväzu v roku 1975. Na ňom došlo k decentralizácii stanov a k rozšíreniu činnosti zväzu o starostlivosť o krajinu. Po celom Slovensku existovala siet' okresných výborov a základných organizácií Zväzu, najmä v druhej polovici osemdesiatych rokov došlo k navýšeniu členskej základne. Mestský výbor SZOPK bol len v Bratislave a v Košiciach. V roku 1979 začal SZOPK vydávať časopis *Poznaj a chráň*. Okrem toho, že mal slúžiť ako sprostredkovateľ informácií pre členov zväzu sa v ňom tiež objavovali rôzne odborné články týkajúce sa ochrany prírody a životného prostredia. V roku 1986 sa stal aj spravodajcom Ústredia štátnej ochrany prírody. Od roku 1990 vychádzal pod názvom *Ekopanoráma*.

¹⁵ STOCKMANN, V.: *Dejiny ochrany prírody na Slovensku*. Banská Bystrica 2013, s. 411.

¹⁶ HUBA, M.: *Môj vesmír II*. Bratislava 2014, s.17.

Garnitúra v ústrednom výbore SZOPK zostala viac-menej nezmenená až do VI. zjazdu SZOPK. Na VI. zjazde konajúcim sa pári pred novembrovými udalosťami v roku 1989 sa stretla staršia „spokojná“ generácia, indiferentní členovia a opozičná skupina predstavovaná najmä bratislavským krídlom. Vedúci základnej organizácie 6 Mikuláš Huba hovorí o konflikte medzi princípom „fedorkizmu“ a autentickým altruistickým ochranárstvom.¹⁷ Ústredný výbor SZOPK schvaľoval najmä neškodné aktivity a nedalo sa konštatovať, že by nadšenie pre dobrovoľnícke aktivity zdieľali aj členovia predsedníctva.

Už pred konaním Zjazdu bratislavskí ochranári agitovali a stretávali sa s okresnými organizáciami, ktorých podporu chceli získať pri presadzovaní nových Stanov SZOPK. Navrhli v nich oslabenie direktívneho riadenia a demokratizáciu. Ján Budaj navrhoval vyradenie SZOPK z Národného frontu SSR a Vladimír Ondruš dokonca žiadal zo stanov vypustiť vedúcu úlohu strany. Vďaka ich iniciatíve sa presadili tajné volby, v ktorých do nového Predsedníctva SZOPK neboli zvolení ani jeden z jeho pôvodných členov a predsedom sa stal profesor Rudolf Midriak. „Hoci sa vystúpenia delegátov rozlišovali protikladnými stanoviskami, prevládal názor, že napriek obetavej práci zväzu strácalo jeho vedenie v poslednom období dynamiku a autoritu a stalo sa brzdou nových progresívnych prúdov v ochranárskom hnutí.“¹⁸ Ochranár a vedúci ZO 13 Juraj Flamik v súvislosti so zmenami na Zjazde skonštatoval: „Musíme vytvoriť modernú organizáciu, v ktorej budú rozhodujúce názory ľudí a ich vzájomná tolerancia. Budúcnosť by mala umožniť právo na názor, i keď obsahuje znepokojenie, kritiku či obžalobu, umožniť právo konať podľa svojho presvedčenia.“¹⁹ Z bratislavskej mestskej organizácie sa do Predsedníctva SZOPK dostali Mikuláš Huba, ktorému pripadla funkcia podpredsedu, a novinárka Hana Somorová.

Fenomén bratislavského ochranárstva

Mimoriadne silné a rozvinuté ochranárské hnutie bolo v Bratislave, no pôsobilo po celom Slovensku. Za predchodcu ochranárskych hnutí v Bratislave sa dá považovať Bratislavský okrášľovací spolok ktorý už v druhej polovici 19. storočia vo vtedajšom Prešporku zakladal rôzne parky a záhrady. V období komunizmu môžeme hovoriť o prvých ochranárskych aktivitách v šesťdesiatych rokoch najmä v spojení so snahou o záchranu bratislavského Podhradia. „Priam nenávistná deštrukcia mestského jadra Bratislavu – ešte v polovici 19. storočia jedného z najpozoruhodnejších barokových miest strednej Európy – ukazuje názorne

¹⁷ HUBA, M.: *Môj vesmír II*, s.19.

¹⁸ MRAVEC, J.: Po VI. zjazde slovenských ochrancov prírody a krajiny. In: *Lud*, 42, 1989, s. 4.

¹⁹ MRAVEC, J.: „Po VI. zjazde slovenských ochrancov prírody a krajiny.“ In: *Lud*, roč. 42, č., 1989, s. 4.

absenciu povedomia mestskosti či centra u kmeňa Slovákov.²⁰ Kvôli výstavbe Mostu SNP došlo k zburaniu historických budov v Židovskej štvrti a neologickej synagógy na Rybnom námestí, ktoré preťala nová cestná komunikácia spájajúca novo vystavanú Petržalku s centrom mesta. „O búraní podhradia sa uvažovalo od polovice 20. storočia. Okrem dopravnej situácie potrebovali vyriešiť aj kriminalitu. Nachádzala sa tu väčšina bratislavských nevestincov a Štátnej bezpečnosti nevedela nad týmto územím udržať kontrolou,“²¹ povedal historik umenia Ivo Šassel. „Sme jednou z mála krajín, ktorá si zbúrala takmer polovicu pamiatkovej rezervácie v čase, keď ostatné krajiny práve tieto centrálne miest začali vyhlasovať za chránené územia.“²² Platformou pre boj o zachovanie podhradia bol týždenník *Kultúrny život*. Išlo však skôr o ojedinelé aktivity. „Po niekoľkoročnej normalizácii odmlke štafetu týchto snažení začína na konci sedemdesiatych a začiatku osemdesiatych rokov preberať vynárajúce sa bratislavské ochranárstvo...“²³

V rámci mestskej organizácie SZOPK – vedľa štatutárnych orgánov – existovali komisie, sekcie a rôzne neformálne skupiny. Zatiaľ čo v komisiách boli väčšinou odborníci na danú tému (ochrana flóry, historických štruktúr krajiny, tvorba a ochrana chránených území), sekcie boli početnejšie. Jej členovia nemuseli byť odborne fundovaní v problematike a často realizovali rôzne brigády. V osemdesiatych rokoch existovala Sekcia pre ochranu ľudovej architektúry a jej zázemia, Sekcia pre ochranu technických pamiatok, Sekcia ochrany vysokohorskej prírody, Sekcia so zameraním na životné prostredie Petržalčanov a Sekcia komplexnej starostlivosti o ŠPR Šúr. V Bratislave tiež fungovala Oblastná herpetologická skupina pri základnej organizácii 3. Spravodajom vydávaným mestskou organizáciou SZOPK bol *Ochranca prírody*, ktorý v ideálnom prípade vychádzal štyrikrát ročne. Zhruba od polovice osemdesiatych rokov stúpa jeho grafická aj odborná úroveň. „Každé číslo robíme doslova „na kolene“, pre povolenie vydať ho musíme predložiť texty každého čísla na registráciu spolu s dvoma posudkami odboru kultúry NVB a napokon hľadáme tlačiareň, ktorá by bola ochotná vziať takúto nerentabilnú objednávku,“²⁴ konštatoval šéfredaktor Mikuláš Lisický. Situáciu porovnáva s pražskou *Nikou* vychádzajúcou bez nutnej byrokracie a na základe paušálneho povolenia.

Mestský výbor SZOPK, sídliaci na vtedajšej Markušovej 2 v Bratislave (Mariánska 2), sa koncom sedemdesiatych rokov spája s menami predsedu Milana Kováčiča a podpredsedu Mikuláša Lisického. Ten bol taktiež šéfredaktorom *Ochranc-*

²⁰ ŠTRAUSS, T.: *Utajená korešpondencia*, Bratislava 1999, s. 33.

²¹ KALINOVÁ, B. „Plánovači chceli kedy si zburáť aj Bratislavský hrad.“ *Sme*. [online]. [citované 2020-01-26]. Dostupné na: <https://bratislava.sme.sk/c/7084637/planovaci-chceli-kedy-si-zburat-aj-bratislavsky-hrad.html>

²² Tamtiež.

²³ HUBA, M.: „Diskusný príspevok.“ In: *Bratislava/nahlas po desiatich rokoch*. Bratislava 1998, s. 29.

²⁴ LISICKÝ, M.: Bude ako nebolo. Správa o činnosti MVSZOPK Bratislava za obdobie 1979-1984. In: *Ochranca prírody*, 8, 1984, č. 1, s. 6.

cu prírody. Podľa jeho slov, „jednako, občas sa zdá, že SZOPK supluje /viac alebo menej úspešne/ z rôznych dôvodov neexistujúce spoločenské organizácie, napr. pre ochranu kultúrnych a technických pamiatok.... sympatické pritom je, že zväz ochrancov prírody, na rozdiel od iných záujmových združení, neprináša svojim členom /s výnimkou platených funkcionárov/ žiadne materiálne výhody. Ba čím úspešnejší bude vo svojej činnosti, tým bližšie bude k svojmu zániku.“²⁵

Ešte začiatkom osemdesiatych rokov disident a kurič Ján Budaj, ktorý sa v tomto období začal objavovať medzi ochranármi, reflekтуje pokles počtu aktívnych ochranárov. Ako dôvody uvádza nedostatok propagačných materiálov, resp. schopnosti aktivizovať nových členov či uzavretosť a izolovanosť ochranárov. „Aj naďalej sa zostáva pri koncepcii ochranárov a laikov, aj naďalej za „pravého ochranára“ platí len ten, kto prejavuje vcelku nebežné supervlastnosti. Nesmie mu vadiť večný organizačný amaterizmus a organizačná liknavosť našej mestskej organizácie, nedostatok základných predpokladov, musí mať veľa voľného času na niekedy aj trochu márne brigády a často márne schôdze...“²⁶ Vníma tiež selektívnosť v kritike ekonomickej prosperujúcich podnikov. S jeho názorom polemizujú na minikonferencii „Perspektívy bratislavského ochranárstva“ viacerí ochranári. Mikuláš Huba pripustil oprávnenosť Budajových poznámok, no zároveň poukázal na to, že aj vedúci základných organizácií sú tiež len dobrovoľníci. „Organizujú každomesačné stretnutia, vytvárajú pre členov desiatky realizačných príležitostí čo najúčinnejšie sa podieľať na ochranárskom hnutí.“²⁷ Mikuláš Lisický poznamenal, že k poklesu počtu členov došlo v dôsledku škrtov, ktoré boli nutné, aby Zväz neboli organizáciou „mŕtvych duší“.²⁸

Po období relatívnej stability Mestského výboru v roku 1983 po politicky podfarbených kauzách a kvôli dlhodobej podozrievavosti ústredného výboru SZOPK voči extravagancnému Kovačičovi došlo k jeho odvolaniu a strate členstva vo Zväze.²⁹ Do Mestského výboru sa dostal Mikuláš Huba a posilnila sa pozícia umiernejšieho a odborne fundovaného Lisického. V roku 1984 vtedajší primátor Bratislavky Ladislav Martinák na zasadnutí mestského výboru KSS a Národného výboru Bratislavky o tvorbe a ochrane životného prostredia v Bratislave na margo ochranárov hovoril o „... údajných extrémistických názoroch, nevhodných formách, neuvážených záveroch a nereálnych požiadavkách, ktoré škodia nielen rozvoju nášho mesta, ale spochybňujú často aj samotné úsilie ľudí, ktorým ochrana prírody a krajiny leží na srdeci.“³⁰

²⁵ LISICKÝ, M.: Na úvod. In: *Ochranca prírody*, 12, 1988, č. 1, s. 3.

²⁶ BUDAJ, J.: Ako ďalej? In: *Ochranca prírody*, 7, 1983, č. 2, s. 24.

²⁷ HUBA, M.: Perspektívy bratislavského ochranárstva. In: *Ochranca prírody*, 8, 1984, č. 2-3, s. 19.

²⁸ Tamtiež, s. 20.

²⁹ HUBA, M.: *Ideál – skutočnosť – mytus: príbeh bratislavského ochranárstva*. Banská Bystrica 2008, s. 173.

³⁰ Naši dopisovatelia hlásia. In: *Ochranca prírody*, 8, 1984, č. 2-3, s. 57.

Po vydaní *Bratislavu/nahlas* sa ústredný výbor SZOPK dištancoval od aktivít bratislavských ochranárov a dovedajšia predsedníčka mestského výboru SZOPK Eva Votavová rezignovala na svoju funkciu. Po nej ju prebral Mikuláš Huba. Dňa 5. apríla 1989 sa v areáli Mičurinsko-technického strediska konala Mestská konferencia SZOPK a došlo na nej k definitívному posilneniu pozícii najaktívnejších základných organizácií v Bratislave – č. 6, č. 7, č. 13 a č. 16. Podpredsedami výboru boli v roku 1989 Juraj Flamik, Vladimír Ondruš, Peter Tatár a Pavel Šremer.³¹ Po Mikulášovi Lisickom bol šéfredaktorom *Ochrancu prírody* Ján Budaj. Na konferencii sa stretlo aj mnoho osobností spoločenského života – Soňa Szomolányi, Martin a Zora Bútorovci, Vladimír Krivý, Fedor Gál, Miroslav Kusý, Peter Zajac a aj Josef Vavroušek. Peter Zajac na konferencii predniesol príspevok, v ktorom napísal: „V čase československej negativity a ľahostajnosti... sa zrazu ocitáme v prostredí, ktorého hlavným znakom je dôvera vo vlastné sily a vnútorná istota o svojej činnosti...“³² Na stretnutí sa viedla otvorená diskusia o problémoch a výsledkom stretnutia boli množstvo podnetov a návrhov adresovaných vláde ČSSR.

V Bratislave pôsobilo mnoho základných organizácií SZOPK. Ich členovia sa angažovali v rôznych oblastiach – v otázke ochrany tatranských Roháčov, Devínskej kobyly, Šúru, Abrodu, Rusoviec či Horského parku. V druhej polovici 80. rokov sa navýšil počet základných organizácií s rôznymi poľami pôsobnosti a zameraním. „Za najvýstižnejšiu charakteristiku by som považoval skutočnosť, že v našich radoch (ale nielen tam) pribúda čoraz viac ľudí, ktorí nie sú ľahostajní k prostrediu, v ktorom žijú a nemenia sa zmieriť s tým, ak sa veci riešia polovičato, „akoby“ a nekompetentne. Sú preto otvorené kritickí, ale zároveň iniciatívni pri hľadaní nápravy. Ochrancovia prírody opustili pozície bolestínstva a imputovaného pocitu krivdy a angažovane vystupujú na obranu hodnôt, ktoré považujú za prvoradé.“³³ Napriek tomu, že boli súčasťou oficiálnych štátnych štruktúr sa bratislavské základné organizácie, najmä 6 a 13, postupne stávali platformou pre mnohých alternatívne zmýšľajúcich ľudí. „Šestka“ vznikla na báze dobrovoľníkov, ktorí po celom Slovensku vo voľnom čase vyhľadávali a opravovali chátrajúce drevenice či iné pamiatky ľudovej architektúry. Taktiež sa zaslúžili o záchranu vodných mlynov v Kvačianskej doline a kláštora v Marianke. Angažovali sa v boji o záchranu historických cintorínov v Bratislave, tiež apelovali na vládu v otázke prehodnotenia výstavby Vodného diela Gabčíkovo-Nagymaros. „Trinástka“ bola zložená z dobrovoľníkov, ktorí sa stretli na táborech mládežníckej organizácie Stromu života pri oprave Čiernochronskej železnice. Pomáhali tiež v Banskej Štiavnici pri obnove banských jarkov a iných pamiatok.

Základné organizácie 6 a 13 spolu zastrešili vydanie známej publikácie *Bratislavu/nahlas* (1987), kde zhrnuli všetky neduhy životného prostredia Bratislavы.

³¹ HUBA, M.: *Ideál – skutočnosť – mýtus: príbeh bratislavského ochranárstva*, s. 174.

³² Tamtiež, s. 114.

³³ LISICKÝ, M.: Na úvod. In: *Ochranca Prírody*, 12, 1988, č. 1, s. 3.

Kritický tón a obrovský záujem verejnosti o katastrofálne podmienky života spôsobeného nevyvolal žiadnu reakciu štátnej moci. Po odvysielaní informácie o vydaní tohto dokumentu na stanici Hlas Ameriky však bolo začaté vyšetrovanie ochranárov. Prípad so záujmom sledovala aj ŠtB a zasahovala do diania pomocou rôznych anonymov či udaní. Na stránkach denníka KSS *Pravda* sa rozpútala diskreditačná kampaň, no dá sa konštatovať, že renomé ochranárov, ktorých mnohí poznali vďaka ich všeobecne prospešným aktivitám sa práve kvôli negatívnej reakcii štátnej moci ešte navýšilo. „Možno je to práve mozaika rôznych, slobodne vyslovovaných názorov, ktorá robí našu organizáciu príťažlivou a životaschopnou. Možno je práve preto tak „prírodnierska“, že sa jej členstvo skladá nielen z prírodovedcov či prírodopiscov, ale i technikov, historikov, robotníkov, umelcov, psychológov a tak ďalej.“³⁴ V rámci mestskej organizácie SZOPK v Bratislave sa stretlo mnoho osobností so silným ekologickým cítením a dobrými organizačnými schopnosťami. Práve ukotvenie v oficiálnej organizácii vnímali ako prostriedok vykonávania mnohých činností, ktoré by inak nemohli robiť. Ďalšou devízou ochranárskeho hnutia bol fakt, že sa venovali veľmi širokému diapazonu aktivít, čiže dokázali osloviť naozaj širokú skupinu obyvateľstva. Podľa prieskumu uskutočneného Petrom Tatárom na jeseň 1988 sa mestská organizácia SZOPK v Bratislave zaoberala až 111 rôznych aktivitami.³⁵

Náprotivkom populárneho hnutia Brontosaurus v Čechách bol na Slovensku tzv. Strom života. Bol založený v roku 1979 a podobne ako jeho český pendant spadal pod SZM, konkrétnie vznikol na pôde Komisie pre tvorbu a ochranu životného prostredia SZM. Zameraním sa takisto podobal na Brontosaurus – pod jeho záštitou sa konali mnohé dobrovoľnícke mládežnícke tábory – prvý sa konal na hrade Tematín. V osemdesiatych rokoch sa s činnosťou Stromu života spája záchrana Čiernochronskej železnice v Hronskom Balogu. „Počas desiatich ročníkov Táborov Stromu života odpracovali tisíce mladých ľudí bezplatne desaťtisíce brigádnických hodín a rozhodujúcim spôsobom prispeli k jej záchrane.“³⁶ Taktiež pôsobili v Banskej Štiavnici, na Spišskom aj Trenčianskom hrade, v Jurskom Šúri či v Rusovciach. Často dochádzalo k spolupráci medzi základnými organizáciami SZOPK, ČSOP a hnutiami Strom života a Brontosaurus. Koncom osemdesiatych rokov bratislavskí študenti z Gymnázia na ulici Ivana Horvátha hodnotili hnutie Brontosaurus pozitívnejšie než Strom života: „Prečo je Brontosaurus v Čechách neformálnejší, uvoľnenejší a hlavne masovejší?“³⁷

V roku 1988 vznikla Ružomberská ekologická iniciatíva. V Ružomberku dlhú dobu ovzdušie zamorovali Severoslovenské celulózky a papierne a opäťovne dochádzalo k únikom zapáchajúceho toxického plynu – metylmerkaptánu. „V Bie-

³⁴ Tamtiež.

³⁵ Prieskum 111. In: *Ochranca prírody*, 12, 1988, č. 3-4, s. 78.

³⁶ BÍLEK, A.: História, záchrana a súčasný stav Čiernochronskej lesnej želenice. *Železnice* [online]. [citované 2020-04-13]. Dostupné na: <https://www.rail.sk/arp/slovakia/history/h900-2.htm>

³⁷ Stručne.... In: *Ochranca prírody*, 13, 1989, č. 1-2, s. 42.

lom Potoku konštantne horela čierna skládka odpadov, plynofikácia nebola tak veľká, ako teraz a ľudia kúrili uhlím a drevom. Do toho tehelná a výroba celulózy. Ružomberok bol Londýn. Jedna veľká hmla a neskutočný smrad.³⁸ Neúnosné podmienky života v meste viedli sedemnásť občanov k tomu, aby spísali list požadujúci nápravu. V liste žiadali obmedzenie úniku toxicických plynov o 50 % a taktiež odškodenie, v čom sa inšpirovali obyvateľmi ľahko znečistených severných Čiech. Poslali ho predsedovi slovenskej vlády Ivanovi Knotekovi, národnému výboru v Ružomberku, Verejnej bezpečnosti, školám, továrnam a ďalším inštitúciám.³⁹ Neúspech podpisovej akcie, s ktorou chceli spojiť list, však zrejme spôsobil strach občanov – podpísalo ju len asi 500 ľudí. O pár dní sa rozbehlo vyšetrovanie. „Hľadali protisocialistické živly a písací stroj spochybňujúci vedúcu úlohu strany...“⁴⁰ V roku 1989 navštívila Ružomberok vládna delegácia a prisľúbila inštalovanie filtrov a zlepšenie situácie.

Podľa informácie ŠtB bola v okrese Liptovský Mikuláš založená odbočka medzinárodnej organizácie Greenway, ktorá si kládla za cieľ zjednotiť republikové a štátne ekologické hnutia v socialistických štátoch.⁴¹ Išlo o siet' ochranárskych zoskupení v socialistických štátoch so zameraním na znečistenie ovzdušia. Vznikli z iniciatívy holandskej vlády a jedno z prvých stretnutí zorganizovali ochranári v drevenicovej osade na Podšípe. „Vládna moc a jej „bezpečnostné zložky“ sa na to dobre pripravili a hermeticky uzavreli všetky prístupové cesty. Napokon sa podujatie predsa uskutočnilo.“⁴²

V roku 1974 v Trnave Pavol Lím založil festival Ekotopfilm. Jeho vznik bol dôsledkom izolovanosti socialistických štátov od západného sveta. „Tesne po skončení vysokej školy sme s kamarátom debatovali o tom, že z nedostatku informácií úplne zakrpatieme. Cestovať sa nedalo, odborná literatúra nebola, účasť na konferenciách bola nereálna.“⁴³ Zahraničné filmy sa im podarilo získať na rôznych ambasádach. Spociatku išlo najmä o premietanie vedecko-náučných filmov s technickou problematikou, čo naznačoval aj pôvodný názov Festival odborných filmov. Až neskôr sa pridružili aj ekologické témy a taktiež súvisiace semináre. Čoraz viac sa festival zameriaval na environmentálnu výchovu mládeže a trvalo udržateľný rozvoj. „Termíny ako ekológia či environmentalistika ešte neexistovali, chýbali aj odborníci. Vtedy sa im hovorilo ochranári a s technikmi boli na

³⁸ KRAVČÁK, P.: Petícia proti zápachu v meste vznikla už za socializmu. *Ružomberský magazín* [online]. [citované 2020-03-13] Dostupné na: <https://rmagazin.sk/peticia-proti-zapachu-v-meste-vznikla-uz-za-socializmu/>

³⁹ Tamtiež.

⁴⁰ Bolo nás sedemnásť. In: *Ružomberský hlas*, 1, 1990, č. 6, s. 1.

⁴¹ 1989, február, Praha. Správa o štátnej bezpečnostnej situácii v SSR za rok 1988. In: *1988 – Rok pred zmenou*. Bratislava 2009, s. 202.

⁴² HUBA, M.. *Ideál – skutočnosť – mytus: príbeh bratislavského ochranárstva*, s. 72.

⁴³ KRBATOVÁ, L.: Cestovať sa nedalo. Ale existovalo kino. *Pravda* [online]. [citované 2020-03-02]. Dostupné na: <https://zurnal.pravda.sk/spolocnost/clanok/296515-cestovat-sa-nedalo-ale-existovalo-kino/>

nože. Technici tvrdili, že ochranári chcú vrátiť ľudí do jaskýň, ochranári zasa, že technici chcú zničiť našu modrú planétu,⁴⁴ tvrdí Lím.

Festival s priamym zameraním na ekológiu, inšpirovaný ostravským Ekofilmom v Bratislave v osemdesiatych rokoch organizovali v spolupráci s viacerými kinami v menšom meradle bratislavskí ochranári, najmä Katarína Šimončičová.⁴⁵ Sprevádzali ho tiež diskusie a besedy pre mládež a širokú verejnosť. Filmy z rôznych štátov poukazovali na globálne aj lokálne environmentálne problémy a boli spojené s diskusiou. Návštevnosť po propagácii v bratislavskom Večerníku a Technických novinách postupne rástla.

V Bratislave tiež vznikol Klub ekologickej novinárov. Jeho zakladateľom bol novinár a ochranár Kamil Procházka. Zviditeľňovali a pomáhali odhalovať mnohé ekologickej témy. Mikuláš Huba o Klube povedal: „Prispeli k tomu, že ochranári - teda dobrovoľní ochrancovia prírody, pamiatok a životného prostredia - patrili počas Nežnej revolúcie i v prvých mesiacoch po nej k najuznávanejším spoločenským silám na Slovensku.“⁴⁶

Okrem kooperácie medzi českými a slovenskými mládežníckymi hnutiami Strom života a Brontosaurus dochádzalo aj k spolupráci medzi bratislavskými, českými a moravskými ochranármami. Ked' sa český biológ a signatár Charty 77 Pavel Šremer začiatkom sedemdesiatych rokov prestáhol do Bratislavu, skontaktoval sa s ochranármami zo základnej organizácie 6. Aktivity spojené s ochranou Podunajska a bojom proti výstavbe Vodného diela Gabčíkovo-Nagymaros boli významnou kapitolou v dejinách ochranárskeho hnutia, zosobnenou práve v postave Šremera a Mikuláša Hubu. Problém vysypania lužných lesov a ďalšie negatívne dôsledky vybudovania vodného diela boli v osemdesiatych rokoch jednou z najdiskutovanejších tém v oblasti ekológie v Československu. S bratislavskými ochranármami si informácie vymieňal aj Ivan Dejmal, dôležitá postava českých ekologickej kruhov. Angažoval sa v Ekologickej skupine Charty 77 a vydával samizdat *Ekologický bulletin*, ktorý sa často venoval práve téme Vodného diela Gabčíkovo-Nagymaros: „V poslední době se i ve stranických dokumentech objevují slova o ochraně přírody, ale praxe je taková, že se tady dává přednost několika stům megawattů před mnoha desítkami kilometrů čtverečních lužního lesa, před úrodnou obilní oblastí a před obrovskými zásobami pitné vody.“⁴⁷

Prostredníctvom Šremera sa ochranári kontaktovali aj s Ivanom Makáškom. Makásek pôvodne viedol v rámci TIS-u skupinu Taraxacum. Po zániku TIS-u prešla skupina pod ČSOP a neskôr Makásek pôsobil aj ako šéfredaktor

⁴⁴ Tamtiež.

⁴⁵ HUBA, M.: Miniekofilm v parlamente II – úvodné slovo Mikuláša Hubu. *Slovenský ochranársky snem* [online]. [citované 2020-03-02]. Dostupné na: <http://www.ochranari.sk/miniekofilm-v-parlamente-ii-uvodne-slovo-mikulasa-hubu>

⁴⁶ Slovenskí mladí reportéri pre životné prostredie druhí najlepší na svete. In: *21. storočie*, 16, 2013, č. 2, s. 10.

⁴⁷ Vodní dílo Gabčíkovo-Nagymaros. In: *Ekologický bulletin*, 1, 1987, č. 1, s. 9.

ochranárskeho časopisu *Nika*. Ochranári sa spolupracovali aj s Ekologickou sekciou ČSAV – český ekológ Josef Vavroušek bol uvedený aj ako spoluautor *Bratislavy/nahlas*. Po jej vydaní sa v Prahe uskutočnil seminár o životnom prostredí hlavných miest.

Blízke kontakty rozvinuli ochranári s brnianskymi geografmi Antonínom Bučekom a Janom Lacinom, taktiež spolupracovali s brnianskym ochranárskym časopisom *Veronica*. Podobne ako českí a moravskí ochranári podporovali slovenských ochranárov vo viacerých kauzách, tak aj slovenskí sa angažovali v Čechách a na Morave. Oponovali úmyslu postaviť Vodnú cestu Dunaj-Odra-Labe, nesúhlasili s postavením televízneho vysielača na vrchu Děvín a tiež pomáhali pri presádzaní vzácných rastlín z dna budúcej dolnej nádrže vodného diela Nové Mlyny.

* * *

Ochranárstvo malo v Československu v rôznych podobách dlhú tradíciu. Najmä od sedemdesiatych rokov v sebe spájalo pestrú skupinu vedcov, odborníkov a nadšencov. Ekológia sa od šesťdesiatych rokov dostávala do popredia, čo súviselo so vznikom globálnych hnutí poukazujúcich na rôzne environmentálne záťaže. Nezávislé ekologické iniciatívy koncom osemdesiatych rokov v Československu často vznikali kvôli neúnosnému stavu životnému prostredia v najmä priemyselných regiónoch. Napriek tomu, že zlý stav životného prostredia v Československu bol štátnym orgánom dobre známy, k výraznejším zlepšeniam nedošlo. Iniciatívu na poli ekológie preberali dobrovoľníci, zachraňujúci ohrozené rastliny, rozpadajúce sa drevenice a iné historické pamiatky. Spolu s vedcami upozorňovali na mnohé toxické javy existujúce v industrializovanom prostredí miest a tak pôsobili proti všeobecnej ľahostajnosti, nezáujmu, pocitu bezmocnosti a neinformovanosti.

Conservationist Movement and Environmental Initiatives in the Czechoslovak Socialist Republic up to 1989.

JÚLIA ČÍŽOVÁ

This paper analyses the tradition of environmentalism in the Communist Czechoslovakia, maps out various environmental activities and investigate the linkage between Czech Republic and Slovakia in this regard. Even though the beginnings of the proto-environmental activities under socialism can be dated back to late 1960s, they built upon deeper traditions of scouting, woodcraft and tramping. State encouraged these activities as long they remained apolitical. Official nature protection unions were made up of various dedicated volunteers

– amateurs and students, but also of well-respected scientists and experts. They tended to abandoned historical sites, endangered nature reserves and petitioned against harmful decisions regarding the environment. Some of them held specialised ecology seminars at the Czechoslovak Academy of Sciences. As the situation with air and water pollution worsened in the 1980s, environmental initiatives grew in numbers. Mirroring their counterparts from other communist states, they became more outspoken about the fact that this was, to a large extent, the result of the communist mismanagement and the failing economy.

SPRÁVY

VOLEBNÍ MACHINACE PŘI VOLBÁCH NA SLOVENSKU V LETECH 1920-1935

(krátká zpráva o řešení grantu GA ČR č. 132 248 – nejisté mandáty)

JAN RYCHLÍK

Řešitelský tým pracovníků Masarykova ústavu a archívu AV ČR (Pavel Fabini), Národního archívu (David Hubený) a Katedry historie Fakulty pedagogické a přírodovědně-humanitní Technické univerzity v Liberci (Jan Rychlík, Tomáš Zouzal, Katerina Portmann) v tomto roce dokončuje výzkumný projekt s názvem „Nejisté mandáty“. Výzkum se týká volebních machinací a ovlivňování voleb v období 1848-1939 v českých zemích a v Československu. S ohledem na potíže způsobené pandemií byla lhůta k řešení prodloužena o šest měsíců, tj. do konce června 2021. Následující krátká zpráva se týká výzkumu tohoto problému při volbách na Slovensku v letech 1920-1935.

Na rozdíl od uherských dob se volební machinace za první republiky na Slovensku děly formálně v mezích zákonů, byť často tyto zákony byly aplikovány proti původnímu záměru zákonodárce. Na prvním místě je třeba jmenovat rozdelení voličů do volebních krajů. Současně se schválením ústavy 29. února 1920 byly schváleny i volební řády pro poslaneckou sněmovnu a pro senát.¹ Pro volby do poslanecké sněmovny Slovensko tvořilo celkem sedm volebních krajů, v nichž se volilo celkem 62 poslanců (z celkového počtu 300), pro senát čtyři kraje, v nichž se volilo 31 senátorů (z celkového počtu 150), později od roku 1925 jen 61 poslanců a třicet senátorů.² Poslanci a senátoři ze slovenských krajů tedy tvořili 20%. Tento poměr přibližně odpovídal poměru počtu obyvatel Slovenska k počtu obyvatel celé republiky, který v roce 1921 22,01% obyvatelstva republiky³. Důležitější ale bylo to, že volební kraje byly rozděleny tak, aby maďarské obyvatelstvo, obecně považované za nespolehlivé, volilo poměrně méně poslanců a senátorů, než obyvatelstvo slovenské. Maďarské obyvatelstvo se „rozředilo“ v rámci XVI. volebního kraje se sídlem v Nových zámcích (patřila sem Bratislava-město i Bratislava-vidiek a malacký okres i nitranský okres – volilo se zde 11 poslanců). Volební kraj XX se sídlem v Košicích, kde bylo nejvíce maďarských voličů, volil jen 7 poslanců, zatímco sousední, mnohem méně lidnatý kraj XXI se sídlem v Prešově, jich volil 10.

¹ Zák. č. 123/1920 Sb. a č. 124/1920 Sb.

² Zák. č. 205/1925 Sb. ze dne 15. 10. 1925 a zák. č. 206/1925 Sb. z 15. 10. 1925. Poslední úprava byla provedena zák. č. 58/1935 Sb. ze dne 11. dubna 1935.

³ V Československu bylo 13 613 172 obyv., na Slovensku 2 996 336, obyvatelstvo Slovenska tedy tvořilo 22,01% obyvatelstva republiky.

Existovala možnost vyloučení části „nepohodlných“ voličů přímo z volebního práva. Podmínkou volebního práva bylo totiž zapsání do voličského seznamu v některé obci, přičemž volič mohl být zapsán pouze v jedné obci. Tuto zásadu stanovil zákon o stálých seznamech voličských z 19. prosince 1919.⁴ Zápis do voličského seznamu byl tedy *conditio sine qua non* a bez trvalého bydliště v obci do něj nikdo nemohl být zapsán. Trvalý pobyt musel být skutečný a musel trvat alespoň tři měsíce před datem vyložení voličských seznamů před volbami⁵, nestačila tedy samotná policejní přihláška pobytu, jestliže občan ve skutečnosti v obci nebydlel. Otázka faktického pobytu v obci byla často předmětem stížností k volebnímu soudu a to nejen na Slovensku.⁶ O včasné zapsání do voličského seznamu v místě bydliště se musel každý občan postarat sám. Protože ale evidence občanů byla především na Slovensku značně nedokonalá ve dvacátých letech často neúplná a především na Slovensku bylo poměrně běžné, že se lidé o volby nestarali a především ve dvacátých letech byla ještě část obyvatelstva negramotná (hlavně na východě země), docházelo často k tomu, že někteří občané mající v obci trvalý pobyt do seznamů včas zaneseni nebyli. Až do roku 1927, kdy vláda panské koalice zbavila vojáky volebního práva, to byli často právě vojáci základní služby, kteří včas nebyli zapsáni do volebních seznamů v posádce, kde sloužili a tím jim bylo znemožněno volit. Kromě toho si opoziční strany stěžovaly i na to, že do kasáren nejsou dodávány jejich kandidátní listiny.

Dalším problémem byla otázka státního občanství. Podle zákona č. 236/1920 Sb. z 9. dubna 1920 se československými občany stali ti někdejší rakouští a uherští státní příslušníci, kteří nejpozději 1. ledna 1910 získali domovské právo v některé obci ležící nyní na československém území a neztratili je do nabytí účinnosti zákona, a (samozřejmě jejich přímí potomci).⁷ Řečeno jinak: československými státními občany nebyli ti někdejší rakouští a uherští občané, kteří sice bydleli trvale na v některé obci na území Československa, ale nezískali zde nejpozději 1. ledna 1910 domovské právo. Toto opatření se na Slovensku a Podkarpatské Rusi dotklo především osob maďarské národnosti, jejichž domovské právo leže-

⁴ Zák. č. 663/1919 Sb.

⁵ Volit ani být voleni proto nemohli českoslovenští občané trvale žijící v cizině, a to ani v případě, že v den volby přijeli na území Československé republiky.

⁶ Srv. např. Národní archív (dále NA), fond Volební soud (dále VS), inv. č. 608-680, k. 14 a 15, čj. 15-87/1927: stížnost Antonia Melzera z Duchcova proti zapsání 73 osob do voličských seznamů v Duchcově, protože bydlí v ruských baráćích v katastru obce Zabrušany a Ledvice.

⁷ Občany se stávaly nezletilé děti československých občanů (i když samy domovské právo na území Československa k 1. lednu 1910 neměly), dále osoby mající trvalé bydliště na území po-stoupěném Německou říší Československu (Hlučínsko) a jejich děti, i když samy trvalé bydliště na tomto území neměly a bývalí rakouští či uherští občané, kteří sice k 1. lednu 1910 neměli domovské právo na území ČSR anebo jej později ztratili, pokud byli po 28. říjnu 1918 přijati za trvalé úředníky československého státu nebo československého státního ústavu či podniku. Žena sňatkem vždy nabývala domovské právo a tedy i státní příslušnost manžela, zatímco ne-manželské děti měly vždy domovskou a státní příslušnost matky.

lo v původní obci mimo území republiky. Naproti osoby, které byly „podle rasy a jazyka Čechoslováky“, tj. etničtí Češi a Slováci, byli zákonem jednostranně zvýhodněni: i v případě, že měli domovské právo v obci mimo území republiky, mohli získat československé občanství prohlášením (opcí).⁸

Pro určení, kdo je občanem, měla navíc velký význam skutečnost, že podmínky nabytí domovského práva v obci se v Předlitavsku a Zalitavsku (a tedy i v českých zemích a na Slovensku) lišily. V Předlitavsku zákon podle zákona z 3. prosince 1863 o domovském právu,⁹ měl každý domovské právo tam, kde měl při vstoupení zákona v platnost už dříve trvalé bydliště a ani pokud se přestěhoval, jeho domovské právo se neměnilo. V podstatě záleželo na samotné obci, do níž se přistěhoval, zda jej do svého svazku příjme, byť novela zákona z 5. prosince 1896¹⁰ stanovovala, že nejsou-li proti žadateli námitky (tj. především nebyl-li trestán), platí-li rádně obecní daně a bydlí v obci alespoň deset let, má nárok na udělení domovského práva v této obci. O takovéto udělení ale musel výslovně požádat a musela mu o tom být vydána listina – domovský list. Pouze státní a veřejní zaměstnanci nabývali automaticky ex lege domovské právo v místě svého působení. Uheršký zákon č. XXII/1886 v návaznosti zákona na zákon č. V/1876 naproti tomu připouštěl (§ 10) udělení domovského práva automaticky po čtyřletém pobytu v obci, pokud zde za tuto dobu alespoň jednou platil daně. Písemný důkaz o tom, že občan platil v obci daně, přitom podle rozhodnutí uherškého Nejvyššího správního soudu č. 19/1897 K. nemusel být vyžadován. Rozhodnutím československého Nejvyššího správního soudu z 6. října 1923 byla ale stanovena zásada, že domovské právo v obci pobytu nikdo automaticky po bytem nenabývá, a to ani na bývalém uherškém území, takže pokud o něj výslovně nepožádá, zůstává jí domovské právo z původní obce, resp. domovské právo získané po rodičích. Řečeno jinak, na celé území republiky byl vztažen rakouský princip.¹¹

S ohledem na uvedenou praxi se řada lidí žijících na Slovensku nebo na Podkarpatské Rusi, mající své kořeny v těch částech Uher, které nepřipadly k českoslo-

⁸ Schválení uvedeného zákona těsně před volbami nebylo náhodné. Podle ustanovení saint-germainské minoritní smlouvy z 10. září 1919 bylo totiž Československo povinno bez dalších podmínek udělit státní občanství všem osobám – dosavadním rakouským, uherškým a německým státním příslušníkům – které měly už při jeho vzniku na území republiky trvalé bydliště, a to bez ohledu na to, zda tam měli i domovské právo. Podmínky získání státního občanství byly tedy podle zákona z 9. dubna 1920 mnohem restriktivnější, než měly být podle ustanovení saint-germainské smlouvy. Československo zde o své újmě převzalo pro něj příznivější článek 62 trianonské mírové smlouvy s Maďarskem, která jej zavazovala udělit občanství jen osobám, které zde měly domovské právo už od 1. ledna 1910.

⁹ Říšský zákoník (ř. z.), zák. č. 105/1863 ř. z.

¹⁰ Zák. č. 222/1896 ř. z.

¹¹ Viz: Seton-Watson, Robert William: The Situation in Slovakia and the Magyar Minority. Memorandum for President T. G. Masaryk. Publikováno: Rychlík, Jan – Marzik, Thomas David – Bielik, Miroslav (eds), R. W. Seton-Watson and His Relations with the Czechs and Slovaks, 1906-1951. Documents I. (dále jen RWSW-D), Martin – Praha, 1995, doc. 139, s. 414-415.

venskému území, anebo v Haliči, nemohla prokázat domovským právem v žádné československé obci. Tím pádem nebyli považováni za československé občany a nemohli být zapsáni do seznamu voličů. Praxe vyžadování dokladů dokazujících domovské právo byla uplatňována především vůči etnickým Maďarům, kteří byli považováni a nespolehlivý živel volící i redentistické strany nebo KSC, tedy politické strany z hlediska vládnoucího establishmentu nežádoucí. Na ústavní soud docházely stížnosti na nezapsání voličů do voličských seznamů, ačkoliv podle stěžovatelů šlo československé občany, anebo naopak stížnosti na zapsání do voličských seznamů osob, které údajně československými občany nebyli.¹² Tak byl např. vyškrtnut z voličských seznamů užhorodsko-mukačevský řecko-katolický biskup Anton Papp, známý maďarón, jehož československé občanství nebylo uznáno.¹³ Známý byl případ poslance maďarské Křesťansko-socialistické strany Lajose Körmendy-Ékese z Košic, který byl v roce 1925 dodatečně zbaven poslaneckého mandátu a vyškrtnut i se svou manželkou z voličského seznamu jako cizinec, ačkoliv žil v Košicích dvacet pět let a byl zde členem městského zastupitelstva.¹⁴ Za udělení domovského práva i tím i získání státního občanství byly přitom často vybírány vysoké poplatky: stížnost maďarské vlády u Společnosti národů v Ženevě hovoří v jednom případě o poplatku 45 000 Kč, podle R. W. Setona-Watsona, který záležitost zkoumal a sepsal o ní v roce 1928 zvláštní memorandum byly částky 5 – 15 000 Kč celkem běžné.¹⁵

Pokud volební soud zjistil, že státní občanství zvoleného poslance či senátora, anebo jejich náhradníka, který měl nastoupit na uvolněné místo podle pořadí na kandidátní listě, je sporné, mandát neověřil a pokud již někdo poslance či senátorem byl, jeho mandát zrušil. Podle § 4 odst. 3 ústavy žádný příslušník cizího státu nemohl být zároveň občanem Československé republiky, což bylo interpretováno i v opačném směru, že totiž československý občan nemůže být podle československého práva současně občanem jiného státu. Jako cizí občan nenabýval československé občanství ani v případě, že byl ustaven trvale státním či veřejným úředníkem ve smyslu zákona č. 236/1920 Sb., pokud se z druhého občanství nevyvázal, nebo se jej alespoň výslovně nezřekl. Volební soud stál na stanovisku, že nabytím cizího státního občanství ztrácí občan volitelnost.¹⁶ Ve věci sporného státního občanství je známý případ Karla Perglera, kterému po volbách v roce 1929 nebyl ověřen poslanecký mandát s odůvodněním, že nabytím státního občanství USA československé občanství pozbyl; mezi ČSR

¹² NA, f. VS, inv. č. 210-224, k. 5, čj. V-47-61/1923; Stížnost Dr. Jana Paulíka z Užhorodu na nezapsání 15 obyvatel Užhorodu do voličských seznamů města, též inv. č. 225-227, čj. V 63-65/1923, stížnost Árky Árkose z Užhorodu za nezapsání tří obyvatel Užhorodu do seznamu voličů.

¹³ NA, f. VS, i. č. 272, k. 6, čj. V 503/1923

¹⁴ RWSW-D, dok. 139, s. 416; srv. NA, f. VS, inv. č. 363-364, k. 9, čj. V 2/1925 a V 3/1925, inv. č. 379, k. 10, čj. V 90/1925.

¹⁵ RWSW – D, dok. 139, s. 415.

¹⁶ Weyr, František: Československé právo ústavní. Praha 1937, s. 135.

a USA totiž existovala dohoda o zamezení dvojího občanství vzniklého udělením (naturalizací).¹⁷

Záležitost státního občanství na Slovensku a Podkarpatské Rusi částečně řešil zákon z 1. července 1926, nazývaný podle svého předkladatele, slovenského sociálně-demokratického politika Ivana Dérera „Dérerovým zákonem“ (lex Dérer).¹⁸ Podle tohoto zákona mohly získat československé občanství i osoby, které neměly v žádné slovenské či podkarpatské obci domovské právo (resp. nemohly dokázat, že takové právo mají), pokud v některé obci na území republiky žily alespoň čtyři roky před 1. lednem 1910 (tj. alespoň od 1. ledna 1906) a své bydliště do nabytí platnosti zákona trvale neopustily či jinak neztratily. V praxi tedy byl pobyt na Slovensku či Podkarpatské Rusi vázán na alespoň dvacetiletý nepřetržitý pobyt. Podmínkou získání občanství byla nicméně úplná zachovlost jak z hlediska obecné kriminality, tak z hlediska politického. I když Dérerův zákon mnoha lidem z řad maďarské menšiny skutečně pomohl, stal se současně zbraní proti stoupenců maďarské iredenty a často také vůči maďarským komunistům. Podmínka politické zachovalosti a loajality totiž umožňovala vyloučit z nároku na občanství a tím i z volebního práva politicky nežádoucí osoby. V případě získání státního občanství na základě Dérerova zákona byli i takoví noví občané zbaveni volebního práva (a tím i volitelnosti) při volbách v roce 1929, protože nesplňovali podmínu tříletého státního občanství pro volby do poslanecké sněmovny, respektive desetiletého státního občanství do Senátu.

Závěrem nicméně můžeme říci, že přes výhrady k problému státního občanství a k některým problémům spojeným se zápisem voličů do volebních seznamů parlamentní volby provedené na Slovensku v letech 1920-1935 probíhaly – především v porovnání s volbami před rokem 1914 – spořádaným způsobem a odrážely politické preference voličů na Slovensku.

¹⁷ NA, f. VS, inv. č. 820. k. 18, č.j. V 15/1932, návrh Dr. Karla Perglera na obnovu řízení ve věci jeho volby za poslance Národního shromázdění. Dohodu o zamezení dvojího občanství vzniklého naturalizací mezi ČSR a USA viz pod č. 169/1929 Sb.

¹⁸ Zák. č. 152/1926 Sb.

Autori v tomto zväzku

Mgr. Júlia Čížová

Historický ústav SAV, Bratislava

Dr. Phil. Dirk Mathias Dalberg, M.A.

Ústav politických vied SAV, Bratislava

Mgr. Ondrej Ficeri, PhD.

Centrum spoločenských a psychologických vied SAV, Košice

Doc. PhDr. Vladimír Goněc, DrSc.

Ústav politických vied SAV, Bratislava

PhDr. Peter Jašek, PhD.

Ústav pamäti národa, Bratislava

Mgr. Norbert Kmet', CSc.

Ústav politických vied SAV, Bratislava

Mgr. Michal Macháček, PhD.

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha

Prof. PhDr. Jan Rychlík, DrSc.

Filozofická fakulta Karlovy univerzity, Praha

PhDr. Peter Weiss, CSc.

Ministerstvo zahraničných vecí SR, Bratislava

Česko-slovenská historická ročenka 1996 – 2010

(prvá séria)

Obsahy zväzkov sú vyvesené na webových stránkach

Česko-slovenskej/Slovensko-českej komisie historikov:

<http://www.cskh.sk/csl-historicka-rocenka/>

Česko-slovenská historická ročenka 2011

kolektívne monografie:

- Mesto a región na novej hranici. Nová hranica v meste a regióne
- Politické systémy stredoevropských státov 1918 – 1938
- Hospodářský nacionálizmus ve střední Evropě v 20. století
- Spravodajstvo

Česko-slovenská historická ročenka 2012

kolektívne monografie:

- Češi a Slováci 1993-2012. Vzdušování a přiblížování
- Minulost je bitevním polem současníků. Slovensko-českým a česko-slovenským vzťahom
- Dokumenty

Česko-slovenská historická ročenka 2013

kolektívne monografie:

- Viditeľná i skrytá ... Česko(moravsko)-slovenská hranica v 20. storočí
- Štúdie k česko-slovenským vzťahom a českým a slovenským dějinám
- Dokumenty

Česko-slovenská historická ročenka 2014-2015

kolektívne monografie:

- Centrum a periféria v Československu: región a jeho formovanie
- Vliv české a slovenské exilové historiografie na historiografiu domácí
- Cirkev, štát a česko-slovenské vzťahy v prvej polovici 20. storočia
- Ženská otázka a gender v československých moderných dějinách

Česko-slovenská historická ročenka 2016

kolektívne monografie:

- Podkarpatská Rus a etnoidentifikačné procesy na jej území v prvej polovici 20. storočia
- Umenie vo vojne – vojna v umení: pamäť 1. svetovej vojny v literatúre a umení

Česko-slovenská historická ročenka 2017-2018

kolektívne monografie:

- Roky 1848 – 1918 – 1938 – 1948 – 1968. Ich priebeh, dohry a reflexia v spoľačných dejinách
- Vnitřní migrační pohyby v Československu v kontextu česko-slovenských vzťahů
- Doprava v kontexte česko-slovenských vzťahov v 20. storočí

**ČESKO-SLOVENSKÁ
HISTORICKÁ
ROČENKA
2019 – 2020**

Zodpovedný redaktor: doc. PhDr. Vladimír Gončec, DrSc.

Grafická úprava a zalomenie: Jana Janíková

Obálka: Mgr. Marek Petržalka

(základný návrh obálky pre ediciu: Milada Bajerová, Vladimír Gončec)

Všetky práva vyhradené. Ani jednu časť tejto publikácie nemožno reprodukovať, kopírovať, uchovávať či prenášať prostredníctvom elektronických, mechanických, rozmnožovacích či iných médií bez predchádzajúceho písomného súhlasu vydavateľa.

Vydala VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied,

Centrum spoločných činností Slovenskej akadémie vied,

v spolupráci s Ústavom politických vied SAV, v roku 2020 ako svoju 4 560. publikáciu.

Rozsah: 192 strán.

Vydanie prvé.

Vytlačila VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied,

Centrum spoločných činností Slovenskej akadémie vied,

Dúbravská cesta 5820/9, 841 04 Bratislava.

www.veda.sav.sk

ISBN 978-80-224-1878-2